

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

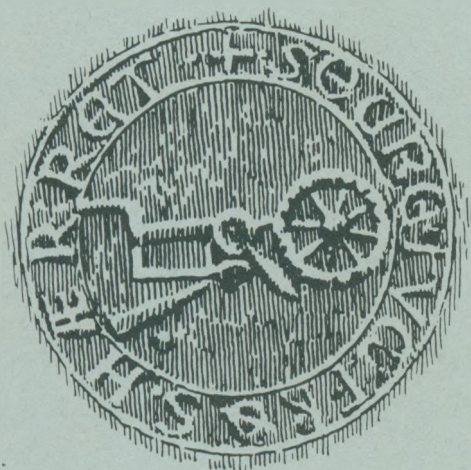
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

BOL OG BY 2. RÆKKE

6

LANDBRUGET
OG LANDBRUGSKRISEN 1818–28

LANDBOHISTORISK SELSKAB

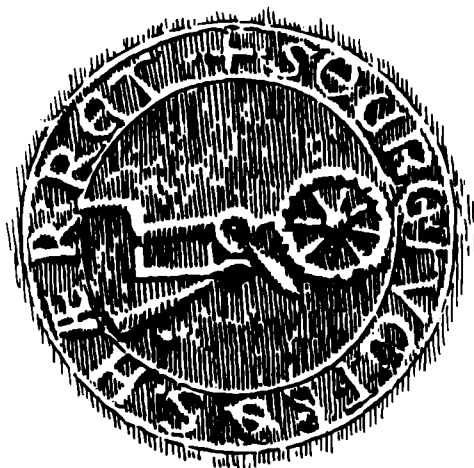
1980

LANDBRUGET OG LANDBRUGSKRISEN 1818–28

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

BOL OG BY 2. RÆKKE

6

LANDBRUGET
OG LANDBRUGSKRISEN 1818-28

LANDBOHISTORISK SELSKAB

1984

Oplysninger om forfatterne

Søren Olesen, fællesfaglærer, cand. mag., Grønlandsvej 18, Holstebro.

Jens Skriver, cand. mag., Vorgårdsvej 15 – 9330 Flauenskjold.

Merete Johansen, adjunkt, cand. mag., Hovedgaden 24, lejl. 6 – 3460 Birkerød.

Lars Denhardt Nielsen, cand. mag., Duesvej 4, Rønnebæk 4700 Næstved.

Annette Knudstrup, adjunkt, cand. mag., Torvet 10, 6950 Ringkøbing.

Bo Fritzbøger, cand. mag., Lipkesgade 17, 4. tv. – 2100 København Ø.

Jes P. Jørgensen, fhv. kredsdyrlæge, Vinkelsager 19, 1. tv. – 2720 Vanløse.

Indholdsfortegnelse

Søren Olesen: Det danske landbrug 1815–30 – en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold	9
Jens Skriver: Fr. Chr. Güldenchrone og 1820ernes landbrugskrise	43
Merete Johansen: Landbrugskrisen 1818–28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse	89
Lars Denhardt Nielsen: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818–28	111
Annette Knudstrup: Bondevennerne, bonden og fæstesagen	143
 <i>Kronik</i>	
Bo Fritzboeger: Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616–1660 ..	165
Jes P. Jørgensen: Omkring oprettelsen af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for landøkonomiske Forsøg	205

Forord

Med den såkaldte landbrugskrise 1818–1828 som tema har bidragerne til dette hæfte behandlet såvel godsøkonomi som bondegårdsøkonomi i første trediedel af det 19. århundrede, og der er blevet lejlighed til yderligere at underkaste produktions- og eksportforholdene og spørgsmål vedrørende krisens fremtræden i den offentlige debat en nærmere undersøgelse. Omstændighederne i forbindelse med krisen og dens konsekvenser leder naturligt frem til en lidt senere tids politiske historie, bondevennernes optræden i Danmarks spæde, parlamentariske historie efter juni-grundloven af 1849.

I kronikdelen rettes blikket fremad og tilbage – fremad til den videnskabeliggørelse, som landbruget nød gavn af i slutningen af det 19. århundrede – og tilbage til studiet af økonomien på et fynsk gods i det 17. århundrede. Redaktionen takker bidragerne for deres arbejde, som for manges vedkommende har ventet på publicering gennem flere år.

Med dette – det 6. hæfte i seriens 2. række – takker også de to redaktører af med en tak til det selskab, som har vist dem tillid og har betroet dem arbejdet, og til de læsere, som har fulgt med i Landbohistorisk Tidsskrift til nu.

Erik Helmer Pedersen.

Michael Hertz.

Det danske landbrug 1815–30 – en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold

AF SØREN OLESEN

Substit.

De skaer endnu paa samme Sted, mine
Herret! Da jeg forlod dem, var jeg slau, gif der
for hen til Smedens som har det med Politiebes
tjentene at han maae holde Kroe; men, Hille
Roussel! — der var Stoi for Alvor.

Arm.

Hvorledes det?

Substit.

Uf to Godsseiere, uden Godsfer, fire store
Proprietairer og sex Smaae, nemlig Selveier-
bonden; som alle vare gaaet flaiten fra Gods og
Gaarde; item: otte Forbalttere uden Tjeneste —
alle med Koner og Børn. Nogle flæbede andre
stjældte, hvoriblandt Barten: — fordi ikke en
 eneste af dem Allesammen havde Penge at klare
re med for Rattelsziis og Fortæring.

(G. Hanson: *Dialogisk Samtale*, Kbh. 1824)

1. Indledning

»Danmarks historie fra 1815–30 er grå og fattig, når det gælder økonomi og politik. Det store og strålende reformarbejde var blevet afbrudt under krigsøkonomien. I landbruget herskede stilstand og på andre områder tilbagegang grænsende til ruin, som tilfældet blev det med kolonihandel og industri. Kun i digternes verden var der liv, og i enkelte mænds sind groede store nye tanker. Men blandt borgerne bredte en småhedens ånd sig, man skuttede sig til rette i fattigdommens kår og hyggede sig i en harmløs og tandløs atmosfære. Der var blevet lavt til loftet i Danmarks hus«.¹

Indenfor den danske historieskrivning har perioden 1815–30 hidtil været et uproblematisk tidsafsnit. Ikke forstået derhen, at kilderne til tiden er fyldige, grundige og velordnede – det er de ikke, men derimod i grundopfattelsen hos historikerne. Der synes nemlig ikke at have været nogen usikkerhed endelige debat om periodens væsentligste kendetegn: krise. Udover statsbankerot og Danmarks udenrigspolitiske nedtur er det ikke mindst den økonomiske afmatning og her igen landbrugskrisen fra 1818–28, der har været medvirkende til den altfavnende kriseopfattelse. Opfattelsen er at finde hos såvel yngre som ældre historikere, hos såvel akademiske som mere populærvidenskabelige værker, jvnf. indledningscitater. Nærværende artikel, der udspringer af vores speciale »Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818–28« vil søge at nuancere denne opfattelse. Efter vor formening var det ikke blot H. C. Andersen og H. C. Ørsted, der gav sam- og eftertiden noget stort, men også de »gemene« bønder. Hvad disse kunne præstere var ikke »store nye tanker«, hvilket Frederik VI nok også gerne var foruden,² men derimod en ny håndfast arbejdsmoral og en åbning mod de forbedringsmuligheder af landbrugssektoren som for alvor slog igennem i de følgende årtier.

Nærværende artikel vil da også på flere områder søge at gendrive de værste elementer i den hidtidige konsensus omkring tyvernes landbrug. Denne »revision« af kriseopfattelsen er knyttet til det opbrud, der i de senere år er påbegyndt af Erik Helmer Pedersen, Per Boje, Vagn Wählin, Merete Johansen og – ikke mindst – med Svend Aage Hansens påvisning af at der, usikkerhederne upåtalet, faktisk har været en positiv vækstrate på 1% p.a. i kriseperioden 1818–28. Endnu er perioden dog så mangelfuldt udforsket, at nyvurderingerne på væsentlige områder må få karakter af formodninger og teorier.

Med de ovennævnte bidrag synes det dog imidlertid klart, at en ny kriseopfattelse er undervejs, hvilket forhåbentligt vil anspre til fornyet detailforskning i gårdmændenes kår under krisen.

Artiklen vil på grundlag af hitidig forskning og trykt kildemateriale analysere den danske landbrugssektors udvikling. Da perioden, som nævnt, er ret så udforsket, har vi tyet til det forholdsvis omfangsrige kildemateriale, der vedrører landbrugets daværende eksport. Herudfra skulle der indirekte være skabt en mulighed for en vurdering af landbrugets »almene« tilstand i kriseårene. Denne tilgang bliver så meget mere relevant som det for både samtidens landøkonomer og eftertidens forskere har været indlysende at se dansk landbrug i lyset af dets eksportevne. Op- eller nedgang på dette felt måtte være et parameter for, hvorvidt ejendomsstruktur, driftsmåder, afgrødevalg m.m. indfrie de forventninger, der ikke mindst lå gemt i landboreformerne. Hermed er det også antydnet, at artiklen i højere grad vil behandle de strukturelle brydninger som det danske landbrug blev sat i end de konjunkturrelle, der, med kornprisfaldet i spidsen, har præget forskningen. Endelig skulle artiklen også være et bevis på, at man ud fra *tilgængeligt* – trykt – materiale kan få aflivet den standhaftige tese om den hårde landbrugskrise.

2. Den hidtidige forskning

2.1. De enkelte forfattere

Vi vil i første omgang se nærmere på, hvorledes krisen hidtil har været behandlet.

Den *liberalistiske* opfattelse af krisen og dens årsager kendetegner både Falbe-Hansens og M. Rubins fremstillinger af perioden.¹

Falbe-Hansen var den første, der søgte at se krisen i et større perspektiv. Krisen opfattedes som en hård og dystre periode, der først drev over med handelens bedring samt en ny og bedre arbejdsmoral hos bønderne.

Marcus Rubins opfattelse er betinget af hans syn på enevælden. Ud fra et liberalistisk grundsyn vurderes enevælden som et trægt og usmidigt system, hvor statens rolle var alt for aktiv. Samtidigt hermed befordrede regimet bureaukrati og korrupsion. Krisen opfattes af Rubin som en følge af statsbankerotten 1813 og af, at statens udgifter var alt for store.

Til trods for værkernes alder, udgør de stadig et vigtigt grundlag for periodens historie – et udtryk for de få nye forskningsbidrag siden da om krisen.

En anden karakteristisk retning i historieskrivningen om det 19. årh.'s danmarkshistorie er den »*humanistisk-voluntaristiske*« skole, der primært er optaget af at glorificere *bøndernes frihedskamp*. Her har krisen 1818–28 indtaget en tilbagetrukken tilværelse, idet den ikke har været fähig i den udviklingstanke, der for venstremyten har båret historien fremad. For denne har det tværtimod drejet sig om at beskrive bondebrugets udvikling, hvorfor landboreformerne og udviklingen efter 1830 har interesseret. Først med stænderforsamlinger, bøndernes organisering m.v. har historien startet for disse skribenter.²

Hans Jensens, *Dansk Jordpolitik*³ er det centrale værk om hele den jordpolitiske udvikling i det 19. årh. Hans Jensen er et karakteristisk eksempel på den ovennævnte venstre-historieskrivning. Staten opfattes i værket som den institution, der af humanistiske social-statslige grunde søgte at ophjælpe bondebruget i Danmark. Med sin grundige undersøgelse af jordlovgivningen, og, i mindre grad, de faktiske jordpolitiske forhold, er *Dansk Jordpolitik* et uundværligt værk for det 19. årh.'s landbrugshistorie; dog er statsopfattelsen og den ringe forståelse for de samfundsmæssige modsætninger med til i dag mere at gøre værket til en nyttig håndbog end et egentligt historisk værk.

Hans Kyrres lille bog »*Landbrugskrisen i Danmark fra 1818 til 1828*«⁴ er den første med et egentligt krisebegreb. Kyrres hovedsynspunkt er, at landbrugskrisen var uundgåelig ud fra en klassisk kriseopfattelse, hvor kriser følger højkonjunkturer. Dette betød imidlertid ikke, at krisen anskuedes ud fra et stringent økonomisk-videnskabeligt teorem. Krise-cyklen blev i Kyrres beskrivelse således mere en nemesi-agtig størrelse end et udtryk for at kapitalistiske lovmæssigheder havde slået igennem i det danske samfund. Kyrre mener ligesom Falbe-Hansen, at en af krisens konsekvenser var en mere arbejdsom bonde. Generelt er Kyrres bog præget af den hidtidige forsknings almene tendens til at anvende illustrative citater fra samtidens litteratur, hvor teorien eller den konkrete viden mangler.

O. H. Larsens værk fra 1921⁵ byder ikke på nogen nævneværdig nyforskning, men fremstillingen af krisen er befriet for de svulmende og kraftige betoner, som Kyrre anvendte. Larsen kan ses som et forbindelsesled imellem Falbe-Hansen, som han primært anvender om krisen, og den senere nationaløkonomiske retning.

Svend Aage Hansen har med sine økonomiske analyser søgt at påvise, hvorledes krisen i det væsentlige var en *afsætningskrise*, hvor han betvivler, at der var en sådan i et tidsrum længere end fra 1818–1825. Hansens afgørende fortjeneste er påvisningen af, at der fremfor tilbagegang var tale om en *nedsat vækstrate*, som for landbrugets vedkommende anslås til at være på omkring 1% om året i perioden 1801–34.⁶ Prisfaldet på kornvarerne udmøntede sig i en desinvesteringskrise, hvor de ledige kapitaler søgte bort fra erhvervslivet og over i de mere sikre og givtige statspapirer.

Svend Aage Hansen er et godt eksempel på den empiriske nationaløkonomiske forskning, hvis svaghed er, at væksten bliver den bestemmende faktor for, hvorledes udviklingsforløbet bestemmes. Herved overses de brudflader, hvor tilsyneladende recessive træk kan vise sig at være af afgørende betydning for den videre udvikling, ligesom forbindelsen mellem økonomien og de klasse- og bevidsthedsmæssige forhold bliver tilsidesat i en opsplittende forskningspraksis. Styrken er tilstedeværelsen af et enormt empirisk materiale, og som økonomisk-historisk værk er Økonomisk Vækst særdeles værdifuld.

Ole Halding har via nogle godsfallter i Randers Amt beskæftiget sig med landbrugskrisen. Synspunkterne er her ikke meget forskellig fra samtidens dystre opfattelser. Da det netop er de hårdt ramte godser, som drages frem, gives der et fordrejet billede af perioden når disse kombineres med en traditionel krisebeskrivelse for *hele* landbruget. Godserne synes netop at være de hårdest ramte ejendomstyper under krisen.⁷

Erik Helmer Pedersen indtager en særposition blandt de nyere fremstillinger.⁸ Han forsøger ved en forholdsvis kortfattet gennemgang af samtidens kriseopfattelse konfronteret med den eftertidige at påvise, hvorledes der eksisterer en til afhængighed rækkende lighed. Kritikken er hos Helmer Pedersen rettet mod de eftertidige fremstillinger anvendelser af samtidens kriselitteratur som kilder til hjælpeskonklusioner, og han konkluderer, at den ræsonnerende historieskrivnings dominans må ses på baggrund af den manglende detail-forskning. Hans forskningsplan er bearbejdningen af primært kildemateriale til verifikation af, hvorvidt litteraturens udsagn er korrekte, noget han selv synes at betvivle.

Per Boje har i sit omfattende studie af provinskøbmændenes forhold i perioden 1815–47 gennem elementær kildekritik påvist, hvorledes der på handelsområdet må tages forbehold overfor de samtidige skribenters opfattelser af provinskøbmændene, idet litteraturen var betinget af de forskellige skribenters baggrund.⁹ Således måtte det betrængte Københavns skribenter se med misfornøjelse på, at afsætning og import i stigende grad gik uden om hovedstaden.

Hovedindholdet i Bojes værk er, at den danske produktion på et tidligt tidspunkt omlagdes med henblik på de nye markeder. Med sin påvisning af enevældens liberale holdning og købmændenes stigende orientering mod de nye marke-

der før selve kornsalgperioden er Bojes værk et vigtigt grundlag for nærværende afhandling.

Den nye marxistiske forskning har hvad angår krisen været præget af afhængigheden af den borgerlige grundforskning. Til trods for den marxistiske retnings tilbøjelighed til at tænke i kriser har det fra trediverne opdukkede småborgerskab haft større interesse end 1820erne, der er foruroligende mangelfuldt behandlet. Konkret har dette udmøntet sig i, at krisen er blevet konstateret som et faktum, hvorefter den er blevet, omend ikke forbigået, så dog behandlet meget overfladisk. Dette er især forårsaget af de kritiske forskeres fortsættelse af traditionen med at formidle samtidens opfattelse videre. Gennem et real-historisk opkog af hovedværker som Rubin og Svend Aage Hansen garneret med den sædvanlige opdeling af overgangssamfundet i faser har man her overtaget opfattelsen af kriseperioden som en pause i udviklingen.

Især i projekter om bevidsthedsdannelse i overgangssamfundet er det ikke lykkedes at frigøre sig fra dette metodiske misgreb.¹⁰ Generelt kan det siges, at der er en for nonchalant holdning til empiriens status og for mange (ubegrundede) synteser. Dette forhold i forbindelse med en prioritering af husmændene og det agrare småborgerskabs historie *efter* dets politiske konstituering gør landbrugskrisen til et upåagtet emne her.

Med *Vagn Währlins* artikel er der lavet et forsøg på at syntetisere det 19. årh.'s historie. Den overordnede tese går ud på, at ikke blot landbruget men også bysektoren afgav dynamiserende impulser af betydning for den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme. Angående krisen påpeges det, at omend de fleste gårdmænd klarede sig igennem krisen, havde de fleste set, hvorledes det kunne gå – de havde fået en lære for livet. Bevidsthedsmæssigt som økonomisk betød krisen, at gårdmandsbrugene for alvor indrulleredes under de kapitalistiske markeds- og produktionsforhold, hvorfor krisen også må ses som tidspunktet, hvor den danske agrarsektor *blev* kapitalistisk.¹¹

2.2. Krisen

Den manglende detail-forskning angående perioden 1818–28 må bl.a. ses på baggrund af det spredte og derfor vanskeligt tilgængelige kildemateriale fra perioden. Først fra ca. 1830 begyndte det statistiske fag for alvor at udvikle sig, hvad naturligvis også skal ses på baggrund af den samfundsmæssigt satte nødvendighed af at vide, hvorledes det egentligt stod til i et stedse mere dynamisk samfund.

Dette forhold har resulteret i en søgen mod den omfangsrige litteratur fra begyndelsen af tyverne som erstatning, en praksis, der imidlertid har været præget af en manglende kildekritik, idet beretnings-aspektet er blevet overprioriteret. Kombineret med enten et manglende eller et ufuldstændigt krisebegreb, har dette udmøntet sig i en videreudvikling af citerings-praksisen til en ved *metaforer* altfavnende kriseforklaring, hvad især har præget mere populærvidenskabelige værker som Kyrres og (jvnf. indledningscitater) Politikens Danmarkshistorie.

Forbigås de værker, der udfra ideologiske grunde ikke har anset en beskæftigelse med krisen som fornøden, dette gælder forsåvidt både den grundtvigianske – venstre historieskrivning som den marxistiske, resterer der en nyere forskning, der mere eller mindre eksplicit har videreført skævheden der bibragtes ved den påpegede anvendelse af kiselitteraturen.

Hvad angår den borgerligt-empiristiske tradition udtrykkes dette gennem såvel en (udfra egne præmisser) kritisk kildeanvendelse, som en hertil knyttet mangel på et egentligt krisebegreb.

Disse to forhold giver sig samlet udslag i den praksis, at adskillige årsagsforklaringer på landbrugskrisen, hvoraf de fleste er hentet fra samtiden, stilles op på rad og række. Der er hovedsageligt tale om udefra kommende årsager. Således Englands restriktive kornholds-lovgivning fra 1815, tabet af Norge, hvortil der er at sige, at der allerede under krigen var kraftige forstyrrelser af samhandelen, og at Danmark rent faktisk bibeholdt den samme afsætningsmængde til Norge under krisen. Hertil kommer kursbedringen fra 1818, der forstærkede det internationalt gældende kornprisfalds negative indflydelse på det danske landbrug. Endelig er der tale om en påvisning af de danske produkters ringe kvalitet, fremfor alt kornet, hvor især professor Olufsens stikprøve i en ladning korn anno 1805 beregnet på det norske marked via nok så mange kanaler er blevet gjort til sandheden om den danske agrare produktion i begyndelsen af det 19. århundrede.

Udfra denne årsags-kompilering er der da blevet deduceret, at der *måtte* have været en krise i landbruget.

Blandt disse faktorer er der reale forklaringer til forståelsen af krisens opkomst, men mængden er *i sig selv* ikke et krisebegreb.

Denne tradition har betydet en mangel på synteser, der gennem en specificering af krisens egentlige genstandsfelt, dens årsager og konsekvenser har kunnet sætte krisen i forbindelse med perioderne før og efter. Undtagelser herfra har været påpegninger af krisen som værende et naturligt resultat af en krisecyklus, idet højkonjunkturerne altid følges af perioder med faldende priser på varer og kapitalapparat (Kyrre). Et andet perspektiverende moment har været konstateringen (eller formodningen rettere) af, at krisen medførte en større arbejdsomhed hos bønderne (Kyrre, Falbe-Hansen). Disse for os at se korrekte vurderinger har imidlertid ikke kunnet overskygge de påtalte mangler.

I den nyere forskning er der med Wåhlins og Erik Helmer Pedersens artikler som med forskningsplanen i »Projekt Dansk Litteraturhistorie« (jvnf. note 10) påbegyndt et opbrud fra den hidtidige retning. Hvor disse alle er karakteriseret ved at være synteser henholdsvis forskningsplaner, som antyder problemstillingerne ud fra en anden erkendelse af krisens dybde og betydning, mangles der stadig en større detail-forskning omkring bønder og husmænds forhold i perioden før der, på et nyt og bedre grundlag, kan gives bud på krisens konkrete omfang. Et udtryk for, hvorledes sådanne studier kan bibringe en ganske anderledes kriseopfattelse er det upublicerede speciale af *Merete Johansen*: »Landbrugskrisen og gårdmændene. Parcellering, tvangsauktioner, udlægsforretninger og gældsudvik-

ling i Tybjerg Herred 1818–28« (Kbh.'s Universitet 1976) jfr. nedenfor side 89f. Her når forfatteren frem til, at der ikke spores nogen krise i Tybjerg, hvor således kun 0,8% af gårdmændene måtte gå fra gården under krisen ligesom jordpriserne ikke faldt. Er det undersøgte område for lille til at man ud fra undersøgelsen kan drage konklusioner på regional og national plan, vil flere af denne art undersøgelser kunne oplyse om, hvorledes det faktisk forholdt sig med tyvernes landbrug.

3. Landbrugets udvikling under landbrugskrisen

3.1. Befolkningen

I begyndelsen af det 19. århundrede boede hovedparten af befolkningen stadig på landet. I såvel 1801 som i 1834, hvor periodens eneste folketællinger foretoges, var 79% bosatte på landet.¹ Dette tal viser, hvorledes landbruget var Danmarks vigtigste erhverv, men det må samtidigt bemærkes, at en urbaniseringsgrad på ca. 20% var ret høj efter datidig europæisk målestok.²

Kriseperioden adskiller sig ikke hvad befolkningsvækst angår fra resten af århundredet. Den årlige befolkningstilvækst lå omkring 1% – i nogle af årene endda pænt over.³

Selv om samtiden ikke altid kunne se det positive i en sådan vækst, hvilket bl.a. må tilskrives Malthus' teorier og en vedvarende utilfredshed over fattigudgifterne, må befolkningsvæksten ses som et udtryk for en stigende levestandard.

Desforuden kan der spores en vigtig demografisk udvikling, idet købstæderne vokser, hvorimod København stagnerer. Fra 1801 til 1834 voksede købstadsbefolkningen med 49%, imod den samlede tilvækst på ca. 39%. Københavns vækst var nede på 19%.

Hovedtendensen var således, at land og købstad opslugte befolkningstilvæksten, hvor sidstnævnte forhold kan tages som et udtryk for, at den decentrale økonomiske udvikling er i gang. Denne tendens spores også i arbejdsstyrkens fordeling, idet væksten her er større indenfor industri, håndværk og handel end i landbruget. Der har været tale om en *til*-vækst forårsaget af befolkningsstigningen, idet der ikke har været tale om en betydende vandring fra land til by.⁴

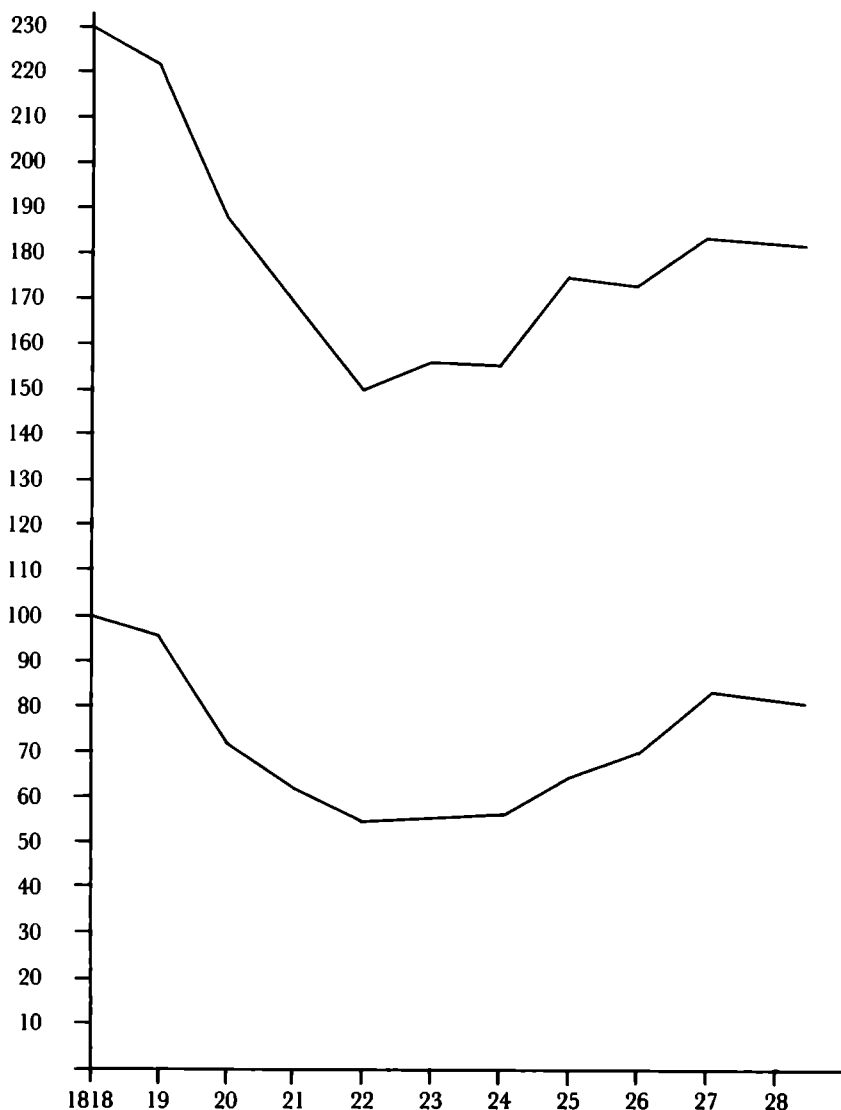
De nævnte forhold peger i retning af dels en begyndende decentral økonomisk udvikling dels en befolkningstilvækst, der ikke tyder på, at landbefolkningens kår var forværrede.

3.2. Den økonomiske vækst

Som nævnt i kap. 2 er Svend Aage Hansen den første, der har lavet en mere gennemgribende økonomisk analyse af perioden på et nationaløkonomisk grundlag. Blandt resultaterne er en beregning af periodens bruttofaktorindkomst:⁵

Som det ses af omstående diagram var landbruget det vigtigste enkelterhverv, omend differencen viser, at produktionen af »egentlige landbrugsvarer« ikke over-

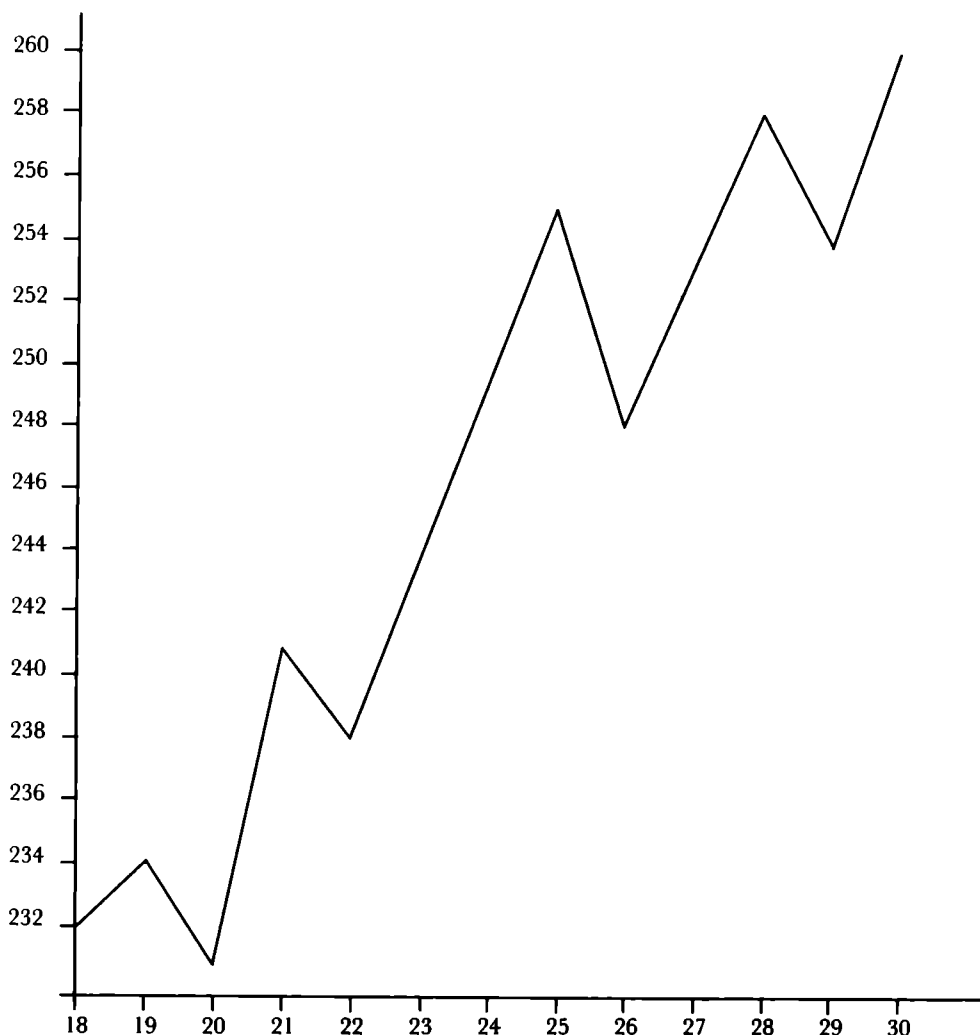
Diagram 1: »1« Danmarks bruttofaktoriindkomst »2« Landbrugets bruttofaktoriindkomst (egentlige landbrugsvarer). Løbende priser (sølvværdi) mill. kr.

steg halvdelen af den samlede bruttofaktoriindkomst. Først når nært tilknyttede erhverv såsom husflid, skovbrug etc. medtages, bliver den landlige dominans tydelig. I øvrigt afspejler graferne tilbagegangen for landbruget i perioden, hvilket væsentligst må tilskrives prisfaldet på landbrugsprodukterne.

At der ikke har været en produktionsmæssig tilbagegang kan illustreres via udviklingen i bruttofaktoriindkomst regnet i *faste* priser:⁶

Diagram 2: Bruttofaktorindkomsten for egentlige landbrugsvarer 1818-30, 1929 priser, mill. kr.

Til forskel fra kurven på diagram 1, udtrykker de faste priser det relative forhold årene imellem i frembragte værdier. Sammenholdes perioden med det efterfølgende 10-år modificeres krisebilledet, da trediverne ikke er kendetegnet ved en kraftigere stigning, snarere ved en mindre.⁷

Der kan iagttages nedgange i årene 1820, 22 og 26, størst i sidstnævnte med $\div 2,4\%$. Til trods for disse udsving kan der for perioden som helhed spores en lineær stigning. Med en samlet forskel mellem 1818 og 1828 på $11,2\%$ har vi at gøre med en ækvivalent til befolkningstilvæksten. Landbefolkningen øgedes, som den samlede befolkning med 13% i tidsrummet.⁸

Ikke tilfældigt stemmer dette overens med Svend Aage Hansens egen vurdering af den årlige vækst i kriseperioden, der efter hans vurdering har ligget på ca. 1%, og har været betinget af en større arbejdsstyrke snarere end produktivtets- eller arealforøgelse.⁹ Under alle omstændigheder viser diagram 2, at der er tale om en *positiv vækst under landbrugskrisen*. Omend stigningen kan synes beskedent er den et vigtigt holdepunkt for antagelsen om, at der på landsplan ikke har været tale om en produktionsmæssig tilbagegang. Væksten, der af Svend Aage Hansen vurderes til omkring halvdelen af den foregående reformperiodes, tyder på, at vi har at gøre med en bølgedal i en ellers nogenlunde kontinuert vækstrate. Forekomsten af en real vækst i perioden indikerer, at drastiske følger såsom ødegårde må lades ude af betragtning som signifikante træk ved krisen. Svend Aage Hansen synes i denne forbindelse at være vel forsigtig med hensyn til at drage konsekvensen af egne undersøgelser. Selv om tallene nødvendigvis må behandles med forsigtighed, da de er behæftet med usikkerhed og vurderingen af dem vanskeliggøres af de manglende oplysninger fra de foregående årtier, er de dog det første statistiske arbejde, som klart viser det uholdbare i den hidtidige »katastrofeteori«. Når han således mener, at væksten må tilskrives en større arbejdsstyrke tyder det på, at han har søgt at »mediere« egne resultater med den hidtidige konsensus, fremfor at bore dybere i problemerne omkring krisens egentlige karakter.

3.3. Landbrugets indtjeningsforhold

Dansk landbrug var under krisen præget af en alsidig produktion. Ifølge produktionsværdierne i »Økonomisk Vækst« var den animalske produktion størst, omend det straks må tilføjes, at materialet er usikkert ligesom der savnes tilforladeligt materiale til belysning af produktionens sammensætning indenfor de forskellige bedriftstyper.¹⁰

Den rådende opfattelse er, at det i høj grad var de store gårde, som stod for korneksporten, mens bønderne i højere grad var leverandør til hjemmemarkedet af animalske produkter. Hertil føjer sig de regionale forskelle – især den jyske studeeksport til hertugdømmerne.

Mens landbrugets indtægtsstruktur i mangel af nøjagtigere oplysninger må siges at være flerstrengt i sin helhed, er det dog et faktum, at *korn* var landbrugets og dermed samfundets vigtigste eksportvare.¹¹ Kornafsætningen tegnede sig for nærværende 50% af afsætningen, men den animalske, hovedsageligt kvægeeksporten til hertugdømmerne, lå mellem 20 og 30%.¹² Som helhed er den animalske eksport givet i underkanten af sit faktiske omfang, da statistikken for dette område ikke var nær så grundig. Tallene viser imidlertid, hvor essentiel kornet var for den danske økonomi.

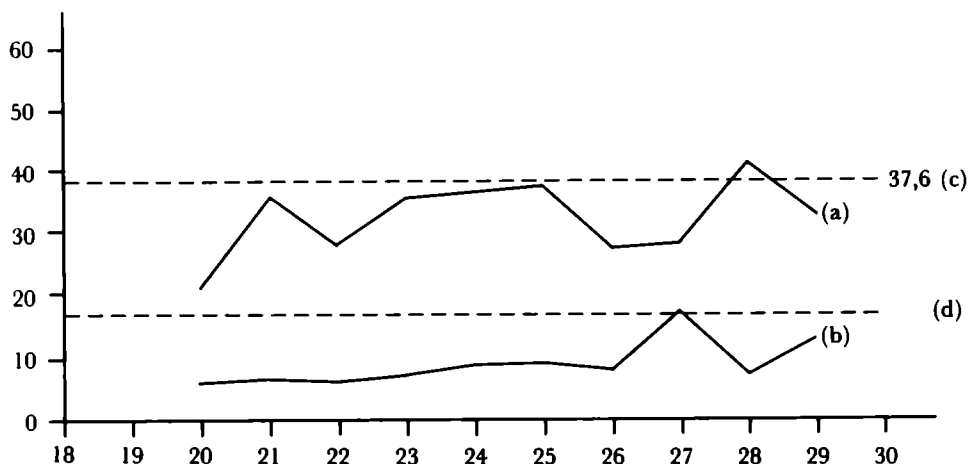
Det danske samfund efter 1815 var afhængigt af, hvorledes den eneste virkelig betydende eksportsektor, landbruget, kunne begå sig på verdensmarkedet. Ud fra denne betragtning er det ikke underligt, at korndyrkningen var et stridens æble i tyvernes landøkonomiske debat.¹³ Et forhold der i denne forbindelse må tages i betragtning er korneksportens betydning for landbrugets kapitaltilførsel. Samti-

dens litteratur afspejler tydeligt hvorledes, den manglende udvikling af kreditinstitutionerne ramte de større landbrug hårdt. Korneksporteren har i denne forbindelse haft en stor betydning, da disse kapitaltilførsler havde en betydelig multiplikatoreffekt i et kreditmæssigt set uudviklet samfund.¹⁴

Denne opfattelse bestyrkes ved en betragtning af de parallelle træk i diagram 2 og 4 (s. 20).

Kornets betydning udtrykkes ligeledes i nedenstående eksportkvoter:¹⁵

Diagram 3: Eksportkvoter for (a) korn, (b) animalske produkter 1818–29. (c) og (d) er de gennemsnitlige kvoter for 1830'erne.

Kurve »a« viser, hvorledes kornet allerede i tyverne havde en betydning, som normalt først tillægges det fra og med kornsalgstiden. Af landbrugets indtægter på kornvarer stammede mellem 22% og 41% fra eksportindtægter. Dette må siges at være en relativ stor andel, hvilket ses ved sammenligning med gennemsnittet for trediverne, – 37,6%.

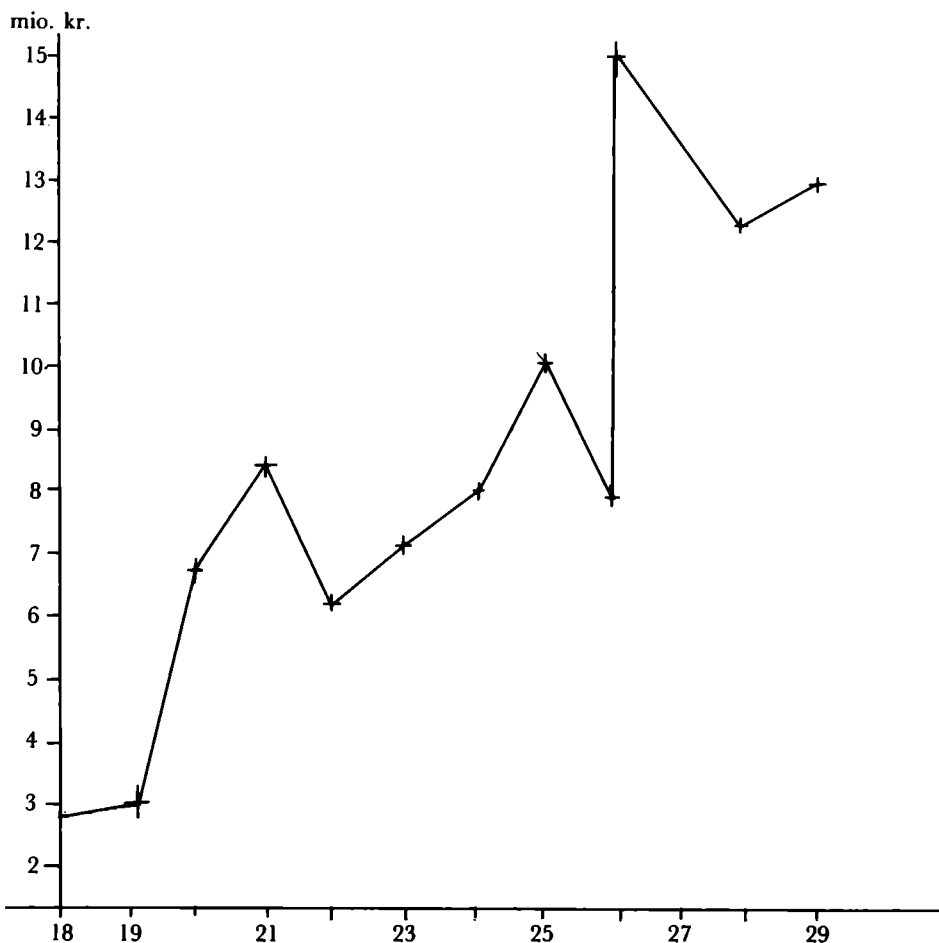
Kurve »b« illustrerer, hvorledes den største del af den animalske produktion forblev på gårdene eller hjemmemarkedet. Forskellen til trediverne bør ikke forlede til for håndfaste konklusioner på grund af de statistiske forhold.

Det er værd at bemærke, at det danske landbrug i tyverne fik en så relativ stor andel af sine indtægter fra udlandet. Handelspolitisk var Europa præget af beskyttelsesforanstaltninger, således også det for Danmark så vigtige engelske marked. Først i 1828 ændredes den engelske toldlovgivning således, at der blev lettere adgang til dette marked. Alligevel evnede landbruget at fastholde en høj eksportkvote kriseårene igennem, en kvote, der efter alt at dømme lå højere end i de foregående årtier. Set fra denne vinkel må oplysningerne netop tages som udtryk for hvorledes, tyverne indvarslede de afsætningsstrukturer, der senere blev kendetegnende for det danske landbrug. Hvor disse imidlertid nød godt af den kraftige

europæiske befolkningsvækst og den industrielle udvikling, der betød gode priser, var betingelserne i 1820ernes Europa ulige vanskeligere. Sagt på en anden måde, er kvoten udtryk for, at det danske landbrug *ikke* returnerede til en større selvforsyningsgrad under krisen. En del af samtidens landøkonomiske debattører lagde ikke fingrene imellem, når de skulle skildre udlandets ringeagt for det danske korns beskaffenhed, men de – mere nøgterne – tal, der her er fremført, tyder ikke på, at det danske korn var blevet umuligt at afsætte. Problemet var blot, at den stigende danske produktion fordrede nye markeder, fordrede større afsætning end den, Norge førhen havde tegnet sig for.

Med de lavere kornpriser var det klart, at landbrugets samlede indtjening måtte blive formindsket, hvilket fremgår af følgende diagram:¹⁶

Diagram 4: Landbrugets eksportindtægt 1818–29, løbende priser.

Ved en sammenligning med gennemsnittet for 1830erne, fremgår dette tydeligt, idet denne ligger over 20 mill. kr. Den lavere samlede indtjening ændrer dog ikke ved den – strukturelt set – positive udvikling m.h.t. eksportkvoten. Indtjeningen må ligeledes ses i forhold til bytteforholdet:¹⁷

Tabel 1: Det danske bytteforhold 1820–44

	Imp.pristal	Eksp.pristal	Bytteforhold
1820–24	100	100	100
1825–29	91	151	169
1830–34	77	171	222
1835–39	84	165	196
1840–44	84	177	211

Med udgangspunkt i tyvernes start, hvor de lave kornpriser har vejet tungt, er det forventeligt, at bytteforholdet stiger i den efterfølgende tid. Alligevel er det en betragtelig stigning vi kan konstatere allerede i det efterfølgende femår. Eftersom den agrare eksport dominerede uindskrænket, er der herudfra grund til at antage, at kornprisfaldets tryk på et tidligt tidspunkt modificeredes for den enkelte landmand. Der har næppe været tale om at bønderne i 1820erne gik bort fra en høj selvforsyningsgrad (eller lokal selvforsyning), men fastholdelsen eller prisfaldet på nødvendighedsartikler såsom tømmer, jern, tjære m.m. betyder, at det internationale marked afgav ét positivt element til den danske agrarsektor. Set i sammenhæng med kapitalnedskrivningen var der således på et tidligt tidspunkt skabt bedre udgangspositioner for de landmænd, og der var mange, der klarede krisens skær.

Eksportpristallet kan i denne forbindelse læses på to måder, eftersom bedringen ikke blot behøver at tilskrives kornprisernes normalisering. Forbedringen kan også skyldes at landbruget ikke blot passivt så til, men også har lagt sig efter mere værdifulde produkter på et tidspunkt, hvor der var overflod af almindelige kornsorter. Som sådan kan tallene altså også ses som et indeks for en kvalitativ bedring af eksportens sammensætning.¹⁸

Kornpriserne har været et tilbagevendende illustrationsmateriale, når krisens omfang skulle vises. Det er da også indiskutabelt at priserne sank, men det er knapt så reelt at karakterisere hele landbrugets situation ud fra dette dyk.

For det første kunne det tyde på, at det anvendte kildemateriale, kapitelstaksterne, har vist *for* lave priser.¹⁹ For det andet var det danske landbrug som nævnt ikke udelukkende kornproducerende. Prisfaldet på animalske produkter var mindre, hvorfor produktionen heraf følgelig steg. For det tredje må det påpeges, at de gode kornsorter holdt prisen bedre end de ringere: Det var rug- og bygpriserne, der nåede ned på de yderst lave priser. Dersom produktionsapparatet (i videste

betydning) kunne omstilles, var der gode muligheder for at undgå de ekstremt lave priser.

Disse indvendinger kunne godt pege i retning af Erik Helmer Pedersens opfattelse: at der måske nok så meget var tale om en dansk kornsalgskrise i tiden 1820–25 fremfor som en egentlig landbrugskrise 1818–1828.²⁰ Periodiseringer kan være ret så sejlivede!

Fremfor at anvende kornprisfaldet som bevis på krisens dybde, kan man i stedet fremhæve, at priserne fremstår som lave på grund af de særdeles gode priser, der havde kendetegnet de foregående åringer. Krigene og misvækstårene 1817 og 1818 skabte et usædvanligt højt prisniveau. Set i denne forbindelse er prisfastsættelsen i tyverne nok så realistisk. Den større europæiske produktion og de friere samhandelsforhold pressede priserne ned på et plan, der i højere grad svarede til hvad man kunne kalde »normal fortjeneste«.

Mens det således kan formodes, at tyverne indvarslede de nye tider, hvad prisfastsættelse angår, kan det på samme vis antages, at den stigende afhængighed af udlandet også afgav andre impulser m.h.t. prisdannelse. Når Nathanson i begyndelsen af 1830erne skriver, at

»Nu er Priserne meget mere ens, hvor til Eksempel
Havre førhen kostede 12 Skilling i Ribe mod
8 Skilling i Vejle«

kunne det tyde på, at de lokale prisforskelle, der var betinget af den ringe nationale vareudveksling var på retur.²¹ En undersøgelse vil imidlertid være fornøden, før dette kan siges med større sikkerhed.

På grundlag af de ovennævnte oplysninger kan vi notere, at bruttofaktorkomsten målt i faste priser steg med 1% om året i perioden. Dette ækvivalerer befolkningstilvæksten, der i øvrigt ikke adskiller sig fra resten af århundredet. Befolkningens fordeling på områder viser, at købstædernes vækst er størst, hvilket antyder, at den økonomiske udvikling er begyndt at accelerere her.

Vi kan endvidere konstatere, at kornet er Danmarks vigtigste eksportvare, at eksportens andel af landbrugets samlede indtægt på korn ikke forringes, men nærmere stiger i perioden. Landbrugets samlede eksportværdi falder målt i løbende priser, hvilket dog modificeres af et forbedret bytteforhold. Kornpriserne falder, men kan ikke tages som et samlende udtryk for landbrugets indtægtsforhold.

Perioden kan således siges at være karakteriseret af en negativ *konjunktural* faktor, prisernè, mens det danske landbrug *strukturelt* har positive fællestræk med den efterfølgende kornsalgstid. Problemet er imidlertid, hvor vidt disse begreber kan adskilles. Det er vores opfattelse, at perioden fra 1815 til midten af 1840erne er en tid, hvor priserne først for alvor skulle tilpasses det internationale prisniveau. Efter 1815 blev det alvor for det danske landbrug forstået derhen, at »cost/benefit« kalkulationen *nu* blev betydeligt mere nærværende end førhen, hvor uroen i

Europa havde presset priserne op. Skulle det danske samfund klare skærene efter statsbankerotten måtte den danske eksport tilpasse sig de hårdere konkurrencevilkår. Ud fra disse betragtninger stikker der nok så meget »struktur« i den konjunkturelle krise.

Forsåvidt var det også prøvelsens stund for hele reformarbejdet, idet den udstukne bondebeskyttende linje, med dens protegering af de overskudsgivende mellemstore gårde, skulle bevise, at den kunne gøre storgodsdrift og fri forpagtning rangen stridig som den mest effektive ejendoms- og produktionsform.

3.4. Kornproduktion og korneksport

3.4.1. Kornproduktion

Mens vi i det foregående har belyst landbrugets indtjeningsforhold, vil vi i det følgende undersøge de mængdemæssige forhold omkring landbrugets produktion og eksport.

Skal man tro Falbe-Hansen, indvirker landbrugskrisen negativt på kornproduktionen, idet den stagnerer fra 1819 til 1826, hvorefter den atter går frem, omend langsomt: først i 1840'erne overgås tallet fra 1819. Ifølge Falbe-Hansen har prisfaldet altså en alvorlig produktionel tilbagegang i sit kølvand, hvilket især rammer de lettere jorde i Jylland:²²

»Store Strækninger af den dyrkede Jord i Jylland blev så godt som værdiløs, talrige Gaarde kom til at staa øde, og ikke faa Steder blev Jord, der var opdyrket, atter opgivet til Hede«

Da Falbe-Hansens værk ikke netop udmærker sig m.h.t. kildeangivelser vil en nærmere undersøgelse være fornøden.

Hvad angår kornproduktionen før landbrugskrisen er det en hævdvunden antagelse, at denne steg støt fra og med landboreformernes iværksættelse, på hvilket tidspunkt der dog allerede kan spores et øget udbytte.

Umiddelbart før reformerne har høstudbyttet sandsynligvis ligget på omkring 4 mill. tdr.²³

Omkring århundredeskiftet (1803) beregnede Begtrup kornproduktionen til ca. 8,5 mill. tdr.²⁴ Det ses, hvorledes den første reformtid afstedkom en kraftig stigning.

Ifølge Nathanson udviklede kornproduktionen sig i »en næsten utrolig Grad« i løbet af de første decennier af det 19. århundrede.²⁵ Nathansons indædte kritiker, C. N. David vurderer dog dette forhold anderledes, idet det for denne senere liberale kritiker også ville være sørgeligt, dersom den danske hovedproduktion ikke var skredet frem, når udviklingen havde taget »kæmpeskridt« ude i Europa.²⁶

Professor Olufsens beregning i 1819 bestyrker Nathansons vurdering, idet han ud fra en forbrugsberegning vurderer produktionen til 17 mill. tdr. Som Thaarup

gør opmærksom på, er tallet imidlertid ganske urealistisk. Det usikre beregningsgrundlag (kombineret med regnefejl) fører til et tal, der er på højde med 1860erne, hvor kunstgødning gav mulighed for langt større foldudbytte. At Olufsen anvender tallet til at kritisere landbrugets produktionsevne virker i denne forbindelse helt grotesk.²⁷

Om tyverne findes der ikke særskilte tal. Den manglende statistik, der er baggrunden for at vurderinger som Olufsens blev fremsat kendetegner også dette tiår, hvor usikkerheden er lige så udtalt som i de foregående årtier. Dette foranlediger også Thaarup til i sit lille skrift fra 1820 at anmode om en sikrere oversigt, der skulle etableres via de allerede eksisterende amtmandsindberetninger. Thaarup fremkommer med et hjertesuk, der ganske godt illustrerer betingelserne for datidens samfundsdebat:

»Skulde det endeligen ikke ogsaa være nyttigt at hiin aarlige Generalberegning blev offentlig meddeelt?«²⁸

For trediverne anslår Falbe-Hansen produktionen til 9 à 10 mill. tdr. Bergsøemener, at fyrrernes produktion ligger på en 11–12 mill. tdr.

Sammenholdes disse tal med oplysningerne fra før krisen synes der, modsat Falbe-Hansen, at være tale om en støt stigende kornproduktion i Danmark, et indtryk der er i overensstemmelse med den tabel, som Birgit Nüchel Thomsen m.fl. har opstillet:²⁹

Tabel 2: Den danske kornhøst i mængde og værdi 1801–1860

	Kornhøst mio. tdr.	Høstens værdi mio. rbd.
1801–09	8,5	48
1816–20	9,8	35
1821–30	10,4	26
1831–40	10,9	33
1841–50	11,7	41
1851–60	14,0	70

De her nævnte tal er, set i forbindelse med de manglende kildebelæg hos Falbe-Hansen med til at bestyrke den opfattelse, at der *ikke* har været tale om produktionslignende tilbagegang udover hvad vejrets luner til enhver tid er herre over. For Falbe-Hansen har jordrenteteorien mere end de faktiske forhold styret hans opfattelse. Det kunne også overvejes, hvorledes en ødegårdskrise (citatet) harmonerer med en ganske solid befolkningstilvækst. Stadig flere munde skulle mættes, importen af korn var lig nul – og priserne på korn antydede ikke, at det netop var knaphed, der kendetegnede det danske marked.

3.4.2. *Korneksporten*

Korneksporten er et af de bedst belyste områder i den ellers så statistikfattige periode, hvilket i sig selv er et udtryk for kornets betydning i det danske samfund.

Kornvarerne var langt den vigtigste eksportvare med en andel omkring de 50%. Herefter fulgte heste, hornkvæg og smør. Tilsammen udgjorde de næsten den totale danske eksport.³⁰

Vi savner imidlertid oplysninger om de første kriseår, idet statistikken først bliver dækkende fra og med 1820. Derfor kan de første kriseår ikke behandles så dækkende som de efterfølgende.

3.4.2.1. *1815–20*

Flere af datidens landøkonomer søgte imidlertid at beregne eksporten i årene umiddelbart efter 1815. Således professor Olufsen, der også vovede et bud på dette område, idet han anslår eksporten fra Danmark (altså incl. hertugdømmerne) til 1 mill. tdr.

Dette stemmer overens med, hvad Begtrup allerede et par år forinden havde regnet sig frem til.³¹

Ifølge Nathanson, der havde adgang til Generaltoldkammer og Kommercekollegiets arkiver eksporteredes der 665.000 tdr. i 1817 fra Kongeriget og ca. 900.000 tdr. fra »de danske provinser« i tiden oktober 1816 til juni 1817.³²

C. F. I. Dalgas karakteriserer korneksporten i årene 1817 og 18 som »brilliant«, men betoner ellers en tilbagegang i eksporten siden 1807. Her må forfatteren imidlertid tænke på den værdimæssige side, thi hans egne tal om eksportens størrelse bestyrker ikke talen om tilbagegang.

Baggrunden for denne dysterhed må findes i Dalgas' udtalte pessimisme hvad angår den fremtidige udvikling for dansk landbrug. Den i handelspolitisk henseende stærkt liberale landøkonom forklarer i sin i øvrigt meget indsigtfulde artikel, den gode afsætning som et resultat af »megen umage« og de »lave priser« han finder karakteristisk for Danmark.³³

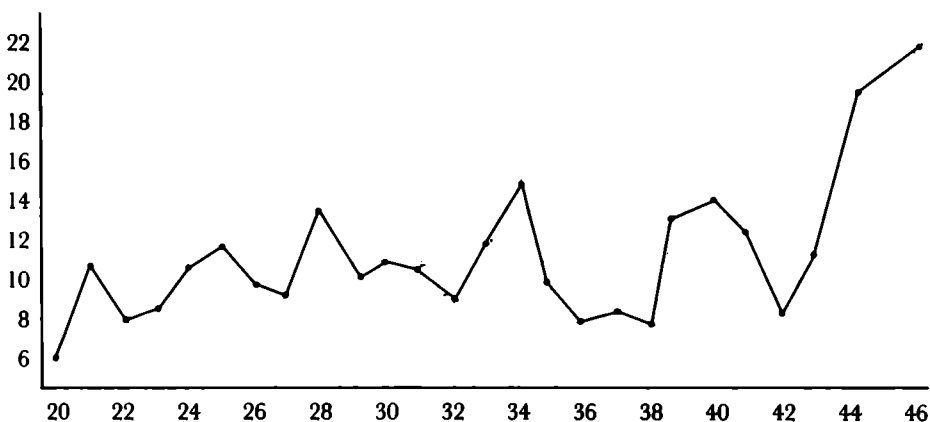
Alt i alt må man formode, at den danske korneksport mellem 1815–20 har ligget lige i underkanten af 1 mill. tdr.

3.4.2.2. *1820erne*

Korneksporten i 1820erne fremgår af følgende diagram, hvor eksporten i perioden 1830–46 er medtaget som sammenligningsgrundlag:³⁴

Som det fremgår er eksporten kendetegnet ved stærke udsving i tyverne. I årene 1820, 22 og 23, samt – på et lidt højere niveau – 1826 og 27, er eksporten ringe. Trods udsvingene kan der dog spores en svag stigning gennem tyverne. Som det bemærkes er 1828 et særdels godt år; det ligner en tanke, at dette forhold ligger bag den »famøse« periodisering af kriseperioden. Udsvingene kan ikke siges at være unormale set i forhold til den efterfølgende periode. Tværtimod fortsætter udsvingene hele perioden ud. Denne ensartethed, der ikke mindst må tilskrives de svingende afsætningsmuligheder på det engelske marked, må altså siges at være et

Diagram 5: Korneksporten fra Kongeriget 1820–46. 100.000 tdr.

kendetegn for den danske agrarsektor, indtil mulighederne for afsætning blev kraftigt forbedret i 1840ernes midte.

I forhold til trediverne er det væsentligste kendetegn altså den *manglende* forskel. Perioden op til midten af fyrrerne, hvor det engelske marked først for alvor blev åbnet har grundlæggende samme afsætningsstruktur. Går man i dybden viser det sig endog, at den gennemsnitlige eksport i tyverne var større end tredivernes:³⁵

Tabel 3: Den danske korneksport 1820–29 og 1830–39

	Oprindelige tal	Interpoleret rapssæd 1820–26	Uden rapssæd (fratrukket 1827–39)
1820–29	1.769.172	1.857.000	1.756.032
1830–39	1.803.071	1.803.071	1.613.266

Selv om perioden ikke fuldstændigt overlapper krisefasen er den dog med til at vise, hvorledes der ikke på dette felt er tale om noget »brud«, der foranlediger trediverne udnævnt som tiden, hvor kornsalgperioden startede. Dette har kun relevans ud fra en betragtning af eksportens værdimæssige side.

Dér, hvor vi i stedet kan se brud er mellem krisen og tiden *før* 1815. Kildematerialet her er selvsagt mere spinkelt, men de eksisterende oplysninger tyder på, at eksportstrukturen var fundamentalt anderledes. Dette gælder både eksportens størrelse og, jvnf. næste kapitel, eksportens sammensætning og modtagerlande.

30 år inden freden i Kiel skønnede den daværende Kornhandelskommission, at eksporten fra Danmark androg netto 660.000 tdr. Da det er almindeligt antaget, at

Norge aftog broderparten – henved 500.000 tdr. årligt, var det således kun muligt med en såre beskeden eksport til de europæiske lande, der efter 1815 skulle komme til at fremstå som stedse vigtigere aftagere af den danske landbrugsproduktion.³⁶

Endvidere var afsætningen før 1815 præget af en langt større diskontinuitet. Dette skyldtes såvel de urolige tider, som svingende overskudsmængder. Alt i alt må det siges, at forholdene var anderledes før 1815. Udviklingen gik nok i retning af en øget eksport (det var indiskutabelt dette motiv der lå bag frigivelsen af kornhandelen tilbage i 1788), men udviklingen havde endnu ikke taget en afgørende vending. Hvor varierende eksporten kunne være ses af, at værdien af Englands import omkring århundredeskiftet af dansk korn kunne svinge mellem 2.500 og 23.000 pund sterling indenfor 3 år.³⁷

Selv om de første årtier af det 19. århundrede er dårligt statistisk belyst, må det sammenfattende konstateres, at det traditionelle aftagerland, Norge, bibeholdt sin klare position som det eneste virkelig betydende aftagerland. Som Birgit Nüchel Thomsen m.fl. skriver:³⁸

»Udførselen af landets egne produkter var efter 1814 langt større end i den glimrende handelsperiode, korneksporten anslås således at være vokset fra ca. 660.000 tdr. i årene 1774–84 til over 1.000.000 tdr. årligt i tiden omkring 1820«.

Samme opfattelse kan ses hos M. L. Nathanson, der i 1832 beskriver, hvorledes vi først efter 1814 fik en betydende produkthandel. Perioden 1814–19 var en slags indledning til »den allersidste Periode«. Efter en tid, hvor næsten alt kun var forsøg og efter at have gjort sig bekendt med »de nye Retninger som Verdenshandelen har Antaget« har handelen i de sidste 10 år taget et andet sving og en mere bestemt karakter, og, som Nathanson videre skriver – først da lærte vi bedre at afbenytte vore egne indre kræfter – først da kunne vi gøre regning på en mere regelmæssig og sikker afsætning.³⁹ Det synes som om denne ændring af betingelserne for den danske samfundsøkonomi ikke hidtil har været tilstrækkeligt påagtet. Den er, som nævnt, konstateret og registreret hos visse, men underbelyst i de fleste fremstillinger.

Med Danmarks derangering, militært, økonomisk og politisk var det ikke et lyst billede, der aftegnede sig omkring 1815, og den landøkonomiske litteratur kunne meget passende samles under den overskrift, Fr. Stoud i 1815 gav sit lille skrift: Tanker ved tabet af Norge! Udover afståelsen, der gjorde Danmark til et lilleputrige, kom toldstridigheder med Sverige, der gjorde den markedsmæssige nyorientering pinligt nærværende. Det kan på denne baggrund ikke undre, at flere af tidens kyndige mænd på landbrugsområdet så med alvor på, hvorledes det danske landbrug skulle klare sig. Udover de rent tekniske forslag måtte situationen – som i dag – opfordre til at hele landbrugsstrukturen kom under debat. Den politiske side kom tydeligst frem i forpagtningsdebatten, 1810- og 1820ernes mest markante politiske stridspunkt, men også i de – som oftest – liberale ankepunkter m.h.t. afsætningsstrukturen, hvor købstadsprivilegier, toldskranker og købmændenes

vandel kritiseredes. Bag løsningsforslagene spores der en alvorlig stemning, hvilket bl.a. kan føles hos Dalgas og Olufsen.

De store udfordringer var imidlertid ikke det eneste, der kunne få de alvorlige og dystre træk frem. Udviklingen i retning af en mere decentraliseret økonomi betød, at perspektivet fra rigets hovedstad let kunne blive fortegnet. Nathanson opponerer således også imod denne københavnske »købmansvinkel«: Fordi hovedstadens handel er stagneret, er dette ikke bevis for, at det er galt for hele landet:⁴⁰

»Det viser netop Handelens Udvidelse, naar de mindre Stæder begynde med mere Kraft at tage Del heri«.

Men hvordan klarede landbruget og herunder især de mellemstore gårde sig da, presset som nogle måtte være af revaluering, lave kornpriser og kritiseret af flere af rigets fremmeste mænd, der ønskede fri forpagtning?

På dette område vides der endnu for lidt til, at der kan laves en præcis karakteristik af de enkelte eksterne faktoreres indflydelse og de enkelte gårdtypers likviditet. Hvad der imidlertid fremgår af det foregående er, at landbruget *som helhed* forstod at tage udfordringen op. Bag denne evne lå ikke mindst landboreformerne, da det – uden disse – havde været umuligt at indtage en plads på verdensmarkedet.

3.4.2.3. Den vegetabiliske eksports sammensætning

De forhold, der er nævnt indtil nu, tyder på ingen måde på, at det danske landbrug faldt tilbage i en refeudal fase, og det er her værd at bemærke sig, at korneksporten faktisk steg på det tidspunkt, hvor det samfundsøkonomisk var blevet en tvingende nødvendighed. I forbindelse med denne udvikling kan der spores en ændring i den vegetabiliske eksports sammensætning, hvilket fremgår af følgende tabel:⁴¹

Diagram 6: Afsætningsmængden af vegetabiliske produkter. Gennemsnit for perioderne 1796–98, 1820–29 og 1830–39 for DK. (tdr.)

	1796–98	1820–29	1830–39
Byg		566.000	665.000
Malt	200.000	41.000	31.000
Havre	170.000	401.000	293.000
Rug	120.000	368.000	209.000
Hvede	51.000	240.000	239.000
Raps	–	(anslået) 125.000	201.000
Boghvede	8.000	28.000	16.000
Vikker/bønner	–	29.000	37.000
Ærter	29.000	28.000	44.000
Mel og gryn produkter		29.025	95.639

Som det er påpeget førhen, er statistikken mangelfuld, når der skal drages sammenligninger mellem 1820erne og de foregående årtier. Ser vi imidlertid på de tilgængelige tal, er den førhen påpegede udvikling i absolutte mængder klart synlig.

Det andet, og ret så interessante forhold er, den *kvalitative* bedring, idet der er sket en kraftig øgning i eksporten af de mere værdifulde kornsorter samt forarbejdede produkter. Mens hvedeeksporten således er mangedoblet siden århundredeskiftet, er stigningen for den mindst værdifulde kornsort havre mere moderat, en tendens, der forstærkes ved dens mindskede betydning i trediverne. En lignende forbedring kan noteres hvad angår eksporten af brakfrugter som raps, ærter, boghvede og bønner, hvilket igen må tages som udtryk for, at der i det mindste *nogle* steder har været tale om en produktionsomlægning.⁴² En samlet stigning mellem tyverne og trediverne på 42% for brakfrugter tyder på, at der har været tale om en udvikling i hele perioden.

Imellem de samme perioder kan der ligeledes iagttages en betragtelig forøgelse af de forarbejdede produkter. Tages mel- og grynprodukterne isoleret er der tale om en stigning på 230%; medtages malt er stigningen 81%. Den totale mængde forarbejdede varer stiger fra at have udgjort knap 4% til 7% i tiden 1830–39.

I denne forbindelse må det påpeges, at den forarbejdende sektor også først var i sin vorden. Eksistensen af oliemøller etc. var én af forudsætningerne for, at bonden lagde sig efter en mere indbringende og flerstrengt produktion. De konkrete lokale muligheder har i denne sammenhæng været af betydning for, hvor vidt bonden gik i gang med at dyrke nye produkter.

Ud fra de foreliggende data er det efter vores opfattelse muligt at argumentere for, at 1820erne var en periode, hvor et mere facetteret produktionsmønster er under udvikling. I samfundsøkonomisk forstand er der stadigvæk tale om små eksportindtægter, men selv om det altså er en udvikling »in embryo« er selve eksistensen af afgrøderne en faktor af stor betydning, når landbrugets situation skal vurderes. Umiddelbart kunne den positive udvikling mellem tyverne og trediverne tages som udtryk for, at førstnævnte var en stagnationsperiode; omvendt kan det ses som en periode hvor de *nødvendige* produktions- og vidensmæssige innovationer etableredes for den videre udvikling. Dette er ikke blot og bar en banal konstatering, da jeg vil påstå, at tyverne er en form for »gründer-tid«: Inden det danske landbrug for alvor tog et spring fremad i midten af fyrerne, havde det danske landbrug i de foregående årtier gennemgået en udvikling, der bl.a. gav sig udtryk i en stigende orientering mod mere protein- og fedtstofholdige produkter. Landboreformerne havde sat en mængde kræfter igang, men først med udfordringerne efter 1815 begyndte afviklingen først for alvor af de feudale reminiscenser. Under hårdere markedsforhold og faldende rentabilitet blev det for alvor klart for landmanden, at det kunne betale sig at rense og tørre kornet, at det måske var indbringende at forbedre markerne og staldene m.v. Et var ihvertfald klart: erkendelsen af at besiddelse og ejendomsret også fordrede rentabilitet, fordrede en produktion, der kunne afsættes.

Skulle det vise sig, at professor Olufsen havde ret i sin bedømmelse af det danske eksportkorn som værende en skønsm blanding af fugtige kerner, hejre, avner og småsten, ja – så *var* der altså bestræbelser i gang for at ændre denne tingenes tilstand, omend det også er sandsynligt, at dygtige og dårlige landmænd i perioden er blevet skilt som bukkene fra fårene.

3.5. Handelsforholdene⁴³

Handelsforholdene efter 1815 og den handelspolitiske lovgivning bestyrker indtrykket af nyorientering i landbruget.

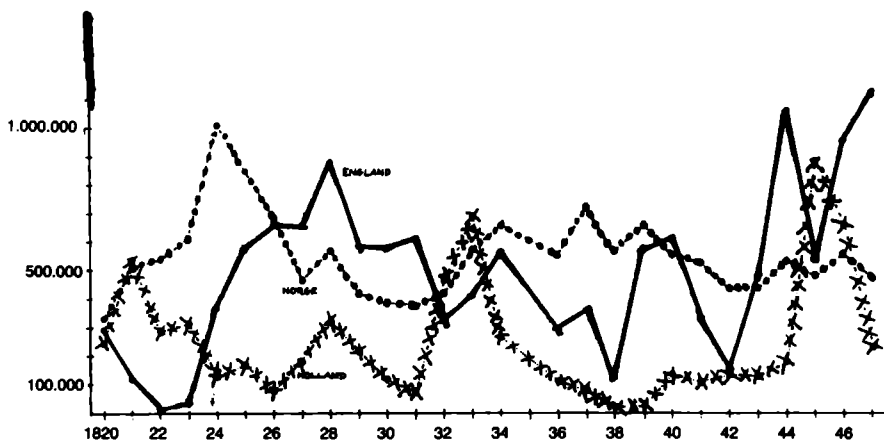
I slutningen af det 18. århundrede var Norge eneste betydende aftager af dansk korn. Den anslåede eksport i 1780 (se s. 27) var blot på 200.000 tdr., når den norske del var fratrukket, og da hertugdømmerne har tegnet sig for den største del af den øvrige eksport, har den kongerigske afsætning altså været såre beskedent.

Dette ændrer sig efter 1815.

I det første femår hæmmedes den danske afsætning dels af toldstridighederne med Sverige dels af, at Norge havde opdyrket under krigen som følge af forsyningsvanskelighederne. Da afsætningen til England i perioden var ganske god (over niveauet for 1824–25) kan det udledes at eksportstrukturen var den samme som i den efterfølgende tid.⁴⁴

Som Per Boje gør opmærksom på, kan Englands stigende betydning altså spores før det store brud i 1840'erne. Som det ses af nedenstående diagram øgedes den engelske import kraftigt fra 1823 og fremad, og det kan være værd at notere, at Englands meget lave import i 1821–23 falder sammen med de værste år af krisen.

Diagram 7: Udførslen af korn fra Kongeriget til de vigtigste aftagerlande, tdr.⁴⁵

Endvidere kan det påpeges, at den samlede handel med England og Holland (for sidstnævnte var der ofte tale om en indirekte handel med England) på nær nogle få

år oversteg handelen til Norge i tiden 1815–44. Perioden 1822–25 var netop et af de tidsrum, hvor dette forhold ikke gjaldt. Med fare for at gøre krisen til en variabel af afsætningen (hvad den ikke alene er) kan det altså noteres, at orienteringen mod de vesteuropæiske markeder hurtigt etableredes, og at de hårdeste år af krisen faldt sammen med en ringe eksport til disse områder.

Det kan her være på sin plads at gøre op med den gentagne opfattelse, at tabet af Norge var noget, der rystede dansk landbrug. Som det kan ses i diagram 6, ligger Norges import af dansk korn på et forholdsvis stabilt niveau i hele perioden. Kriseårene udgør i denne forbindelse ingen undtagelse. Problemet for dansk landbrug var ikke bortfaldet af en semi-kolonial stat, der kunne tvinges til at aftage dårligt dansk korn. Problemet var at komme af med endnu mere korn. For at gøre dette krævedes der generelt en kvalitetsforbeding. Det kan da også konstateres, at eksporten til England bestod af bedre kornsorter, hvorfor eksporten til England og Holland i perioden 1822–25 let kan have indbragt mere end den tilsvarende norske. Såvel mængde- som værdimæssigt aftegner der sig en sårbar afhængighed af det vesteuropæiske marked!

Nyorienteringen afspejler sig også i den hjemlige handelsstruktur, hvor handelssektoren er det område, der har den største vækst udtrykt i bruttofaktoriindkomst. Dette forhold kan ses i forbindelse med den førhen påpegede produktionsøgning, der har stimuleret handelssektoren.⁴⁶ Den øgede produktion var hverken beregnet til eller kunne konsumeres umiddelbart; den måtte sælges enten som vegetabilsk produkt eller anvendes til animalsk produktion.

Dette forhold fører os til spørgsmålet om i hvor høj grad bønderne bidrog til eksporten. Det er indlysende, at de store kapitalkrævende bedrifter var afhængige af afsætning, men gjaldt det også for gårdene?

Hvis vi for et øjeblik vender os mod det legislative område, synes det sikkert, at bondebrugene allerede under krisen er blevet inddraget i et øget internationalt handelssamkvem.

I modsætning til Sven Henningsens tese påpeger Per Boje, at der efter freden tilsigtedes en liberalisering af næringslivet fra statsligt hold. Herved imødekom man de liberaliseringsønsker, der blev fremsat fra landboside, men som ofte kritiseredes af byernes laug. Opfattelsen af liberaliseringens nødvendighed dersom afsætningen af agrare produkter skulle øges ses tydeligt i kancelliets overvejelser, men gav sig kun udtryk i få omend såre vigtige bestemmelser. En af disse var placaten af 25/7 1815, hvorefter forprang, dvs. opkøb på landet tillodes. Selv om dette i en vis grad må siges at være en sanktionering af allerede eksisterende praksis, blev konsekvensen en skærpet konkurrence om bøndernes produkter, og bidrog til at skabe en *differentieret* købmandsklasse. Købmanden i den nærmeste købstad var nu ikke længere nødvendigvis eneste aftager.

Samtidigt med at man kan konstatere forekomsten af *systematiske* opkøb, kan den af Boje påpegede handel købmændene imellem tages som et udtryk for, at eksporten stadig i højere grad var baseret på enkeltopkøb fra bønder. Der kan være god grund til at tro skribenten, der i 1820 i »Nyeste Skilderie« argumenterer for, at

korntørring bør være købmandens job eftersom 1000 tdr. korn ofte samles fra 150–200 landmænd.⁴⁷

At den forbudte landprang, dvs. detailhandel på landet, florerede, er samtidigt et tegn på landbrugets stigende handelssamkvem med det internationale marked – varerne var for det meste udenlandske. Som helhed var handelssektoren præget af de vanskelige kår i de første år af krisen, men efter et kraftigt dyk med en betydelig kapitalnedskrivning til følge, kom der opgangstendenser allerede i tyvernes midte.

Fallitterne og den påfølgende fremgang må bl.a. vurderes ud fra de vanskelige betingelser som tiden bød for handelen. Den protektionistiske lovgivning, frem for alt i England, gjorde kornhandel til et vanskeligt og risikabelt foretagende, hvor dog Danmarks nære beliggenhed gjorde det muligt at sælge inden havnene igen lukkede. De vanskelige kreditforhold kunne også gøre det besværligt at samle de store leverancer, der, set i forhold til de hidtidige norske, måtte samles for de nye markeder. Endelig gjorde de forvirrende pengeforhold før 1820 sit til, at handelen besværliggjordes. Disse forhold må også tages i betragtning, når der skal foretages en vurdering af, hvor godt Danmark magtede at klare sig under de nye markedsstrukturer, der igen var afhængige af industrialiseringen og udviklingen indenfor de forskellige nationers agrarsektorer. Væksten indenfor handelssektoren sammen med udviklingen af en differentieret købmanskasse peger i retning af, at landbruget var kommet i nærmere kontakt med det europæiske marked. Lovgivningen og de idelige klager over brud på forbudet mod landprang tyder i samme retning.

4. *Sammenfatning*

I sin »Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien« fra 1819 reflekterer professor C. Olufsen over, hvad det er, der driver landbruget frem. Han finder frem til, at produktionen altid står i forhold til afsætningen, og da fødevarer er en vare med uelastisk efterspørgsel, vil det altid gå langsomt frem, hvilket forvirrer folk.¹ Skal man undgå at gøre den til tider ret så krakilske professor uret, må man også tilføje, at han anså staten som en hemsko for udviklingen, når den gav landbruget de forkerte betingelser at arbejde under, men dette ændrer ikke ved, at den førnævnte opfattelse kan have sin relevans her. Den pessimistiske vurdering af tyverne og i det hele taget den ringe historiske interesse, der har været for tiden må bl.a. skyldes at andre end Olufsens samtidige »er blevet forvirrede«. Dette kan vel bl.a. være forårsaget af, at der i resten af århundredet skete store omvæltninger indenfor det danske landbrug, hvilket har overskygget en periode, hvor frugten af initiativer ikke fremstod nær så klart. Endnu var det ikke på tale med grundmurede gårde og andelsmejerier, der i landskabet var et synligt udtryk for bøndernes økonomiske og ideologiske styrke (den politiske måtte vente).

For en anakronistisk betragtning er det urealistisk at opfatte 1820erne som en stilstandsperiode. Allerede i det følgende årti begyndte det at lysne for landbruget,

et forhold der vanskeligt lader sig forene med opfattelsen af tyverne som en alvorlig recessionstid. På det foreliggende grundlag er det mere realistisk at se perioden som en fase, hvor væksten var mindre. De lave priser gav naturligvis en mindre indtjening som sammen med revalueringen og et kreditvæsen der må siges at have været katastrofalt uudviklet betød, at investeringslysten ikke blot var ringe, men også – til tider – umulig at tilfredsstillte.

Efter min opfattelse er det mest interessante imidlertid ikke hvorvidt bønderne blev rige eller fattige, men om det danske landbrugs grundpille, selvejerbønderne, beviste deres eksistensberettigelse.

Ud fra de i denne artikel fremførte data synes dette at være en realitet. Kriteriet for en vurdering af den nye ejendomsstrukturens »raison d'être« må findes i nøgleord som »fleksibilitet« og »produktionsøgning«.

Faktisk viste landbruget sig fleksibelt, idet det rettede sig ind efter krisen. Dette skete på to måder: dels en momentan opprioritering af den animalske produktion, hvor prisfaldet ikke var så stort som ved den vegetabiliske produktion, dels en længerevarende og mere betydende forbedring af de vegetabiliske produkter. Når udtrykket »betydende« anvendes, skyldes det, at det var et nødvendigt led i den grundlæggende forbedring af agerbruget; således var det også en forudsætning for en bedre og større animalsk produktion, når de resterende »feudale« holdninger, såsom at vådt og urensset korn stadigt er korn, udraderedes. Denne kvalitetsforbedring var en nødvendighed, dersom de nye markeder ville modtage det danske korn og var ligeledes en nødvendighed, da det nu var større partier, der blev afsendt, hvorfor kornet godt kunne henligge i længere tid.

Ifølge den juridiske professor J. F. W. Schlegel var bønderne i stand til at producere godt korn, hvilket fremgår af følgende vurdering af skatte Kornets kvalitet:²

»At man ej allene hos Danmarks Godsejere kan erholde godt og vægtigt Korn men endog hos Bønderne, hvilke jevnlig maatte høre Bebrejdelser om deres Kornes slette Beskaffenhed, det er nu paa en uimodsigelig Maade bleven godtgjort«.

Som førhen nævnt gav fremskridtene sig også udtryk i en større eksport af forarbejdede og mere værdifulde kornsorter.

Nærværende artikel har koncentreret sig om den danske landbrugseksport i kriseårene. Som førhen nævnt kan dette forlede til at forsimple forståelsen af landbrugets vilkår i perioden. Tager man den ringe forskning i betragtning, er det imidlertid et af de områder, der – i mangel af bedre – bedst kan belyse landbrugets situation. Således kan det vanskeligt undervurderes, at Danmark ikke faldt tilbage i en selvforsyningsøkonomi, men – tilsyneladende – aktivt forholdt sig til de nye og skrappe vilkår for landbrugseksport. På denne vis betød landboreformerne, at landbruget, i det øjeblik hvor det samfundsøkonomisk var en nødvendighed, også kunne øge eksporten.

Afsætningsforholdene giver også mulighed for at anstille nogle overvejelser omkring, hvad der foregik på gårdene. Stort set havde indtjeningsmulighederne været meget gunstige i tiden før 1815. Først derefter fandt gårdmændene for alvor ud af, at selveje stillede større krav til dem. De måtte med andre ord til at tænke rationelt, kalkulere, vurdere og – til at arbejde. Omstillingen fra den feudale »laden stå til« og til den småborgerlige arbejdsmoral er givet blevet stimuleret i denne periode.

Den sandhed, at der er en sammenhæng mellem økonomisk og bevidstheds-mæssig udvikling synes også i denne forbindelse at vise sig. Opbruddet fra den rationalistiske statskirkes teologi til fordel for pietistisk prægede vækkelsesretninger begynder i tyverne og må, uden at det her nærmere skal behandles, bl.a. have sin rod i at bøndernes livs- og verdensanskuelse var ved at blive rokket, hvorfor de på det religiøse plan (på hvilket bønderne jo havde fællesnævneren for alle større sammenhænge i tilværelsen) skiftede tilhørsforhold.

Når flere af samtidens landøkonomiske skribenter gav kendeligt udtryk for, at det stod for dårligt til med bøndernes arbejdsevne, kunne det bl.a. hænge sammen med, at bønderne ikke kunne tvinges til at arbejde bedre. Indstillingen måtte så at sige være til stede i deres bevidsthed, *inden* de for alvor ville tage fat på arbejdet.

Et af de områder, hvor der for alvor savnes forskningsindsats, er det dyrkningsmæssige. Såvel Lars Rumar som Svend Aage Hansen mener, at der ikke foregik større forbedringer m.h.t. dyrkningsmetoder, redskaber etc.³ Gennemgår man amtsbeskrivelserne bliver man ikke klogere, da de i deres inkonsistens ikke giver noget klart billede. Ud fra de ovennævnte iagttagelser synes det dog givet, at der er sket noget, omend der ligeså sikkert har været tale om store forskelle sognene og landsdelene imellem. Dette afhang af mulighederne for afsætning men også af, hvor aktiv en godsejer, præst eller degn man havde. Der kan således være et meget generelt forhold gemt i følgende citat fra præst Galskjøt fra Hyllested, Sorø Amt:⁴

»ha haa vor Præst saer Græs (om Kløverfrø) det er og noget Narrerie at begynde paa, men næste Aar saaede han selv (dette er sket i Hyllested)... Ved Helsingørkanten drives med engelsk Hesteplov ikke sjelden, og her omkring ser man adskillige Bønder pløje ypperlig dermed, ligesom og Grønforing... finde Sted (DOC 1821, p. 394).«

Når mange af Galskjøts samtidige imidlertid havde svært ved at se lyspunkterne for det danske landbrug skyldes det flere forhold. For det første var det vanskeligt for menigmand at danne sig et kvalificeret overblik over landbruget. Statistikken led under statshusholdningens indskrænkning og landets kommunikationssystem var uudviklet. Selv om den landøkonomiske videnskab udvikler sig i perioden og dermed fjerner sig fra det filantropiske tema-virvar til fordel for en egentlig faglig beskæftigelse, var det kun få mennesker, der havde indblik i landbrugets udvikling på landsplan. Hertil kom, at perspektivet unægteligt ikke blev lysere set fra København, hvor de kyndige mænd var. Aftaklede skibe, mennesketomme værft-

ter, bankerotte storkøbmænd og social uro (Jødefejden 1818/19) afgav ikke den bedste grobund for lyssyn. Et udslag heraf er den negative opfattelse af handelen mellem provinsen og Hamborg, hvis storkøbmænd, ifølge Boje, ikke var så hårde som de er gjort til.⁵

For det andet måtte tiden efter 1815 føles som noget i retning af tømmermænd for de generationer, der havde kendskab til de foregående årtiers gode indtjeningsmuligheder. Endelig havde de højere lag et internationalt sammenligningsgrundlag. Når C. N. David, hvis intention absolut ikke var at rose et enevoldsregime, må ty til en kritik af den danske udvikling baseret på, at udviklingen er gået endnu hurtigere i udlandet, viser det, at især den engelske industrialisering kunne afstedkomme utilfredshed i de danske intelligentsia. En sammenligning, der unægtelig må siges at være noget unfair.

Herved er vi kommet i berøring med det forhold, at samtidens debat også var politisk. Den markanteste fløj i denne debat var liberalister. På det jordpolitiske område kunne disse liberalister og mere konservativt indstillede godsejere, proprietærer m.v. samles i ønsket om større indflydelse på fæstegårdene. Mens nogle af disse ønskede fri forpagtning udfra en overbevisning om dennes fordele, kunne andre have et ret så personligt ønske i at få større råderet over gårdene, det være sig med hensyn til foreskrevet dyrkningsplan eller udlejning på åremål. På det handelspolitiske plan kom der, som på det jordpolitiske, også liberale synspunkter i hobetal. Et kendetegn her var ønsket om nedbrydning af alle skranker for den fri handel, og man skimter frygten for at Danmark, som andre europæiske lande ville falde tilbage på en protektionistisk kriseløsning.

Hvor skarpt den liberalistiske kritik kunne formuleres fremgår af følgende citat, der er taget fra en artikel i *Handels- og Industritidende*:⁵

»...Vi befinde os i en Crisis af en Sygdom, hvis Helbredelse man hellere maa overlade til Naturen, end betroe den til en Læge, som ikke ganske giennemskuer den. Derfor kan man ikke andet end Ønske, at Regjeringerne, siden de ikke have forstaaet i rette Tid at forebygge Elendigheder, som den nærværende, nu blot ikke mere ville gribe ind i Tingenes Gang og ikke ved varige Forholdsregler imod et øjeblikkeligt Onde gjøre dette varigere end det ellers vilde være Tilfældet.«

Det vil være en utilladelig læsning af disse kilder, dersom deres dystrehed og kritik af de rådende forhold ikke tages uden et gran salt. Vist kunne det gå langsomt, givet var der bønder, som ikke forstod de nye toner og givet skulle der til tider være grelle forhold, før en fæstebonde forsad sin gård, men hos selvejerbønderne skulle tvangsauktionerne nok rense de uduelige væk og mane til skræk og advarsel hos sognets øvrige gårdejere.

Mens liberalisterne måtte bøje sig i det jordpolitiske spørgsmål, fik liberalisterne flere af deres punkter indfriet hvad det handelspolitiske angår, og dette skulle vise sig at være en fornuftig blanding.

Som C. Dalgas også påpegede, var protektionisme en særdeles ringe løsning, da den danske erhvervsstruktur i kombination med landets størrelse gjorde samhandel nødvendig. Dette forstod enevoldsregimet, der dygtigt forstod at afbalancere i feltet mellem sociale og økonomiske hensyn. De sociale hensyn sås dels i bibeholdelsen af laugsstrukturerne i byen, omend der i tiden ses mange udtryk for utilfredshed over brud på laugsbestemmelserne, dels i kongen og de konservative ministres protektion af gårdmandsklassen. Hvor beskyttelsen af den traditionelle struktur i byerne kun var forbigående, da den ikke kunne opretholdes på grund af den økonomiske udvikling, var bønderne i stand til at bevise, at det ikke var en økonomisk brøler at beskytte dem. Allerede mens tyvernes liberale penne nedfældede gode argumenter for at overlade en større myndighed til jordejerne, arbejdede udviklingen under kongelig protektion støt og roligt videre i gårdbrugets favør. Gårdmændene fik stenene væk, drænet, fik efterhånden engelske plove etc. og blev samtidig mere og mere integreret i et større handelssamkvem. Denne udvikling var endnu meget præget af forskelle fra egn til egn, men aldrig med så store forskelle, at man kan sige landet lå brak under en frygtindgydende landbrugskrises åg.

Tilsammen må det siges, at revideringen af den hidtidige kriseopfattelse også stiller spørgsmålstejn ved to andre standhaftige teser om perioden: For det første at staten var gået i hi, trykket ned af en slunken kasse, bedragerier m.m. For det andet at den liberale opposition var stækket. Vel anfægtedes styreformen ikke, men liberalister i og udenfor kancellikontorerne var særdeles aktive, når det gjaldt om at fremføre liberale synspunkter vedrørende den økonomiske politik. Dette kan nok synes magert sammenlignet med 1780 og 90ernes kritik, men var nok så moden og indsigtfuld. At »Wealth of nations« blev oversat til dansk så tidligt som 1779, men først for alvor fik sin udbredelse efter 1815 kan være et betegnende udtryk for, hvorledes tiden efter 1815 indvarslede nye tider.

Vi har med denne artikel søgt at påvise, at den rådende opfattelse af landbrugs-krisen har været fejlagtig. Hermed ikke være sagt, at der ikke var krise, men den var betydeligt mindre omfattende end hidtil beskrevet. For det første er det plausibelt, at de spekulationsbefængte og kapitalfordrende hovedgårde har været i betydelig større knibe end gårdene, hvor kapitalbehovet var ulige mindre. For det andet må det påpeges, at opremsningen af uheldige betingelser for dansk landbrug, som de foreligger, nu ikke er bevist som – uheldige.

Tabet af Norge giver sig udslag i nogle få år, men eksporten kommer hurtigt på fode igen.

Det danske korn var elendigt og noteredes lavest på kornbørserne i Europa harmonerer ikke rigtigt med den udvikling i eksportens sammensætning, der her er påvist, ligesom det danske landbrugs stærkt svingende eksport kan tages som udtryk for, at der var et betydeligt »produktionelt potentiale«; når handel gaves var det danske landbrug i stand til at indfri sælgers side. I denne forbindelse må det nok bemærkes, at man kan være tilbøjelig til at overse, at landbruget overhovedet var i stand til at eksportere 1/3 af sin produktion af korn i tyverne! En

vurdering af dette og i det hele taget Danmarks evne til at redde sig ud af krisen må vurderes ud fra en komparativ analyse af de europæiske agrarsektorer, men det må formodes at være en rimelig eksportkvote, når det forholdes med, at Danmark indhentede gennemsnitligt 30% af sin eksportindtægt fra animalske produkter. Sidstnævnte forhold reducerer betydeligt det mono-kulturelle islæt i det daværende danske landbrug.

Den nævnte differentiering af købmandsstanden, systematiske opkøb hos landmænd, men også forcerede når havnene i England åbnede tyder ikke på, at vi har at gøre med en lad erhvervsstand, hvor kornets kvalitet var knap så vigtig, når blot en handel – formidlet af kræmmerens snapseflaske – kom i stand. Englands restriktioner *var* et problem, der, idet man husker på, at eksporten til Norge ikke faldt men steg, imidlertid viser, at Norge ikke længere var nær tilstrækkelig som aftager af dansk landbrugsproduktion. Agrarsektorens ydeevne var steget betydeligt. Udover handelsrestriktionerne og de lave priser var det danske landbrugs problem, de forhold, der var affødt af statsbankerotten. Den stramme pariføringspolitik gjorde kreditlovgivningen særdeles restriktiv, og ramte såvel landbrug som handel. Folk, der have købt gård efter 1813, kom herved til at sidde hårdt i det, men hermed er gårdmandsstandens problemer også nærved at være optalt. Som førnævnt var det det store hartkorn, der var i bekneb. Kriseopfattelsen er her kommet i stand ved hjælp af C. N. Davids opremsning af fallerede hovedgårde(!) og undersøgelsen af *godserne* i Randers Amt. Merete Johansens artikel viser med tydelig skrift, at tvangsauktionerne ikke var udtalte for den egentlige landbefolkning, omend vi endnu ikke ved, hvor store forskelle, der har været fra sogn til sogn. Således er det en rådende opfattelse, at kapitalmarkedet var større jo nærmere man kom København. Krisen var således også kreditorernes krise, hvori man kan finde årsagen til ønsket om fri forpagtning; herved ville det være muligt at få frigjort en del af den kapitalværdi, der lå bundet i fæstegårdene.

Alt i alt er der altså gode argumenter for at give Erik Helmer Pedersen ret i, at vi måske nærmere har at gøre med en kornsalgskrise fra 1818–25.

Dette peger igen i retning af, at hele synsvinklen på perioden må ændres. Det er således ikke nok for os at påvise, at perioden var knap så elendig som hidtil antaget. Det er ligeså omend ikke mere påkrævet at påpege de strukturelle tendenser, der ligger ivævet de konjunktuelle: Den danske agrarsektor skulle under vanskelige nationale betingelser søge at hævde sig på et internationalt marked, der var præget af restriktioner og overproduktion af korn. Denne ny-orientering lykkedes dersom man erkender den store forskel på eksporten ved år 1800 og i 1825, og den ringe forskel, der er i eksportstrukturen for hele perioden 1815–45. Som sådan må den traditionelle faseinddeling, hvor landbrugets vækst først starter omkring 1830 revideres. Endelig gav perioden incitamentet til den udvikling af bondestanden, der åndeligt og politisk skulle vise sig i de følgende årtier.

Noter

Kapitel 1: Indledning

1. Politikens Danmarkshistorie, bd. 10, p. 420.
2. Denne frygt spores i oplysningspolitikken. Embedsborgereskabet, der i princippet forestod dette arbejde, diskuterede helt åbent, hvor langt man kunne gå. Et af de områder, hvor man holdt igen, var det »debatteerende«. Oplysningsmændene ville nok give bønderne konkret viden og fædrelandskærlighed, men ville ikke gøre bønderne ræsonnerende, hvorfor selv *kongetro* skribenter måtte undlade at henvende sig til bønderne med politiske temaer.

Kapitel 2: Histiografi

1. V. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, Kbh. 1889, og Marcus Rubin: Frederik d. VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død, Kbh. 1895.
2. »Venstre-mytten« er karakteriseret ved dens hypostasering af »ånd« (»folkeånden« og »tidsånden«), der bliver gjort til den primære forklaringsfaktor i den historiske udvikling. Ligeledes dens understregning af *folket* som det centrale historiske objekt.
3. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919, Kbh. 1936–45.
4. Hans Kyrre: Landbrugskrisen i Danmark fra 1818 til 1828, Kbh. 1911.
5. O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1921.
6. Svend Aage Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark 1720–1914, Kbh. 1972. Se også Dansk Pengehistorie 1700–1914, Kbh. 1968.
7. Ole Halding: Den store landbrugskrise i Danmark 1818–28, i, Historisk Årbog for Randers Amt LXI–LXII, 1967–68.
8. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–28 – Et forsøg på en nuancering, i, Landbohistoriske Studier, 1969, pp. 174–198.
9. Per Boje: Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815–47, Århus 1977.
10. Eksempler herpå er: a) Steen Fiil m.fl. Bondeoffentlighed i Danmark i det 19. årh., Århus 1975. b) Keld Vorup: Offentlighedsformernes udvikling i Danmark fra 1750 til 1870. En rammende kritik af bl.a. det manglende kildebelægs konsekvenser kan ses i Henrik Reinvaldts anmeldelse af »Bondeoffentlighed i Danmark i det 19. årh«, som findes i »Kultur og Klasse«, nr. 33, 1978, pp. 112–118. Et mere kvalificeret bidrag er skrevet af Jørn Falk: Jordpolitik og Klassekamp – bidrag til den borgerlige revolutions historie i Danmark, i, Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920 (Odense-projektet bd. 3), Odense 1977, pp. 7–69.
11. Vagn Wählin: By og Land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark – forsøg til en syntese.

Kapitel 3: Landbrugets udvikling under landbrugskrisen

1. V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, Kbh. 1948, p. 119.
2. V. Wählin, op. cit. p. 11.
3. I årene 1817, 18, 19, 22 og 23 lå tilvæksten mellem 1,3% og 1,5%.
4. Se Bergsøe, A. F.: Den danske stats statistik, Kbh. 1844–53, bd. 1, pp. 447–451. Nathanson giver også eksempler på tilvæksten i »Udførligere Oplysninger om Handels- og Finantsvæsenet i Chr. d. VII's og Frd. d. VI's Tid« (Nathanson 1), Kbh. 1832, p. 76.
5. Beregnet på grundlag af S. F. Hansens tabeller i »Økonomisk Vækst i Danmark bd. II«, p. 237, p. 245.
6. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 249.
7. Mens den gennemsnitlige årlige vækst i perioden 1818 til 28 lå lige under 1%, var det tilsvarende tal for perioden 1828 til 1838 ca. 0,45%.
8. Beregnet på grundlag af tabel 1 i S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 229.

9. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. I, p. 121.

10. Ibid., p. 105.

11. På grundlag af tabel 11, ibid. bd. II, p. 282f. kan følgende procentuelle sammensætning udledes:

	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Kød og kvæg	28,2	23,5	19,6	13,0	18,0	16,4	14,3	15,4	13,9
Flæsk og svin	11,8	5,1	3,7	3,5	5,1	5,5	–	2,6	–
Smør	–	6,5	9,2	12,8	13,9	17,2	11,7	6,5	7,8
Huder og skind	–	–	–	–	–	–	–	25,5	–
Andre animalske	5,7	4,6	3,5	4,0	4,4	4,6	4,4	2,1	3,4
Korn, mel, gryn, brød	54,3	63,6	64,0	66,7	58,6	56,3	69,6	46,0	73,0
Andre vegetabiliske	–	–	–	–	–	–	–	2,0	1,9

12. Boje kommer til det resultat, at forholdet i provinsen var 60–75% kornvarer og 10–25% animalsk eksportværdi i perioden 1820–47, Boje, op. cit. p. 66.
13. Overvejelserne, der gjorde sig gældende i debatten, kan samles i det citat, som Rubin bringer fra en brevveksling mellem stiftamtmand Schönheyder til Jonas Collin: »At vi maa dels kun producere ekstra godt Korn eller indskrænke os til det, som en nyttigt beskæftiget og saaledes gavnlige formeret Folkemængde kan konsumere«, hvorefter mulighederne ved produktion og forarbejdning af hør, raps og uld nævnes, dersom den første mulighed ikke realiseres. Denne opfattelse af udviklingen som et valg ses også hos andre forfattere – Dalgas og Rützwow – og alt efter den konkrete vurdering varierede konklusionen. M. Rubin: Frederik d. Sjettes Tid, Kbh. 1895, p. 121.
14. Efter 1815 ses der i pressen flere bønsskrifter om kreditkassers oprettelse. Til trods for den prominente kreds af underskrivere, lykkedes det ikke at få kasserne oprettet, dertil var den monetaristiske politik for højt prioriteret.
15. Kurverne er beregnet ud fra det procentuelle forhold mellem produktionsværdierne for korn/animalsk og de respektive eksportværdier i løbende priser. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. 2, tabellerne 2 og 11.
16. Oplysningerne er hentet fra S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 282f.
17. Birgit Nüchel Thomsen, Brinley, Thomas, John W. Oldam: Dansk-Engelsk Samhandel 1661–1963, i, Erhvervshistorisk Årbog 1965, pp. 7–439, p. 123. Beregningerne stemmer ikke overens med S. Aa. Hansens tilsvarende. Mens importpristallene næsten stemmer overens, er eksportpristallets bedring mere moderat hos S. Aa. Hansen.
18. Eftersom pristallene er vægtede må en øget eksport af f.eks. raps eller hvede øge tallet mere end en prisstigning pr. mængde alene.
19. Erik Helmer Pedersen, op. cit. p. 196.
20. Ibid.
21. Nathanson, op. cit. p. 116.
22. Falbe Hansen, op. cit. bd. II, p. 57f.
23. Ibid, p. 55.
24. Her fra Fr. Thaarup: Kortfattet Statistik over Kornproduktionen og Kornhandelen i den danske Stat, Kbh. 1820. For Sjælland har Begtrup anvendt tiende og hartkornsoplysninger, for den øvrige provins Morvilles arealberegninger, Thaarup, op. cit. p. 29f.
25. M. L. Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge og Finansvæsen fra 1730 til 1830, Kbh. 1832–34 (Nathanson 2-3-4-). Her Nathanson 3, p. 269.
26. Se Davids recension i Maanedsskrift for Litteratur bd. 8 og 9, 1832–1833, her bd. 9, p. 42.
27. C. Olufsen: Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien, Kbh. 1819, p. 112.
28. Thaarup, op. cit. p. 39. Det er muligt at Thaarups offentlige andragende fik konsekvenser. I 1821 ændredes bestemmelserne således angående spørgsmålene i amtmandsindberetningerne om høstens udfald.

29. Birgit Nüchel Thomsen m.fl., op. cit., p. 120.
30. Ibid. p. 182. Om handelsstatistikken i perioden: På *eksportsiden* eksisterer der for kornets vedkommende en regelmæssig statistik fra og med 1820. Kilderne hertil er for det første de eksportstatistiske tabeller, der forefindes i Rigsarkivet. Dernæst oplysningerne i Handels- og Industritidende. Endelig har Statistisk Tabelværk 4. hæfte en summarisk opgørelse over udførslen 1820–39. Disse kilder viser en overensstemmelse, der må betyde at de er baseret på det samme kildemateriale. Eftersom Handels- og Industritidende blev udgivet af det Kgl. Generaltoldkammer- og Kommercekollegium, er det også indlysende at der måtte være en nær sammenhæng mellem dennes oplysninger og de af Statistisk Tabelværk anførte. Fra 1821 medtages ost og smør. Fra 1827 rapssæd og roefrø. Samme år ophævedes mellemrigstolden på levende kreaturer, hvilket førte til den lidt paradokse situation, at den vigtige eksport heraf til Hertugdømmerne ikke kan belyses statistisk. Først fra 1838 kan udførselen fra Kongeriget fordeles på aftagerlande, før da må hertugdømmerne altså medtages, og først fra 1844 kan udførselen fra provinsen specificeres på aftagerlande. På *importsiden* skete der først en udvikling i perioden 1838–44. Boje, op. cit. p. 57f., p. 66. Holck, op. cit. p. 239ff. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 356ff. For Danmark fremviser Statistisk Tabelværk 4. hæfte dog netto-eksporttallene for korn fra og med 1830 – året hvor kornimporten blev todfri.
31. C. Olufsen, op. cit., p. 111 og Begtrup i Den Oeconomiske Correspondent 1817, nr. 5, pp. 34–36. (Begtrup var redaktør af bladet).
32. Henholdsvis Nathanson 3, p. 121 og Nathanson 2, p. 326.
33. C. F. I. Dalgas: Hvilke af de Produkter som vort Land er skikket til, kunde, efter Handelens nærværende Conjunctioner og dem, man efter Sandsynlighed kan vente, ansees for de fordeeligste? Artiklen tryktes i det af J. Collin udgivne tidsskrift »For Historie og Statistik, især Fædrelandets«, 1825, p. 13.
34. Kurven er beregnet på grundlag af Bojes tabel, op. cit. p. 315. Til grundlag for disse oplysninger er anvendt de eksportstatistiske tabeller.
35. Udregnet på basis af oplysningerne i Statistisk Tabelværk 4. hæfte, 1841. Selv om netto-eksporttallene kendes fra 1830 og fremover, er de for sammenlignelighedens skyld ikke medtaget. Det skal påpeges, at den kongerigske andel af eksporten lå mellem 50 og 60% i perioden 1820–40 og endda større (62%) i tyverne, når den kongerigske eksport til hertugdømmerne medtages. Det kongerigske landbrug, der stod tilbage for hertugdømmernes, udviklede sig givet hurtigere. For eksportens vedkommende kan der iagttages en stigende kongerisk andel, jvnf. B. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 90. – Falbe-Hansen er ude i en noget besværlig argumentation, når han vil bruge den i øvrigt meget beskedne tilbagegang i eksport mellem 1820 og 30erne som bevis for tilbagegangen under *tyvernes* krise! En sammenkædning med høstudbytteerne gør ikke opfattelsen mere plausibel. Som det fremgår er Falbe-Hansen også påvirket af Davids artikel. Falbe-Hansen, op. cit. bd. II, p. 37.
36. Jvnf. Boje, op. cit. p. 69. For hele det dansk-norske monarki konkluderede kommissionen, at der gennemsnitligt forredes en nettoimport på 130.000 tdr. Nathanson, 2, p. 126.
37. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 78. Den usikre statistik afgav rige muligheder for hektiske debatter, hvoraf den mest fremtrædende udspandt sig mellem M. L. Nathanson og C. N. David. Når Nathanson således finder at eksporten omkring århundredeskiftet ikke var nævneværdig øget i forhold til 1770erne, og derfra udleder at de første tre tiår af 1800-tallet har været kendetegnet ved en kraftig vækst i eksporten, ja, så måtte det støde David, for hvem det var magtpåliggende at påvise netop de små fremskridt mellem 1800 og 1830. Nathanson 2, p. 259. David, op. cit. bd. 8., p. 530. Om periodens dårlige statistik se f.eks. Rubin, Frederik D. Sjettes Tid, p. 431ff. og Statistisk Tabelværk 4. hæfte, p. V.
38. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 82.
39. Nathanson 1, pp. 110–116.
40. Ibid. (p. 114).
41. 1796–98: Oplysningerne er hentet fra Olufsen, op. cit., p. 114. De øvrige perioders data er fra

Statistisk Tabelværk, 4. hæfte. Tallene er afrundede. Rugens betydning i trediverne skal ses på baggrund af nogle meget dårlige høstår i tredivernes begyndelse. For hveden i tyverne må det pointeres, at der skete en betragtelig øgning af eksporten i tiårets slutning (3.300 tons i første halvdel mod 8207 tons i anden halvdel). Denne øgning skyldtes åbningen af de engelske havne. Smugleriet er ikke en faktor, der behøver at blive indreflekteret i vurderingen af denne tabel. I 1797 blev korneksporten afgiftsfri, i 1809 pålagdes dog en afgift på knap 3%. Denne ophævedes igen i 1819, men med bibeholdelse af oplysningspligt, Rubin, op. cit., p. 125.

42. Således rapsen, der først dyrkedes på det sydlige Fyn, hvorefter den bredte sig til det øvrige Fyn, Sjælland og Jyllands østkyst. Produktionsomlægningen var en højst sandsynlig følge af prisfaldet på de gængse kornsorter og kan da også spores i amtsbeskrivelserne, f.eks. Dalgas i »Veje Amt«, Kbh. 1826, p. 108.
43. Det følgende afsnit er baseret på oplysningerne i Per Bojes bog.
44. Per Boje, op. cit., p. 68.
45. Per Boje, op. cit., p. 67.
46. I perioden 1818–28 var væksten gennemsnitligt 2% og 7% for henholdsvis den samlede BFI og handelssektorens BFI. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, pp. 213–29.
47. Nyeste Skilderie 1820, p. 1047.

Kapitel 4: Sammenfatning

1. Olufsen, op. cit., p. 193f.
2. J. F. W. Schlegel: De lave Kornpriser som Aarsag til den almindelige Standsning i Handel og Vandel... Indledning og Anmærkning af J. F. W. Schlegel, Her, p. VII.
3. Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding, i, Erhvervshistorisk Årbog. 1966–67, Århus.
4. Den Oeconomiske Correspondent, 1821, p. 394.
5. Boje, op. cit., p. 277.
6. Handels- og Industritidende nr. 103, 1823, p. 416.

Litteraturliste

- Per Boje. Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–47, Århus 1977.
- C. Dalgas. Hvilke ere de Producter som vort Land er skicket til, kunne efter Handelens nærværende Conjuncturer, og dem, man efter Sandsynlighed kan vente, ansees for de fordelagtigste? i, For Historie og Statistik 1825, pp. 5–122.
- C. N. David. Anmeldelse af M. L. Nathansons værk i, Månedsskrift for Litteratur bd. 8 og 9, Kbh. 1832/33.
- S. Aa. Hansen. Økonomisk Vækst i Danmark 1720–1970, Kbh. 1972–74.
- A. Holck. Dansk Statistiks Historie 1800–1850, Kbh. 1901.
- G. Hanson. Dialogisk samtale, Kbh. 1824.
- H. Kyrre. Landbrugskrisen i Danmark 1818–28, Kbh. 1911.
- O. H. Larsen. Landbrugets historie og statistik, Kbh. 1921.
- M. L. Nathanson. Udførligere Oplysninger om Handels- og Finantsvæsenet i Chr. d. VII's og Frd. d. VI's Tid (Nathanson 1), Kbh. 1832.
- M. L. Nathanson. Danmarks Handel, Skibsfart, Penge og Finantsvæsen fra 1730 til 1830, 3. bd. (Nathanson 2-3-4), Kbh. 1832/34.
- C. Olufsen. Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien, Kbh. 1819.
- E. H. Pedersen. Landbrugskrisen 1818–28 – et forsøg på en nuancering, i, Landbohistoriske Studier tilegnet F. Skrubbeltrang, 1969, pp. 174–98.
- M. Rubin. Frederik d. Sjettes Tid, Kbh. 1895.

- J. F. W. Schlegel. De lave Kornpriser som Aarsag til den almindelige Standsning i Handel og Vandel, Kbh. 1821.**
- V. Thalbitzer. Skatter og Skatteforvaltning i ældre tider, Kbh. 1948.**
- F. Thaarup. Kortfattet Statistik over Kornproduktionen og Kornhandelen i den danske Stat, Kbh. 1820.**
- B. Nüchel Thomsen m.fl. Dansk-engelsk samhandel 1661–1963, i, Erhvervshistorisk Årbog XVII–XVIII, Århus 1966/67.**

Fr. Chr. Güldenchrone og 1820ernes landbrugskrise

AF JENS SKRIVER

Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788–1824

I. Indledning

For eftertiden står 1820ernes landbrugskrise først og fremmest som en gods Krise med meget dybtgående virkninger. Først med Merete Johansens undersøgelser får vi noget at vide om gårdmændenes forhold. Det skyldes, at eftertiden har fokuseret på Davids opgørelse over antallet af kriseramte godsejere. Han nævnte, at $\frac{1}{30}$ af landets hartkorn alene efter 1820 var overtaget af finansieringsinstitutterne og anførte en lang række godser overtaget af staten.¹ Dette blev viderebragt af Falbe Hansen² og Marcus Rubin.³ David pointerede endvidere, at en lang række tvangsauktioner havde fundet sted. Alene i 1826 var der således blevet annonceret ikke mindre end 456.⁴ Hovedformålet med at bringe disse oplysninger var at vise, at krisens omfang var så betydelig, at det ikke alene kunne tilskrives ejernes slette husholdning eller letsindighed, men måtte tilskrives de tunge byrder, der hvilede på landbruget. Ole Halding har i vor tid undersøgt krisens omfang for godserne i Randers Amt og konkluderer, at »at landbrugskrisen generelt er endog særdeles gennemgribende og af sjælden voldsomhed, og det forekommer ud fra dette således ikke udelukket, at den med rimelighed vil kunne hævdes at være af et langt større omfang, end det ofte er påvist.«⁵ Ole Haldings undersøgelser koncentrerer sig imidlertid udelukkende om virkningerne af udlåne fra de ekstraordinære lånefonde fra og med 1818. Om årsagerne til, at det var nødvendigt for godsejerne at optage en så betydelig gæld, får vi derimod intet at vide. Erik Helmer Pedersen har gjort situationen op således: »Drejer det sig – om oplysninger til vurdering af de enkelte landbrugsejendommers muligheder for at ride stormen af, står vi i dag på næsten bar bund.«⁶

De forklaringer på krisens årsager, der har fået lov til at blive stående, er Falbe Hansens og Marcus Rubins. Falbe Hansen betragtede krisen som en udefrakommende fredskrise (stigende produktion i udlandet efter krigen) sammenholdt med en række indre årsager (tabet af det norske marked, kornets ringe kvalitet, handelens dårlige organisering, det høje omkostningsniveau og deflationspolitikken).⁷ Marcus Rubin forklarede krisen som et resultat af deflationspolitikken efter 1813, hvorved landejendommens gæld uforholdsmæssigt forhøjedes.⁸

Formålet med nærværende artikel er derfor at undersøge de dybere årsager bag

godsejernes gæld, og hvorledes krisen rent konkret ramte dem, samt at diskutere om Falbe Hansens og Marcus Rubins forklaringer stadig er dækkende. Det kan kun gøres ved at gennemgå et godskompleks' økonomi for at se, hvilke indkomstmuligheder, det havde, og hvorledes dets rentabilitet var. I det følgende skal kildematerialet for Moesgård og Wilhelmsborg analyseres helt fra reformperioden for at drøfte, om der herudfra kan siges noget nyt om krisens årsager. Først herefter er det muligt at generalisere.

Valget er faldet på Fr. Chr. Güldencrones to godser, fordi Moesgård var et af de godser, David nævnte, som staten overtog. De lå begge i Mårslet sogn, Ning herred. Ifølge jordebøgerne havde Wilhelmsborg en hovedgårdstakst på htk. 81 tdr. 5 skp. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 1 td. 2 skp. 2 frk. 1½ alb. skovskyld. Arealet var 433 tdr. land agerland, 109 tdr. land eng og udyrket jord og skovene var på 470 tdr. land. Moesgårds hovedgårdstillæg var htk. 18 tdr. 3 skp. 2 frk. 1½ alb. jordskyld og 1 td. 2 frk. skovskyld. Dertil kom jorden fra landsbyen Storfulden, der 1707 var blevet nedlagt og indlemmet i Moesgård på den betingelse, at den fortsat beskattedes som bondejord. Dens hartkorn var 23 tdr. 5 skp., 3 frk., 1½ alb. jordskyld og 6 tdr., 5 skp. 1½ alb. skov- og mølleskyld. Det samlede areal, som blev drevet under Moesgård, var derved 304 tdr. land agerland, 99½ tdr. land eng og udyrket jord og 390 tdr. land skov. Wilhelmsborgs bøndergods var af et htk. på 643 tdr. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 8 tdr. 5 skp. 1 frk. 2½ alb. skov- og mølleskyld. Det lå vel arronderet omkring godset i Mårslet, Beder og Malling sogne og udgjordes af 120 gårde, 1 mølle og i 1815 74 huse med jord og 12 uden. Mellem 1815 og 1821 blev oprettet 5 nye huse uden jord. Moesgårds bøndergodstillæg (inklusiv Storfuldenjorden, der fortsat var matrikuleret som bondejord) var gennem størstedelen af perioden htk. 286 tdr. 3 skp. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 13 tdr. 1 skp. 2 frk. ½ alb. skov- og mølleskyld. Da Moesgård var oprettet som hovedgård senere end Wilhelmsborg, var der kun lidet bøndergods tilovers i Mårslet og Beder sogne. Til gengæld ejede den over ⅓ af Malling sogn og var største lodsejer i Tranbjerg sogn. Fra og med 1795 var det fordelt på 47 gårde, 2 møller, 14 huse med jord og 4 uden. I 1795 var sket den ændring i Moesgårds tilliggende, at en lille gård på godt 1 td. htk. og 4 jordløse i Ingerslev by, Tiset sogn, var blevet solgt fra.⁹ Det skyldes antageligt, at de lå så langt væk, at de ikke kunne præstere noget hoveri af betydning.

Tienden var af største betydning for godsøkonomien. Under Wilhelmsborg hørte Mårslet sogns kongetiende på 43 tdr. 4 skp. htk. og ligeledes Mårslet kirketiende på samme htk. Malling sogn konge- og kirketiende på henholdsvis 42 tdr. 4 skp. og 51 tdr. htk. samt Beder sogns kirketiende på 18 tdr. 1 skp. htk. og kongekvægtienden af samme sogn. Under Moesgård hørte kun Tranbjerg sogns kongetiende af havre og kvæg, matrikuleret til 7 tdr. htk. Imidlertid blev i begyndelsen kun Malling sogns tiender oppebåren under Wilhelmsborg, mens resten overførtes til Moesgård. Indtil 1796 var tillige hele kongetienden af Tranbjerg sogn fæstet til Moesgård. I 1807 angav Güldenchrone, at omkring ¼ af Mårslet sogns tiende, Beder sogns kirketiende og over ½ af Malling sogns tiende overføres til

Moesgård.¹⁰ Når disse omlægninger tages i betragtning, var forholdet mellem hovedgårdshtk. og tiendehtk. ved Moesgård og Wilhelmsborg nogenlunde som gennemsnittet for hovedgårde.¹¹

Moesgård var fri ejendom, mens Wilhelmsborg var baroni, dvs. båndlagt ejendom. De vigtigste bestemmelser angående len (herunder baronier), der praktiseredes på det tidspunkt, var, at det ikke samlet eller delt måtte sælges eller pantsættes uden kongens tilladelse. Det arvedes af en enkelt besidder efter en nøjere bestemt successionsordning. Til fordelene for et baroni hørte, at de første 100 tdr. htk. bøndergods var skattefri.

Ovennævnte godser overtog Fr. Chr. Güldenchrone (1765–1824) 1789 efter sin faders død. G. var i mange år aktiv som embedsmand. Han huskes især fra sit mangeårige virke som stiftsamtmand i Århus. I øvrigt har Poul Enemark grundigt gjort rede for hans personlige forhold.¹² Hvad Enemark overser, er at G. i samtiden også havde en vis anerkendelse som landmand. Han var således udpeget til medlem af den jysk-fynske hoverikommission, men ønskede ikke at indtræde,¹³ og han var medlem af administrationskommissionen for ødelanden Jørgen Scheels vidtstrakte godskompleks. Den anden af de tre kommissionsmedlemmer var G.s nære medarbejder, birkedommer ved Wilhelmsborg birk, N. A. Biørn.¹⁴

Det viste sig, at faderens dødsbo var insolvent, og G. måtte derfor ved overtagelsen anerkende en gæld i Wilhelmsborg på 26.000 rd.¹⁵ I Moesgård indestod 39.000 rd.¹⁶ Som nærmest i successionsordenen overtog G. automatisk baroniet, mens Moesgård ved auktion 3/8 1789 blev købt af J. O. Schack-Rathlou for 39.000 rd. – den sum, der indestod i godset, men han overlod umiddelbart derefter købet til G.^{16a}

Ifølge et råd fra sin første-forvalter, Mikael Brandt,¹⁷ valgte G. selv at drive sine godser. Bortforpagtningen af Moesgård ophørte derfor 1792 og af Wilhelmsborg 1802. Grunden til, at Brandt skønnede, bortforpagtningen måtte ophøre, var, at han fandt forpagtningsafgiften især for Moesgård for lav. Her må man imidlertid tage i betragtning, at den daværende forpagter havde en vedligeholdelsesforpligtelse, der langt oversteg det normale. Han skulle således vedligeholde alt på nær de nøgne mure.¹⁸ Som oftest var det tilfældet, at forpagterne svarede en afgift, der var højere end det driftsresultat, godsejerne selv præsterede.¹⁹ Her måtte godsejeren imidlertid foretage en balancegang, idet der var fare for, forpagteren pressede så meget hoveri ud af bønderne, at det gav sig udslag i uacceptable landgilde- og skatterestancer for godsejeren, eller at forpagteren udpinte jorden.

G. vedblev at drive sine godser indtil 1821, da han efter ansøgning blev sat under administration. 1822 lod administrationskommissionen Wilhelmsborg bortforpagte, og Moesgård blev samme år ved tvangsauktion solgt til den kgl. kasse. En væsentlig udvidelse af G.s virksomhed fandt sted i 1805, da han købte nabo-godserne Marselisborg og Holmstruppgård.

Fra hele G.s besiddelsesperiode, men kun fra denne, er bevaret et righoldigt regnskabsmateriale. Udnyttelsen hæmmes imidlertid af, at regnskabsførelsen var uddelegeret til flere forskellige funktionærer, der gjorde rede for hvert sit område.

Herved adskiller de sig ikke fra andre godsregnskaber.²⁰ Men G. oppebar selv en stor del af indtægterne og udrede de adskillige af udgifterne uden om regnskaberne. Og han udarbejdede ikke nogen samlet oversigt. Derfor er det på væsentlige punkter kun muligt at foretage et skøn. En anden hæmsko er, at der er lakuner i regnskabsmaterialet. Når der er afbrydelser i de følgende opstillinger, skyldes det derfor, at regnskaberne og/eller bilagene for de pågældende år ikke er bevarede.²¹ Ved en kildemæssig vurdering af dette materiale må tages i betragtning, at det var bestemt til G.s interne brug. I de tilfælde, der skulle gøres status udadtil, er det sandsynligt, at indkomsten ville blive sat for højt over for kreditorerne og for lavt over for offentlige myndigheder af frygt for yderligere skattepålæg. Noget helt andet er, at funktionærerne kan have snydt G. Umiddelbart forekommer det lidet sandsynligt, idet f.eks. ved alle udgiftsposter var regningerne vedlagt, men ikke desto mindre hævder Otto Andrup, at G. blev snydt for store summer af sine undergivne.²² Baggrunden for denne slutning er imidlertid uden tvivl en passage hos Becker,²³ om et skovregnskab fra 1/11 1814 til 1/11 1815 af forstinspektør Hampe, hvorefter der skulle udbetales 26.000 rbd. n.v. til G., uden at det skete.²⁴ Det fik da også som konsekvens, at forstinspektøren herefter blev frataget al regnskabsførelse og kun foretog udvisning, men det er ikke muligt herudfra at drage den konklusion, at G. blev direkte besveget. Antagelig har forstinspektør Hampe ganske simpelt regnet galt.

Et regnskabsmateriale, som det gennemgåede må anses for at udgøre primære kilder til belysning af landbrugskrisen frem for f.eks. den righoldige samtidige litteratur, der var meget ideologisk præget, og hvis forfatteres konkrete viden ofte var begrænset. I virkeligheden er vi bedre stillet end samtiden, da vi kan udnytte et dengang internt kildemateriale. Dette kildemateriale vil i det følgende blive søgt udnyttet til en analyse af indtægterne og udgifterne for at se, hvorledes de forholdt sig til konjunkturerne, og for at se hvilke indkomstmuligheder der var, med henblik på at forklare de forudsætninger godsøkonomien mødte krisen med.

II. Indtægter

1. Indtægter af fæstevæsenet

a. Landgilde og skatter

Landgildens størrelse er udmærket belyst ved hjælp af jordebøgerne og forvalterens jordbogsregnskaber. Godsledelsen valgte at opkræve de kgl. skatter af frihedshartkornet, som godsejeren selv kunne disponere over. Forvalteren gjorde til og med 1802 også rede for dem i jordbogsregnskabet. Derefter blev der ført særlige skatteregnskaber. Hovedgårdstaksten var til og med 1802 skattefri, mod at godsejeren stod inde for bøndernes skatter, dvs. opkrævede dem og betalte dem, hvis bønderne ikke kunne (eller ville). Normalt betragtes restance i landgilde og skatter samlet. Det falder derfor naturligt at tage den samlede restanceproblematik op i den her sammenhæng.^{24a}

Man regner normalt med, at godsejerne i det 18. århundrede opprioriterede hoveriet på bekostning af landgilden, dvs. fandt sig i betydelige landgilderestancer, hvis blot bønderne ydede forsvarligt hoveri, men med frd. 15/6 1792 vendte billedet sig. Heri bestemtes nemlig, at landgilden kunne forhøjes. Landgilden kunne herefter tages op til fri drøftelse ved fæsteskifter.

På Wilhelmsborg og Moesgård kom det praktisk taget aldrig til nogen forhøjelse af landgildens nominelle størrelse. Ifølge jordebøgerne lå den årlige landgilde inden for følgende intervaller:

Moesgård:

	Rug			Byg			Havre			Penge	
	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	rd./rbd.	sk.
1789:	78	2	3 $\frac{1}{24}$	112	4	1 $\frac{1}{4}$	131	2	$\frac{1}{3}$	270	
1838:	84	2	2 $\frac{3}{4}$	126	6	$\frac{1}{2}$	129	2	3 $\frac{1}{12}$	35	52 n.v.
										242	53 s.v.

Wilhelmsborg:

	Rug			Byg			Havre			Penge	
	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	rd./rbd.	sk.
1789:	141	7	13 $\frac{1}{2}$	284	4	1 $\frac{1}{4}$	235	5	2 $\frac{3}{4}$	435	33
1851:	136	7	2 $\frac{17}{20}$	309	5	1 $\frac{1}{16}$	236	3	1 $\frac{1}{10}$	461	14 r.s.

Den eneste reelle ændring i landgildens nominelle størrelse fandt sted i 1813, da pengelandgilden blev omskrevet direkte fra rd. kurant til rbd. s.v. Man tog altså ikke hensyn til den kraftige revaluering, der havde fundet sted.²⁵ Det må tilskrives den forvirring, der herskede om pengeforholdene efter 1813. Man har på det tidspunkt ikke været klar over revalueringens rækkevidde.

I 1795 diskuterede G. og N. A. Biørn, der da var forvalter, om man skulle søge at få landgilden forhøjet ved fæsteskifter. De breve, hvori spørgsmålet er direkte drøftet, er ikke bevarede. Det synes dog, som om G. har ønsket en forhøjelse, mens Biørn har frarådet det, da han skønnede, det ville overstige bøndernes evner.²⁶ De småændringer eller bevillinger af omdrag (henstand), der foretoges i landgilden, skyldtes først og fremmest, at bønder fik erstatning for skovgræsning, de gav afkald på ved skovenes indfredning, eller konvertering af husmænds afgifter fra penge til arbejde eller omvendt. Der kunne også gives nedslag til bønder, der påtog sig aftægtsforpligtelser. Det forekommer mest sandsynligt, at den nominelle landgilde

ikke forhøjedes nævneværdigt på grund af bøndernes holdning. Begtrup skrev 1806 om bønderne på Fyn – de mest velhavende i Danmark: »Bondekarlen er langt villigere til at give høi Indfæstning end forøget Landgilde paa Grund af at han ei seer paa den Pengesum, han selv ejer, men frygter for de aarlige Udgifter«. ²⁷

Om landgilden i almindelighed er blevet forhøjet efter 1792, er endnu for ringe belyst. Det er dog symptomatisk, at Bergsøe i 1844 oplyste, at først inden for de sidste 5 til 6 år var man begyndt at hæve landgilden. Hidtil var kun indfæstningen blevet forøget ved fæsteskitter. ²⁸

Blev landgilden formelt ikke forhøjet, flukturerede den i høj grad med priserne på grund af, at den for størstedelens vedkommende var opgjort i korn og dermed pristalsreguleret. I begyndelsen betaltes størstedelen af kornlandgilden efter kapitalstaksterne. Fra og med 1810 indleveredes den for det meste in natura til købmænd i Århus. Det skyldtes, at det var lettere at inddrive afgiften på den måde. ²⁹ For 1820ernes vedkommende kan det sammenholdes med, at de faktiske kornpriser var højere end kapitalstaksterne (se neden for s. 61–62).

Landgildens reelle højde afhang imidlertid ikke alene af kornpriserne, men også af fæsternes evne og vilje til at betale. Problemerne omkring landgilderestancer kædes normalt sammen med spørgsmålet om restancer af kgl. skatter, og det falder derfor naturligt at behandle dem samlet her. Restancerne var samtidig det led i fæsterelationerne, der afstedkom flest gnidninger mellem godsledelsen og bønderne, og de fortjener derfor indgående behandling.

Det er den traditionelle opfattelse, at godsejerne før landboreformerne accepterede betydelige landgilderestancer på grund af opprioritering af hoveriet, men sørgede for at få skatterne ind, da de ellers selv skulle betale. Fra og med landboreformerne skulle de fleste restancer ophøre. For 1820ernes vedkommende har godsejerklagerne over meget betydelige restancer nærmest fået lov til at stå alene. ³⁰ Fridlev Skrubbeltrang konstaterede dog for »Det classenske Fideicommisses« vedkommende, at restancerne under krisen ikke var særlig store. ³¹ Der er ingen tvivl om, at restancerens højde har varieret fra tid til tid, fra egn til egn, ja fra gods til gods. Der er derfor al mulig grund til at undersøge restanceproblematikken nærmere.

Margit Mogensen har beregnet bruttoestancen år for år ved Dragsholm og Odsherred godser og konstateret, at den steg stærkt i 1790erne på grund af landgilde- og indfæstningsforhøjelser kombineret med manglende udskiftning. ³² Det, der imidlertid må være det primære, er at finde forholdet mellem afgifternes numeriske og faktiske omfang. Dvs. beregne, hvor stor en procentdel af de årlige afgifter der på et givet tidspunkt var kommet ind. Det volder her visse kildemæssige problemer. Ganske vist indeholder bilag til jordebogsregnskaberne oplysninger dels om bevilget restance dels om indkommen gammel restance, men da der er lakuner i regnskabsmaterialet, er det ikke muligt at stoppe op og beregne, hvor stor en procentdel, der var indkommet for hvert enkelt år. I regnskaberne blev der heller ikke gjort rede for den restance, der blev eftergivet. Det samme gælder

tingsvidner. I »Danske Lov 5-14-53« bestemtes, at godsejerne skulle tage tingsvidne over fæsternes restancer – en bestemmelse, der først ophævedes 1861. En erfaren arkivkender kan imidlertid oplyse, at man almindeligvis ophørte med at tage dem omkring 1750.³³ Det falder godt i tråd med, at der i 1750erne udkom en række reskripter, der, da man havde erfaret, at herredsfogder havde nægtet at lade godsejerne tage tingsvidner, pointerede, at de skulle tage sådanne. Det gjaldt dog ikke alle steder. Ved »Det classenske Fideicommiss« fik forvalteren således år 1800 instruks om at tage dem.³⁴ Wilhelmsborg birks justitsprotokoller er gennemgåede fra og med 1763, hvor de starter, til og med 1830 med henblik på at finde tingsvidner og forsiddelsessager. På dette sene tidspunkt kan man dog ikke regne med, at alle sager stadig førtes ved birketinget. Derfor er Hads-Ning herredsting justitsprotokoller stikprøvevis gennemgået. De rummer dog intet af interesse. Det viser sig, at man sidste gang tog tingsvidne ved nærværende godser 1786–87 og 1789.³⁶ Forvalteren skrev siden, at han havde taget dem, da han ikke havde fået besked på andet.³⁷ Forklaringen på de manglende tingsvidner må altså være, at godsejeren ikke længere fandt det nødvendigt at tage dem. Tingsvidnernes kilde-mæssige betydning er dog også begrænset, da de uden tvivl ikke gav oplysning om den restance, der blev eftergivet f.eks. i forbindelse med fæsteskitter, men på grund af den ikke ringe retslige betydning de siden fik, er de taget op til så indgående behandling her.

På baggrund af de bevarede tingsvidner og kassebøger ført indtil 1784³⁸ kan det siges, at der var betydelige restancer af landgilden i 1780erne, men af skatterne resterede kun en ubetydelig del, nemlig fra frihedshartkornet, som godsejeren selv kunne disponere over. Det resulterede også i, at 3 gårdmænd forsad ved dom i 1785,³⁹ og det synes ud fra den lidet meddelssomme fæsteprotokol (jvf. s. 51), at andre har forsiddet uden. Derefter ophørte forsiddelsessagerne i lang tid.

Der er bevaret fortegnelser over restancen som bilag til regnskaberne. 4 ud af 5 oplyser intet om eftergivet restance og kan derfor ikke bruges til at belyse afgifternes faktiske størrelse. Det gør den sidste imidlertid. Herudfra kan beregnes, hvor stor en andel af landgilden fra én forvalters embedstid – 1794–1800 – der var indkommen ved opgørelsen 23/2 1802.⁴⁰ Den giver disse procentdele:

	Wilhelmsborg	Moesgård
1794	96,0%	97,9%
1795	97,8%	99,7%
1796	98,9%	99,6%
1797	98,8%	99,0%
1798	97,4%	98,8%
1799	94,7%	92,6%
1800	97,0%	97,0%

Det er bemærkelsesværdigt, at allerede 97% af 1800-landgilde var indkommet i 1802. Det viser en betydelig fremgang i bondeøkonomien, som ikke kan tilskrives udskiftningen og udflytningen, der da knap nok var færdig, men derimod en produktions- og indtægtsstigning også i bondebruget som følge af prisstigningerne i det 18. århundredes anden halvdel. Det er i øvrigt karakteristisk, at husmændene var mindst lige så gode betalere som gårdmændene. Man går normalt ud fra at husmændene forholdsvis ydede betydeligt højere afgifter end gårdmændene,⁴¹ men det synes fra gammel tid ikke at have været tilfældet her. Tværtimod! Ofte gav husmænd, der præsterede en ugedag, intet i landgilde.

Herefter er den eneste mulighed for at undersøge restancernes størrelse at sammenligne regnskaberne angivelser af bevilgede restancer og indkomne gamle restancer. Herved får man et nødtørftigt overblik over deres bevægelser. Fra og med 1795 findes en ny væsentlig kilde til belysning af forholdet mellem godsejer og fæster. Da oprettedes nemlig de såkaldte amtlige forligelseskommisioner. Alle civile sager skulle forelægges dem, før de kunne komme for retten med henblik på at opnå forlig inden. Århus amts forligelseskommisionsarkivalier er gennemgåede indtil 1830. Det samme gælder en forligelsesprotokol for Wilhelmsborg i baroniets egenskab af amt, men den indeholder intet af interesse.⁴² Forholdet mellem bevilget og indkommen restance holdt sig nogenlunde jævnblydigt indtil 1815. I 1815 kan man muligvis tale om, at gårdmand Niels Jensen fra Borup, Tranbjerg sogn, forsad. Han blev indstævnet for forligelseskommisioner, fordi han havde ladet sin gårds bygninger aldeles forfalde og gik med til et forlig, hvorefter han skulle fratræde.⁴³ I 1816/17, hvor der var misvækst og kapitelstaksterne meget høje, steg restancen betydeligt, og en mængde fæstere indklagedes for forligelseskommisionen. Omkring 1/3 af sagerne ophævedes, omkring 1/3 endte med forlig med den afslutning, at fæsteren kom til at betale, og omkring 1/3 blev henvist til retten, men ingen af sagerne førtes herfor. I og med landbrugskrisen satte ind, skete det besynderlige, at restancernes omfang faldt. Det hang sammen med, at det meste af landgilden var opgjort i korn og altså faldt med kornpriserne sammenholdt med godsledelsen øgede bestræbelser på at få afgifterne ind. Man fortsatte med at indklage et stort antal fæstere for forligelseskommisionen, og nu dukkede forsidelsessagerne op igen. 6 sager verserede ved Wilhelmsborg birketing fra november 1822 til juni 1823.⁴⁴ Forsvarerens indlæg er bevarede i bilag til justitsprotokollen.⁴⁵ Det viste sig at være prekært for godsejeren at rejse forsidelsessag. Forsvareren kunne nemlig henvise til, at der ikke var taget tingsvidne, at fæsterne ikke havde fået kvitteringsbøger i henhold til frd. af 20/4 1804 før langt henne i fæsteperioden, og i et enkelt tilfælde var der først foretaget syn i henhold til frd. af 8/6 1787 2½ år efter fæstebrevets udstedelse. Sagerne endte også alle med forlig, hvorefter fæsterne kunne blive boende. Derimod gik gårdmand Lars Sørensen af Jegstrup, Tranbjerg sogn, 1823 med til at forsikke i mindelighed. Han gik med til at fratræde, bl.a. mod at restancen, 190 rbd. 90 sk. n.v., blev eftergivet og en årlig aftægt på gården med 1½ td. rug, 1½ td. byg, 1 lispund saltet og røget flæsk, 1 lispund ost, 6 læs tørv, foder og græs til 1 ko, foder og græs til 1 får med yngel samt ret til at så ½ skp høfrø på gårdens mark.⁴⁶ Alt dette viser, at godsejerne antagelig

har kunnet føle sig trygge ved fæstesystemet omkring århundredskiftet, og derfor bl.a. havde undladt at tage tingsvidner, men under krisen ændredes betingelserne. Der lød da også klager over, at det var for svært at få bønder til at forside.⁴⁷ Derfor behøver retssystemet ikke at have været specielt bondevenligt, men dets betragtning var, at bevare bondebruget på længere sigt, og man greb derfor ikke ind over for temporære vanskeligheder. Derimod havde G. ryggen mod muren og måtte prøve alle muligheder for at forbedre sin situation. I virkeligheden var restancerne ikke særlig store. Det er således symptomatisk, at efter G.s død indklagede de nye godsledelser på henholdsvis Wilhelmsborg og Moesgård næsten ingen fæstere for forligelseskommissionen på grund af restancer. Det er hævet over enhver tvivl, at G. led tab i og med, at landgilden faldt med kornpriserne, men restancerne har ikke betydet noget i en større sammenhæng. Da G.s status blev gjort op i 1821 (jfr. s. 74), var der ved alle hans 3 godser en samlet restance hos fæsterne på 5854 rbd. n.v., men den gæld, der indestod i godserne var omskrevet til navneværdi på 381.796 rbd. n.v. Det giver et forhold mellem restancen og de samlede passiver på 1:65.

Ganske vist var restancerne af ringe omfang, men der var ingen mulighed for at forøge indtægterne gennem landgilden. Den faldt tværtimod med konjunkturerne.

b. Indfæstningen

Ligesom landgilden var også indfæstningen følsom over for konjunkturerne. Dens størrelse afhang af en lang række faktorer som f.eks. den tiltrædende, fæsters betalingsevne, stedets beskaffenhed, udbuddet af steder osv. Til og med 1802 blev der gjort rede for indfæstningen i jordebogsregnskaberne, derefter blev den oppebåret af G. uden om regnskaberne. Der ses kun at være besvaret én fæsteprotokol for Wilhelmsborg.⁴⁸ Den er ret lakonisk i sine oplysninger om årsager til fæsteskitte og kan derfor ikke benyttes til en inddeling i lighed med Fridlev Skrubbeltrangs.⁴⁹ I det 18. århundrede flukturerede den gennemsnitlige indfæstning nogenlunde, som det almindelige.⁵⁰ I det 19. århundrede ændrede den sig som følger:

Gårdmændene:

1800–04 83 rd.	1805–09 136½ rd.	1810–14 481 rd.	1815–19 355 rbd. n.v.	1820–24 179 rbd. n.v.
1825–29 146 rbd. n.v.	1830–34 182¾ rbd. n.v.	1835–39 204½ rbd. n.v.	1840–44 331 rbd. n.v.	1845–49 571⅓ rbd. n.v.

Husmændene:

1800–04 19½ rd.	1805–09 39 rd.	1810–14 90½ rd.	1815–19 49½ rbd. n.v.	1820–24 21½ rbd. n.v.
1825–29 20 rbd. n.v.	1830–34 18 rbd. n.v.	1835–39 31 rbd. n.v.	1840–44 45½ rbd. n.v.	1845–49 103 rbd. n.v.

(1813–14 er rbd. n.v. omregnet til rd. kurant.)

Den gennemsnitlige indfæstning for gårdmænd mere end tyvedoblede 1800–1818. Det må her tages i betragtning, at 1 rbd. n.v. svarede til 6 rd. kurant. Derefter faldt den til mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ under landbrugskrisen for at 3- til 4-dobles frem til 1849. Indfæstningen var således den del af godsindtægterne, der steg mest, men det betød så lidt i forhold til de andre indtægter, at den ikke kunne kompensere for deres træge bevægelser.

Man skulle umiddelbart tro, at det også ville være muligt at følge indfæstningen ved Moesgård fra og med 1810. Fra da af skulle fæstebrevene nemlig tinglæses. Der er imidlertid blot anført i justitsprotokollerne, at de er optaget til tinglæsning, men først fra og med 1821 og kun for Wilhelmsborgs vedkommende har man indført dem i skøde- og panteprotokollerne.

c. Gårdmandshoveriet

Da der var en naturlig sammenhæng mellem løn- og arbejdsforhold og husmandshoveriet, falder det mest nærliggende at behandle dem samlet (jfr. s. 66ff.)

113 af Wilhelmsborgs og 34 af Moesgårds gårdmænd ydede hoveri. På grund af den uhensigtsmæssige arrondering af fæstegodset mellem godserne ydede bønderne hoveri til hovedgård, de boede nærmest ved, uanset hvor de officielt var fæstere. Derfor gjorde 34 af Wilhelmsborgs gårdmænd hoveri ved Moesgård og 8 af Moesgårds bønder ved Wilhelmsborg. Bønderne var inddelt i ploves eller $\frac{1}{2}$ -gårds hoveri.

Der havde længe været sat spørgsmålstegn ved hoveriet ved G.s godser. Således havde hans far, Chr. Fr. Güldenchrone 1768–72 midlertidigt ladet hoveriet afløse ved Moesgård.⁵¹ Også i G.s ejertid var der betydelige tovtrækkerier om hoveriet. Straks, efter at regeringen 1791 havde udsendt opfordring til frivillig afløsning eller bestemmelse af hoveriet, tilbød G. gårdmændene hoverifrihed mod 16 rd. årligt pr. $\frac{1}{2}$ -gård. Forvalter Brandt mente, det var passende, men tvivlede på det kunne gennemføres.⁵² Han anbefalede dog, der udvistes træ til avlingsredskaber i tilfælde af en afløsning.⁵³ Nogle bønder var villige til at betale 2 $\frac{1}{2}$ rd. pr. hovning andre i det højeste 7–8 rd. Blandt dem herskede den opfattelse, at kongen snart ville give hoverifrihed gratis.⁵⁴ Det sidste er et træk, som også er blevet iagttaget af Claus Bjørn⁵⁵ og Fridlev Skrubbeltrang.⁵⁶ På grund af småforviklinger lykkedes det i første omgang heller ikke at få hoveriet bestemt. Derfor indsendtes hoverieretterretninger fra Wilhelmsborg og Moesgård,⁵⁷ men allerede februar 1792 sluttedes hoveriforeningerne for de to godser.⁵⁸ Der har næppe heller været grund til den helt store uenighed. I en forpagtningskontrakt for Moesgård fra 1784⁵⁹ var arbejdet nemlig stort set bestemt til dét, der skulle komme til at gå igen i foreningen. Gårdmændene skulle foretage den dyrkning af markerne, som udkrævedes af det da brugte græsmarksbrug. Hertil var de inddelt i hovmål, hvis gennemsnitlige bruttoareal var omkring 5,3 tdr. land ved Wilhelmsborg og omkring 4,8 tdr. land ved Moesgård. Dertil kom engene. Hovloddernes størrelse svarede nogenlunde til det normale for hele landet.⁶⁰ Der blev ansat et maksimalt antal dage pr. uge, som måtte kræves i de forskellige sæsoner. Hovbønderne skulle stille med alle de heste

og redskaber, der var nødvendige til arbejdets udførelse. Til de arbejder, som ikke angik den egentlige dyrkning af jorden, ansattes ved Wilhelmsborg 15 spanddage og 24 gangdage pr. ½-gård årligt og ved Moesgård 18 spanddage og 25 gangdage. Herunder hørte: at transportere og sprede gødning, kaste vandgrøfter, rense engene, rejser, rense korn, reparere hegnene mellem markerne, rense vandsteder, skove brænde og bygningstømmer samt køre det hjem, skære, røgte og transportere tørv, rense åer og bække samt reparere veje på markerne. I denne forbindelse er det værd at pege på et punkt, hvor bønderne ved forhandlingerne har fået indrømmelser af betydning. I hoveriefterretningerne havde G. krævet i alt 88 spanddage og 352 gangdage ved Wilhelmsborg og 56 spanddage og 224 gangdage ved Moesgård til reparationer og vedligeholdelse af hovedgårdene, men bønderne har undgået, at det blev indført i foreningerne. I 1799, da den endelige hoveriforordning udkom, tilbød G. igen forgæves bønderne hoverifrihed mod 16 rd. pr. ½-gård årligt. Man må spørge om hvilke hensigter G. havde med disse gentagne forslag om hoveriafløsning. Det synes at fremgå af nedenstående interne overslag. Det er udateret og usigneret, men håndskriften kan genkendes som G.s egen.

Beregning

over Indtægt og Udgift ved Moesgaard Hovedgaards Drift naar Tiender og Hoveriet blev ackorderet i Contant.

Indtægt

Af Hoveriet 56 Plove á 16 rd.	896 rd.
Tiender af Maarslet og Beder Sogne	900 rd.
Til Gaarden saaes 28 tdr. Rug – avles 7 Fold er 196 tdr. á 3 rd. 3 mk. er	490 –
tigst. saaes 20 tdr. Byg avles 5 Fold er 100 tdr. á 1 rd. 2 mk. er	133 – 2 mk.
item 100 tdr. Havre avles 5 Fold – er 500 tdr. á mk. er	336 – 4 –
Paa Gaarden kunde holdes 70 Kiør á 12 rd. er	840 –
den aarlige Udvisning til Bønderne af Skovene ansættes kun til	200 –
	<hr/>
Summa	3796 rd.

Udgift

Lønninge	En Lade Karl	30 rdlr.
	4 andre Karle á 24 rd.	96 – –
	Folk at leje i Høst og Høslet	150 –
	En Mejerske á	10 –
	4 Piger á 9 rd.	36 –
	2de Rygttere á 12 rd.	24 –
	en Bødker	16 –
		<hr/>
		261 rd.

Agerdyrknings Redskabers Vedligeholdelse	100 rd.
Rug til Sæd 28 tdr. á 2 rd. 3 mk. er	70 –
Consumption paa Gaarden 80 tdr. á 15 mk. er	200 –
Byg til Sæd 20 tdr. á 1 rd. 2 mk. er	26 – 4 –
Consumption paa Gaarden 80 tdr. er	106 – 4 –
Havre til Sæd 100 tdr. á 4 mk. er	66 – 4 –
Consumption paa Gaarden 300 tdr. á 4 mk. er	200 –
Udgift for Skovning	150 –
Rente af Cap. 2000 rd. til Hestes og Redskabers Anskaffelse	80 –
	<hr/>
	1262 rd.
Beholdning	2535 rdlr.

Wilhelmsborg

Hoveripenge af 88 Bønder á 16 rd. er	1408 rd.
Tiende af Malling Sogn á 1 rd. 834 td ht	834 rd.
Hollænderiet samstedts 200 Køer á 12 rd.	2400 rd.
der saaes aarlig 45 tdr. Rug avles 6 Fold er á 16 mk. pr. Tønde	720 –
60 tdr. Byg avles 8te Fold á 9 mk. er	720 –
Havre 70 tdr. 8 Fold á 1 rd. er	560 –
Bøndernes Udviisning ansættes kun til	200 –
	<hr/>
	6842 rd.

Udgifter

En Ladefoged Løn 40 rd. Kost Penge og Korn 26 rd.	66 rd.
6 Karle á 50	300 rd.
En Mejerske á 46 rd.	46 rd.
8 Piger á 38 rd.	244 –
2 Rygttere á 42 rd.	84 –
En Svinedreng á 30 rd.	30 –
Leje Folk i Høst og Slet	100 –
Agerdyrknings Redskabers Vedligeholdelse	200 –
16 Heste á 50 rd.	800 –
Aarlig 2 Hestes Indskud á 50	100 –
	<hr/>
	1970
Overskud	4872 rd. ⁶¹

Der kan sættes mange spørgsmålstejn ved denne oversigt. F.eks. må det undre, at der blev anslået større udgifter til Høstarbejdere ved den mindste gård Moesgård end ved den større Wilhelmsborg. Den viser dog, at G. regnede med større indtægter af afløsningen end udgifterne til yderligere folk og redskaber. Med andre ord søgte G. en forøgelse af jordrenten ved hjælp af hoveriafløsning. Det er en

væsentlig iagttagelse, at G., der ikke var nogen 'hr. hvem som helst' i hoverispørgsmål, lagde disse motiver i regeringens opfordringer til hoveriafløsning. Gevinsten var dog tvivlsom. N. A. Biørn, der var forvalter 1799, frarådede planen.⁶² Den stærkeste indvending mod oversigten er dog, at allerede fra 1815 var der ved hovedgårdene det samme antal arbejdere som anført i planen, til trods for at hoveriet endnu ikke var afløst (jvf. s. 66). Om der var godsejere, der på den måde opnåede en forøgelse af jordrenten, kan ikke umiddelbart afgøres, men det er karakteristisk, at Falbe Hansen angav, at godserne gav mere i forpagtningsafgift, efter at hoveriet var afløst.⁶³ Her er underforstået, at hoveripengene indgik i forpagtningen. Når derimod Begtrup nævnte, at forpagtningsafgiften faldt efter hoveriafløsningen, skyldtes det, at i de tilfælde, han kendte til, oppebar godsejeren selv hoveripengene.⁶⁴

Gårdmændene havde således betydelig indflydelse på hoveriets bestemmelse i 1790erne og indflydelsen fortsatte herefter. I lighed med landgilden er det rimeligt at skelne mellem afgiftens numeriske og faktiske omfang. Der er gode muligheder for at belyse, hvorledes hoveriet fungerede ved nærværende efter dets bestemmelse, bl.a. fordi der er bevaret hoverijournaler i henhold til frd. 6/1 1799 for Moesgård 1800–01, 1816–17 og 1824–25.⁶⁵ De omhandler den del af hoveriet, der var defineret til dage (jfr. s. 53). Der kan konstateres en del sløseri ved deres førelse. Ved indførelserne for år 1800 er månederne januar–april kun anført antallet af anvendte dage, men ikke hvilket arbejde, de har været brugt til. Journalen 1800–01 er forevist amtmanden, som den skulle. I journalen for 1816–17 er rubrikkerne ikke udfyldt for flere af bønderne, de bageste sider mangler, og indførelserne for 1817 er afsluttet september–november. I journalen for 1824–25 er kun plads til 49 bønder, flere af rubrikkerne er tomme, og for januar 1824 er kun nævnt dagens antal, men ikke deres anvendelse. Alt dette afslører en betydelig lemfældighed i opfyldelsen af formaliteterne, og antyder en vis vilkårlighed i hoveriets afvikling. Det har længe været kendt, at der var forskel mellem hoveriets normerede og faktiske omfang.⁶⁶ Muligvis er forskellen i mange tilfælde vanskelig at bestemme. Begtrup berettede således, at bønderne fik udleveret alle hoveribilletterne og blev afskrevet i hoveriprotokollen for alle dagene, når arbejdet var fuldført, uanset om der var gået det afsatte antal dage dertil eller ej.⁶⁷ Nedenfor er angivet forholdet mellem det normerede og faktiske hoveri ved Moesgård.⁶⁸

	Disponible dage		Anvendte dage		Anvendelsesgrad	
	Spd.	Gangd.	Spd.	Gangd.	Spd.	Gangd.
1800	807½	1321½	781½	939½	96,8%	71,1%
1801	807½	1321½	754	922	93,4%	69,8%
1816	620½	987	518	651	83,5%	65,9%
1824	607½	1033½	435	677	71,6%	65,5%
1825	583	745	404	435	69,3%	58,3%

Det ses, at G. ikke har udnyttet det berettigede antal hovdage, hvilket må undre så meget mere som han brugte store summer til lønnet arbejdskraft (jvf. s. 66ff.). Den eneste forklaring, der hidtil er blevet givet, er Margit Mogensens: at godsledelsen skønnede, hoveriet var for strengt.⁶⁹ Her skal søges argumenteret for, at det skyldtes bøndernes aktive holdning. Derfor er det, som følger, nødvendigt at undersøge hvad hovdagene blev brugt til. (Da et forskelligt antal bønder indgik i de enkelte år, er der foretaget en procentberegning for at gøre det muligt at sammenligne).

Hoveriets fordeling på de enkelte arbejder:

Arbejds art:	1801		1818		1825	
	Spd.	Gd.	Spd.	Gd.	Spd.	Gd.
Rense korn	–	23,3%	–	16,8%	–	26,1%
Bære korn på loftet	–	1,3%	–	–	–	4,3%
Rejser	50,7%	–	46,5%	–	42,2%	–
Gødningernes behandling og udkørsel	16,5%	4,0%	4,9%	5,7%	23,3%	7,7%
Reparationer	3,3%	3,1%	5,1%	23,8%	23,1%	15,2%
Rense gården m.v.	3,9%	6,3%	–	5,0%	–	10,1%
Diverse transporter	1,7%	1,8%	–	1,2%	–	–
Gærders vedligeholdelse	1,2%	5,0%	4,9%	1,8%	–	–
Slagtning	–	–	–	–	–	0,8%
Kaste sne	–	0,7%	–	12,0%	–	–
Skære, røgte og transportere tørve	2,6%	9,8%	0,2%	1,3%	–	–
Hugge og transportere brænde	13,4%	5,5%	23,0%	3,6%	10,0%	3,0%
Rense eng	0,1%	1,8%	–	–	–	0,7%
Kompensation for at så	–	6,9%	3,0%	5,4%	–	11,9%
Sætte, optage og transportere kartofler	–	5,8%	0,2%	6,4%	–	18,3%
Hugge staver	–	1,6%	–	–	–	–
Meje hør	–	–	–	0,6%	–	–
Vaske og klippe får	–	–	–	0,3%	–	1,4%
Hugge og transportere is	–	–	1,0%	3,7%	–	–
Ulæseligt	–	–	2,6%	2,7%	–	–
I alt	99,9%	99,9%	99,9%	99,6%	100,1%	99,8%

Der bør lægges mærke til anvendelsen af hoveri til reparationer, kartoffeldyrkning, fremskaffelse af is m.v., der ikke var hjemlet i foreningen. G. må have akkorderet

med bønderne, at de påtog sig dette arbejde mod reduktion i det samlede hoveri. En anden forklaring på det ikke fuldt anvendte hoveri kan være, at G. har været tilbageholdende i sine krav, fordi han havde benyttet megen bondearbejdskraft ved kirkernes reparation og til udflytning (jvf. s. 64ff og s. 66). For det tredje og væsentligste: G. var nødt til at fare med lempe mod gårdmændene for at sikre sig, at de dyrkede hovlodderne forsvarligt, hvilket var den centrale del af hoveriet.

Et og andet kunne tyde på, at denne balancegang er lykkedes, for G. var nemlig i sin lange besiddelsestid praktisk taget forskånet for hoverikonflikter. I frd. af 25/3 1791 om god orden ved hoveriet bestemtes, at hoveriforseelser skulle behandles som politisager. Samtidig anordnedes, at politiprotokollerne ikke skulle føres af skriveren, men af birke-herredsdommeren selv. Politiprotokollerne er herefter normalt bevarede.⁷⁰ I denne forbindelse er gennemgået både Wilhelmsborg birks og Hads-Ning herreds politiprotokoller til og med 1830. Fra G.s besiddelsesperiode er kun registreret 3 påtalte hoveriforseelser. I det ene tilfælde drejede det sig endda om et hovbud.⁷¹ Ifølge frd. 25/3 1791 var hovbuddene selvstændige retsobjekter. Man straffede dem, og ikke den gårdmand der havde sendt dem, når de forså sig på hovmarken. Næppe var Wilhelmsborg 1/5 1822 bortforpagtet til R. Ægidius, før der opstod den ene hoverikonflikt efter den anden, og det fortsatte, efter at G.s brodersøn, O. L. Chr. E. Güldenchrone havde overtaget godsets drift i 1825. En omstændighed det er mest nærliggende at tilskrive ejerskifterne og ikke den begyndende almene bevidstgørelse af bønderne, som overalt skulle give sig udslag i mange hoveritvistigheder i 1820erne.⁷⁴ Imod denne antagelse taler forholdene ved G.s tredje hovedgård, Marselisborg, som han vedblev at drive selv til sin død i 1824. Efter at størstedelen af fæstegodset var solgt fra (jvf. s. 73f), ydedes her fortsat hoveri af 33 gårdmænd og 31 husmænd,⁷⁵ og der var i 1820erne flere hoveristridigheder mellem dem og avlingsforvalter G. W. Poulsen. Det er imidlertid ikke muligt at afgøre, om der har været hoverikonflikter her før 1820. Marselisborg hørte nemlig under Marselisborg birk indtil 1820, da dette nedlagdes, og herfra ses ikke bevaret nogen politiprotokoller.

1818 tilbød G. bønderne i Tranbjerg sogn hoverifrihed mod at betale årligt pr. hovning værdien af 10 tdr. byg efter kapitelstaksten samt yde enkelte naturalpræstationer.⁷⁷ Forslaget blev ikke til noget, men det har sikkert været et forsøg på at imødekomme bønderne, der nu var ved at være interesserede i en hoveriafløsning. Således søgte bønderne i Tranbjerg sogn i 1830 den statslige ejer af Moesgård om hoverifrihed for 17 rbd. s.v. årligt pr. ½-gård,⁷⁸ mere end de kunne være sluppet med i 1790erne.

Hoveriet afstedkom utvivlsomt i det daglige en del besvær med afviklingen af godsernes drift, og bønderne var kun pligtige til at dyrke markerne efter det græsmarksbrug, der var bestemt i hoveriforeningerne. Ikke desto mindre forsøgte G. i 1817 at få bøndernes accept af en driftsændring ved Wilhelmsborg til vekseldrift.⁷⁹ Samtidig pointeredes det, at han ikke ønskede en udvidelse af hoveriet. En hoveriudvidelse krævede i henhold til den endelige hoverifrd. af 6/1 1799 ikke alene bøndernes, men også rentekammerets tilslutning. Da forpagtningskontrak-

ten fra 1822 tilsyneladende ikke er bevaret, er det svært at afgøre sagens afslutning. Men der kan ikke herske tvivl om, at en driftsudvidelse baseret på hoveriet var meget besværlig. Bredsdorff hævdede da også i sin beskrivelse af Århus amt, at hoveriet var årsag til vekseldriftenes ringe udbredelse.⁶⁰ Selv om man ved en eventuel afløsning af hoveriet med lønnet arbejdskraft gik fra i princippet gratis arbejdskraft til betalt, er det et spørgsmål, om det ikke på længere sigt kunne betale sig i kraft af en intensivering af driften.

2. Indtægter af godsdriften

a. Korn og tiende

En gennemgang af kornindtægten synes at pege i retning af, at markernes dyrkning ved hoveri ikke var særlig hensigtsmæssig.

Ifølge hoveriforeningen var Wilhelmsborgs marker inddelt i 10 kobler, der skulle hvile i 6 og bære sæd i 4 år. Moesgårds var inddelt i 9 kobler, der skulle hvile i 5 og dyrkes i 4 år. Første gang en mark blev taget ind fra hvile, skulle den pløjes to gange og besåes med byg, havre eller boghvede. Andet år skulle den pløjes 1 gang og besåes med rug. Det tredje pløjes 2 gange og besåes med byg. Det fjerde pløjes en gang og besåes med havre og kløver. Der skulle kun harves 1 gang til hver sæd. Denne dyrkningsmåde må betegnes som græsmarksbrug og adskilte sig fra kobbølbrug, ved at man ikke brakkede, det vil bl.a. sige at man ikke pløjede den mark, der var blevet taget ind fra hvile (4–5 gange). Noget af brakningens effekt blev dog opnået ved i hvileperioden at så kløver og kartofler. Der var en stadig stigende kartoffeldyrkning ved de to godser, kulminerende med en avl ved Moesgård 1820 på 1600 tdr.^{60a}

Mellem 1815 og 1818 ansattes flere avlskarle ved begge godser (jfr. s. 66), hvilket indicerer en intensivering af driften uden om hoveriet. Bredsdorff påstod da også, at G. indførte vekseldrift ved Moesgård.⁶¹ Der må dog være tale om en fortalelse. I henhold til en forpagtningskontrakt fra 1834 må dyrkningsmåden nemlig betegnes som overskåren kobbølbrug.⁶² Da R. Ægidius forpagtede Wilhelmsborg i 1822 fik han lov til at øge dyrkningsrotationen fra 4 til 5 år og avle en udsæd raps. Samtidig erstattedes havreudsæden med ærter. Han ønskede imidlertid at dyrke markerne i 6 år, hvilket fik G. til at protestere. Han frygtede jorderne derved ville blive udpint.⁶³

Der findes visse muligheder for at drage slutninger om kornavlens rentabilitet. Ladefogden førte årlige kornregnskaber, hvoraf opmålingen og kornets anvendelse kan aflæses. Størstedelen af det solgte korn afhændedes til købmænd i Århus, der afregnede direkte med G., hvorfor materialet til belysning af kornpriser er ret spinkelt. Korntienden – den langt væsentligste del af tienden – blev oppebåret in natura og opmålt sammen med gårdens avl. Det falder derfor naturligt at behandle tienden her, selv om den vel er nærmest beslægtet med indtægter af fæstevæsenet. Kun i de tilfælde, hvor de bilag, der viser andelen af gårdens avl og

andelen af tienden i opmålingen af et års afgrøde, er bevarede, er det muligt at afgøre, hvor meget tienden betød for kornindtægten. Det er kun muligt i 4 tilfælde ved Moesgård. Der er almindelig enighed, om at tærskningsresultatet for havre er for upålideligt, da det antages at en vis del af havren blev fodret op utorsken. For rug og byg bliver forholdet ved Moesgård:

	Rug		Byg	
	tdr.	skp.	tdr.	skp.
1815: Af gårdens avl	67	1	119	4
Af tienden	58	2	116	3
1816: Af gårdens avl	105	2	103	4
Af tienden	53		104	2
1817: Af gårdens avl	108	7½	172	6
Af tienden	40		86	5
1819: Af gårdens avl	236	2	157	7
Af tienden	54	2	83	1

Det ses altså, at tienden har udgjort en væsentlig andel af opmålingen, og tienderne ved Moesgård var ikke usædvanlig store (jvf. s. 44). Da det kun er i ovenstående 4 tilfælde, vi kender gårdens avl alene, er det kun for disse, der beregnes et foldudbytte. Der er imidlertid den alvorlige hæmsko, at kornregnskaberne går fra 1/5 til 30/4. En regnskabsopbygning der må forekomme os absurd. Da vårsæden blev sået i april–maj, er det ikke til at bestemme udsæden i de enkelte kalenderår. Den afslører, at formålet med regnskaberne ikke har været at beregne foldudbyttet, men derimod at give godsejeren mulighed for at kontrollere, der ikke skete svind i beholdningen. For at bestemme foldudbyttet kræves, at de bilag, der viser udsæden på de enkelte datoer, er bevarede. Der er også den svaghed ved foldudbytte-beregningen, at der måske ikke kun er fodret med utorsken havre. Med disse forbehold bliver foldudbyttet ved Moesgård:

	Rug	Byg	Boghvede	Ærter
1815:	–	6,9	1,9	11
1816:	4,8	6,0		
1817:	3,6	10,0		
1819:	6,9			

Ganske vist var årene 16/17 misvækstår, og ganske vist angav Begtrup, at man i

Nørrejylland kun høstede 5 fold,⁶⁴ men det opnåede driftsresultat må alligevel betegnes som ringe. Det kan yderligere illustreres ved en skitsering af kornets procentvise anvendelse:

Moesgård

	1792–1804	1807–1822
Solgt	55,1%	30,9%
Husholdningen	7,6%	17,0%
Månedskorn	3,9%	4,4%
Sæd	12,6%	17,1%
Besætningen	20,9%	27,7%
Skattekorn m.v.	–	3,7%
I alt	100,1%	99,8%

Wilhelmsborg 1813–20

Solgt	65,4%
Husholdningen	6,4%
Månedskorn	2,5%
Sæd	16,7%
Besætningen	4,0%
Skattekorn	5,0%
I alt	100,0%

For det første ser det umiddelbart ud til, at rentabiliteten ved Moesgård var faldet mellem de to perioder. For det andet at Wilhelmsborg synes at have været betydeligt mere rentabelt end Moesgård. Ingen af delene behøver at have været tilfældet. Der var sket en omlægning af tienderne mellem de to godser, således at Moesgård fik mindre tiendekorn i den sidste periode. Folkeholdet var blevet væsentligt forøget, og man må huske på, at »husholdningen også omfattede herskabets folkehold på over en snes personer.⁶⁷ Ligeledes må herskabets omkring et dusin heste have krævet en betydelig mængde korn. Da herskabet boede på Moesgård, forklarer det forskellen mellem de to godser. Konklusionen må blive, at det kun var i kraft af tiendekornet, der i hvert fald ved Moesgård var noget at sælge. Der ses i øvrigt ikke foretaget udmåling til kvæget. Det må udelukkende være blevet fodret med hør, halm og kartofler.

Kornpriserne er kildemæssigt set ret problematiske. Priserne på de største partier, solgt til købmænd i Århus, kendes ikke, men ladefogden modtog betalingen for mindre partier, angivet som »solgt til bønder«.

Forholdet mellem de faktiske kornpriser og kapitelstaksterne har længe været genstand for debat inden for historieforskningen. Fridlev Skrubbeltrang har konstateret, at kornpriserne i det 18. århundrede var lavere end kapitelstaksterne.⁸⁸ Jens Holmgaard mener, at de faktiske priser under en lavkonjunktur gik under og ved en højkonjunktur over kapitelstaksterne.⁸⁹ Lars Rumar, der har foretaget den mest omfattende analyse af forholdet i første halvdel af det 19. århundrede, tør ikke udlede nogen generel tendens.⁹⁰ Forskellen mellem kapitelstaksterne og de faktiske priser er i denne forbindelse af essentiel betydning bl.a. for en undersøgelse af arbejdernes realløn. Kornet »solgt til bønder« kan næppe karakteriseres som en art forstærkning. På den anden side set har G. næppe kunnet sælge kornet højere end markedsprisen. Der var andre steder at få korn til købs. Prisen var nok lidt lavere end i Århus, da der var sparet konsumtion og transport. Forskellen mellem de faktiske priser og kapitelstaksterne skal belyses ved 3 eksempler:

Prisen pr. tønne:

		Efter kornregnskaberne	Kapitelstaksterne
1799:	Rug	3 rd. 92 sk.	4 rd. 8 sk.
	Byg	2 rd. 20 sk.	2 rd. 64 sk.
	Havre	1 rd. 64 sk.	2 rd.
1813:	Rug	fra 10 rbd. n.v. til 25 rbd. 32 sk. n.v.	59 rbd. 7 sk. n.v.
	Byg	fra 5 rbd. n.v. til 8 rbd. n.v.	25 rbd. 22½ sk. n.v.
	Havre	fra 4 rbd. 16 sk. n.v. til 8 rbd. 16 sk. n.v.	14 rbd. 51 sk. n.v.
1822:	Rug	4 rbd. 48 sk. n.v.	3 rbd. 38 sk. n.v.
	Byg	2 rbd. 32 sk. n.v.	2 rbd. 12 sk. n.v.
	Havre	1 rbd. 84 sk. n.v.	1 rbd. 47 sk. n.v.

Det ses, at forholdet har ændret sig, fra at de faktiske priser i begyndelsen lå under kapitelstaksterne til det omvendte i 1820erne. Det sidste er også iagttaget af Erik Helmer Pedersen.⁹¹ I pengeforvirringens tid er det svært at udlede nogen tendens. Man må spørge om årsagerne til ændringen mellem 1790erne og 1820erne. Her må man se på kapitelstaksternes funktion. De angav priserne, som tiendekorn skulle sælges til,⁹² og de bestemte afløsningen for landgildekorn, når det betaltes i penge. Her havde godsejerne interesse i, at kapitelstaksterne sattes så højt som muligt, købmændene i det modsatte. Hans Chr. Johansen har gjort den centrale iagttagelse, at de fynske godsejere i 1820erne stort set ikke gjorde brug af deres ret til eksport uden om købstæderne, men afsatte deres produkter til købmænd i købstæderne.⁹³ Det er derfor nærliggende at antage, at købmændene i 1820erne har stået så stærkt over for godsejerne, at de kunne få sat kapitelstaksterne lavere end de faktiske priser.

Korndyrkningen var altså meget lidt effektiv, og produktionen svær at forøge, fordi den var baseret på hoveriet. Samtidig viste kornindtægten sig meget sårbar ved krisens indtræden, da korn var det af landbrugets produkter, prisen faldt mest på.

b. Indtægter fra mejeriet

Ved Moesgård var der normalt knap 70 køer, ved Wilhelmsborg omkring 150.⁹⁴ De gav først og fremmest indtægter i form af salg af smør og ost, i mindre omfang fra fedede kreaturer, spædekælve og skind fra selvdøde kalve. Dertil kom fedesvin opfodret med biprodukter fra mejeriet samt for Moesgårds vedkommende uld fra får. Det er imidlertid meget svært at danne sig et indtryk af de faktiske indtægter fra denne gren af virksomheden. Der er bevaret enkelte smør- og osteregnskaber fra Wilhelmsborg. Ifølge ladefoged Jens Madsens opgørelse kulminerede produktionen 1/6 1819 – 31/5 1820, hvor der var blevet fremstillet 43½ tdr. smør og 28½ skippund ost.⁹⁵ Indkomsten herfra indberegnedes i kontrabogen med købmænd i Århus og udlignedes med udgiften til vare- og materialeanskaffelser, og der er ikke bevaret nogle af disse. Den eneste opgørelse over mejeriindtægterne, der findes, er fra 1/11 1819 til 1/11 1821, hvor G. angav de samlede hollænderiindtægter ved Wilhelmsborg, Moesgård og Marselisborg til administrationskommissionen.⁹⁶ Indtægterne kan opstilles således:

	1/11 1819 – 1/11 1820	1/11 1820 – 1/11 1821
Solgt smør	3410 rbd. n.v.	2491 rbd. n.v.
Solgt fedesvin	1092 rbd. n.v.	571 rbd. n.v.
Solgt uld	77 rbd. n.v.	314 rbd. n.v.
Solgt fedede kreaturer	410 rbd. n.v.	1052 rbd. n.v.

(Der er set bort fra solgt mælk, da det udelukkende hidrørte fra Marselisborg. Man solgte mælken herfra på torvet i Århus og holdt til gengæld ingen svin.)

Mejeriproduktionen var udelukkende baseret på lønnet arbejdskraft og kunne forøges og effektiviseres, hvis godsledelsen forstod at administrere arbejdskraften og foretog nogle investeringer. Det skete også. 1790 indrettedes et nyt hollænderi ved Wilhelmsborg.⁹⁷ 1807 anlagdes ligeledes nyt mejeri ved Marselisborg.⁹⁸ Ved Moesgård øgedes antallet af fastansatte, der hovedsageligt var beskæftigede ved hollænderiet, væsentligt i 1790erne (jvf. s. 66), hvilket indicerer en intensivning af mejeridriften.

Under krisen faldt priserne på animalske produkter – herunder særligt priserne på oksekød – ikke så meget.⁹⁹ I begrænset omfang forsøgte G. at imødegå krisen ved at introducere studeopfedning ved Marselisborg. Avlen kulminerede 1823, hvor der ved en auktion blev solgt 33 stude, 1 ko og 1 bøl for 847 rbd. n.v.¹⁰⁰ (En bøl var en tyr, der først var kastreret som voksen).

3. Indtægter af skovvæsenet

Ligesom ved hollænderiet kunne indtægterne af skovene forøges ved rationalisering og investeringer, men med mindre man foretog rovdrift, kunne disse investeringer først give afkast på meget langt sigt, i betragtning af et træ kunne have en vækstperiode på langt over 100 år.

I lighed med landbruget begyndte man i 1760erne med reformer for skovvæsenets vedkommende. Da indledtes en driftsændring ved de kgl. skove. Hidtil havde man foretaget »plukhugst«, dvs. fældet, der hvor man tilfældigvis skønnede skoven bedst kunne tåle det, samt ladet den vokse til ved naturlig befrugtning. Fra nu af inddelte man skovene i »hugster«, dvs. ryddede i partier efter tur og såede eller plantede nye træer. Dertil kom, at skovene blev fredede, dvs. indhegnede.¹⁰¹

Skovvæsenet er den gren af G.s virksomhed, der har sat sig færrest kildemæssige spor, men det har ganske givet været uhyre investeringskrævende. I nogle indberetninger til amtet fra 1805–06¹⁰² angav G., at skovene var eller var i færd med at blive indfredede, dvs. udskiftet af fællesskab og indhegnede. Dette skete med et jorddige med enkelt grøft, levende gærde og 1 alen højt risgærde. G. angav, at skovenes reproduktion foregik ved naturlig besåning og plantning, men et forstregnskab fra 1810¹⁰³ viser, at der da også var betydelige udgifter til skovens »cultus«. Det er derfor sikkert med rette Bergsøe fremhævede G. som en godsejer, der gjorde meget for sine skove.¹⁰⁴ Uanset om forstinspektør Hampe havde regnet galt eller ej, gav skovene meget betydelige indtægter i årene fra 1807 til kort før landbrugskrisen. Et træk der genfindes ved Det classenske Fideicommis.¹⁰⁵ Det hang imidlertid sammen med krigsinflationen og havde intet med de foretagne investeringer at gøre. I 1820erne udgjorde skovindtægterne en væsentlig del af de samlede indtægter, men var alligevel ringe. Med til en vurdering af skovvæsenets rentabilitet hører, at der leveredes brænde til godserne og til ansatte som en del af deres løn samt træ til materialer og bygningstømmer. Det har dog ikke kunnet klare alle de sidstnævnte behov. Således importeredes båndstaver (til smørdritler) fra Norge og bygningstømmer både fra Norge og Pommern.¹⁰⁶

4. Indtægtsposternes forholdsmæssige fordeling

Det er vanskeligt at bestemme indtægtsposternes indbyrdes fordeling nøjagtigt. Der er bevaret to samlede regnskaber. Det første er et jordebogsregnskab fra 1/7 1788 til 30/6 1789.¹⁰⁷ Da var godserne vakante, og forvalteren har gjort rede for alle indtægter og udgifter, men da begge godser var bortforpagtede er fordelingen mellem korn, tiende og hollænderi ikke til at aflæse. Administrationskommissionen lod udarbejde samlede regnskaber over hele G.s økonomi, men de er kun brudstykkevis bevarede på nær et for året 1822.¹⁰⁸ Heri er imidlertid blot angivet overskuddet eller underskuddet for de enkelte funktionærer, og ikke hvorfra deres indtægter hidrørte. Det er derfor nødvendigt at foretage et skøn. Rent midlertidigt var skovvæsenet den væsentligste indtægtskilde i årene op til krisen, men ellers var landgilden den største og i hvert fald mest stabile indtægt. På andenpladsen kom salg af korn og på tredjepladsen hollænderiet. Indfæstningen spillede ikke nogen

særlig rolle. Efter bortforpagtningen fra 1/5 1822 blev forpagtningsafgiften den største indtægtspost ved Wilhelmsborg, men den omfattede både korn, tiende og hollænderi. Den årlige forpagtningsafgift, 1100 tdr. byg at betale efter kapitels-taksten foruden nogle naturalpræstationer, var i øvrigt højere end det driftsresultat, G. selv havde opnået.

Ved at se på indtægtssammensætningen finder man nogle af krisens årsager. Broderparten af indtægterne hidrørte fra bondebruget i form af landgilde, indfæstning samt kornindtægt, der i vital grad var afhængig af tiende og hoveri, men fæstevæsenets betydning for godsøkonomien var tvetydig, i og med bønderne kunne hindre en effektivisering og forøgelse af hovedparten af godsindtægten. For det andet ses godsøkonomiens store sårbarhed over for fald i kornpriserne ikke alene på grund af kornindtægten, men i endnu højere grad på grund af landgilden, der for hovedpartens vedkommende var opgjort i korn.

III. Udgifter

1. Udgifter fra fæstevæsenet

Måske motiveret af fæstevæsenets store betydning for godsøkonomien søgte godsejerne at forbedre bøndergodsets tilstand under landboreformerne. Man stod midt i deres gennemførelse ved G.s overtagelse af godserne. Hovedhjørnestenen i reformerne var ophævelsen af fællesskabet i form af udskiftning og udflytning. Ved Wilhelmsborg udflyttedes 19 gårde og 13 huse, ved Moesgård 8 gårde og 3 huse,¹⁰⁹ hvilket var et ringe antal sammenlignet med andre godser. Som årsag hertil blev angivet, at de fleste landsbyer var små. De udgifter, der rubriceredes i regnskaberne som henholdsvis udskiftnings- og udflytningsomkostninger, synes umiddelbart ret beskedne. Under udskiftningsudgift anførtes omkostningerne ved taksation og opmåling. Posterne under udflytningsudgift er leverancer af bygningstømmer og regninger for murer-, smede-, tækker-, snedker-, tømmer- og glarmesterarbejde. Det er umuligt herudfra at slutte noget om, i hvor høj grad G. har dækket udflytternes omkostninger, men det kan med sikkerhed siges, at G.s udgifter har været betydeligt større, end det der fremgik direkte af regnskaberne. Hertil kom nemlig værdien af mursten udleveret fra godsernes eget teglværk ved Wilhelmsborg og tømmer fra skovene, og der blev sikkert også anvendt flere materialer, som skjuler sig i regnskaberne under »blandet udgift«, eller er blevet betalt direkte af G. I 1797 indberettede G. til Danske Kancelli, at der alene ved baroniet til hovedgårdsbygningers istandsættelse, bøndergårdes udskiftning og udflytning, 4 nye skolers opbygning, markers indhegning, skoves indfredning og opelskning havde været anvendt 5280 rd. Og indtil 1803 var der medgået betydeligt mere end de 10 á 12.000 rd., der var afsat hertil.^{109a} Det er umuligt at kontrollere disse oplysninger ud fra regnskaberne, men ved en skønsmæssig vurdering synes de rimelige. De var imidlertid ringe sammenlignet med andre godser,¹¹⁰ hvilket må tilskrives den lave udflytningsprocent. Omfanget af disse omkostninger var også ringe sammenlignet med størrelsen af G.s gæld. Bønderne må formodes at have

været interesserede i gennemførelsen af disse reformer. Således skrev forvalteren om Tranbjerg sogn, der udskiftedes 1791: »Udfløtterne skal være ret vel fornøjede«,¹¹ og G. berettede 1800, at nogle fæstere frivilligt havde udflyttet deres gårde.¹²

Investeringerne i fæstegodset var påtænkt at skulle give afkastning i form af højere ordinære indtægter, men regeringen synes at have haft blik, for at disse kun bevægede sig med en betydelig træghed. Derfor gav den i begrænset omfang mulighed for at pålignе bønderne de umiddelbare reformomkostninger. Bønderne kunne sidst i henhold til frd. 29/1 1795 afkræves at ikke ringe hoveri ved udflytning. Det er blevet krævet ved nærværende godser, men det er ikke til at afgøre i hvilket omfang. Frd. af 23/4 1781 tillod besidderne af benificeret gods som f.eks. Wilhelmsborg, 3 år efter driftsforbedringerne var fuldført at lægge 4% af omkostningssummen til landgilden. Man gjorde ikke brug af denne ret ved Wilhelmsborg, men et læg fra forvalteren, dat. 19/1 1790¹³ viser at en del af gårdbeboerne i en række landsbyer havde betalt et nærmest symbolsk beløb til deres gårdes opmåling og udskiftning. Højest et par rd. pr. td. htk. Muligvis har bønderne gennemtvinget denne ordning for at undgå en permanent landgildeforhøjelse. Det, der i den forbindelse må undre, er, at også gårdmænd i Nederfløjstrup, der var fæstere under Moesgård, har betalt. Har de ikke været klar over forordningens bestemmelser? Frd. af 15/6 1792 tillod foruden en landgildeforhøjelse godsejerne for fremtiden at pålægge fæsterne renterne af omkostningerne ved udskiftning og udflytning, men kun på strenge betingelser. Jordlodden skulle have en nærmere bestemt, bekvem figur, bøndernes assistance ved udskiftning og udflytning måtte ikke have overstegit deres kræfter, og de skulle have opnået en årlig fordel, der ikke var mindre end renternes beløb. Dertil kom, at omkostningerne ved udflytning ikke måtte overstige 7 rd. pr. fag stuehus, 3 rd. pr. fag stald og 3 rd. pr. fag udflyttet hus. Ført ud i livet ville disse bestemmelser næppe gøre det muligt for godsejerne at få dækket nogen form for omkostninger. Ved Wilhelmsborg og Moesgård fik de ikke nogen betydning – der resterede i 1792 kun udskiftningen af to små byer – men man kunne forestille sig, de har været årsag til adskillige tvistigheder mellem godsejer og bønder som ved Det classenske Fideicommiss.¹⁴ Salg af fæstegodset gav langt bedre muligheder for at få dækket omkostningerne ved reformerne.

En anden udgift af fæstevæsenet var forstrækninger. De er kun for små beløbs vedkommende registreret i 5 tilfælde fra før 1800.

»Minde« blev tilsyneladende ikke brugt. »Minde« var betegnelsen for at betale en fæster for at forlade sit sted. Måske til fordel for en ny, der var villig til at acceptere en landgildeforhøjelse. Det kostede langt mere end en indfæstning.

2. Udgifter af kirker og skoler

Dette punkt hænger til dels sammen med det foregående. G. ofrede store, men i alt ukendte summer på kirkernes reparation og fornyelse. Dog er der ydet en betydelig sum af sognenes beboere i form af hoveri. Ifølge Danske Lov 2-22-68 kunne

bønderne forpligtes til at foretage visse materialekørsler ved kirkereparationer, men det udvidedes efterhånden til, at de kunne afkræves næsten ubegrænset hoveri undtagen i deres så- og høsttid og undtagen til arbejder, der krævede håndværksmæssig kunnen (Reskripter 11/1 og 5/8 1726, 3/8 og 24/8 1753). Bl.a. godskorrepondancen viser, at man har gjort brug af denne ret.¹¹⁵

Først med skoleloven fra 1814 fik godsejerne pligt til at bidrage til skolers oprettelse og drift, men G. havde allerede inden ladet opføre 5 nye skoler. Det må betegnes som decideret luksus. Ved de øvrige godser, hvor der blev oprettet skoler før 1814, var de tilknyttet manufakturvirksomhed og havde til formål at oplære børnene til arbejdskraft.¹¹⁶

Til trods for at kirkeejerne havde pligt til at vedligeholde kirkerne, kan prædikamentet luksus også hæftes på en stor del af G.s udgifter til kirkerne.

3. Øvrige forbedringer

1792–93 lod G. ved Moesgård opføre to nye bygninger ved indkørslen til gårdspladsen.¹¹⁷ 1822 opførtes en ny lade ved Wilhelmsborg på 42 fag for 1447 rbd. 3 mk. n.v.¹¹⁸ Derudover er det meget svært at følge G.s udgifter bl.a. til driftsforbedringer, materialeanskaffelser, vareleverancer og investeringer i skovene. Nogle af dem er anført under »blandet udgift« i regnskaberne, men størstedelen er blevet betalt af G. selv. Vareleverancer betaltes på nær småting over kontrabøger med købmænd i Århus, men kontrabøgerne er ikke bevarede.

4. Lønudgift og husmandshoveri

Det var Begtrups intention før han skrev: »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« at foretage en vurdering af betydningen for godsøkonomien af lønnen til såvel løst som fastansatte,¹¹⁹ men udover angivelse af lønningernes faktiske størrelse og gengivelse af en række klager over deres højde, synes det ikke at være lykkedes for ham. Her skal lønnens betydning ved Wilhelmsborg og Moesgård søges belyst.

Da der tilsyneladende har været en nøje sammenhæng mellem lønnen i hvert fald til løst ansatte og husmandshoveriet, skal de behandles samlet her.

Der skal ses bort fra lønnen til funktionærer ved skovvæsenet, til arbejderne ved teglværket og G.s private tjenestefolk. Kun for de ansatte ved selve godsdriften skal forholdene analyseres. De kan deles i to skarpt adskilte kategorier: Fast og løst ansatte.

De fastansattes primære arbejdsområde var hollænderiet. Ved Moesgård var der fra og med 1790erne ansat 1 gartner, 1 ladefoged, 1 vægter, 1 kusk, 1 bødker, 1 røgter, 1 á 2 svinevogtere, 1 mejerske, 4 malkepiger og 1 bryggerspige. Det var et større folkehold end ved folketællingen i 1787,¹²⁰ hvilket indikerer en udvidelse af mejeriet. Ved Wilhelmsborg var der fra og med 1812, hvor lønningslisterne starter, normalt 1 ladefoged, 1 ladekarl, 2 bødkere, 4 røgtere, 2 svinevogtere, 1 mejerske, 1 undermejerske, 7–9 malkepiger og 1 kokkepige. Ved Moesgård udvidedes de fastansattes antal 1815 med 3 til 4 arbejdskarle. En tilsvarende forøgelse kan

konstateres ved Wilhelmsborg 1818, hvor der kom 6 arbejdskarle til. Det må tilskrives en intensivning af markdriften, udover hvad de hoverigørende bønder var pligtige til.

De fleste af tjenestefolkene har antagelig fået kost som en del af lønnen. Fridlev Skrubbeltrang skriver om de fastansatte ved herregårdene: »De ugifte landarbejdere, tjenestefolkene, er muligvis den erhvervsgruppe, hvis indtægtsforhold bedst vil kunne belyses. Mad og bolig (ofte kun et sovested) fik de på stedet, hvor de tjente«. ¹²¹ I nærværende tilfælde fik de højere funktionærer (med egen husstand) ofte månedskorn eller -penge, der må anses for en kompensation for kost. ¹²² Neden for er lønnens svingninger illustreret med nogle eksempler. Der bør gøres opmærksom på, at det for Moesgårds vedkommende først drejer sig om årsløn, fra og med 1815 om ½ års løn.

En undersøgelse af fluktuationerne i reallønnen tegner følgende billede. Frem til 1801 lå både lønnen og kapitalstaksterne på nogenlunde samme niveau. 1801–06

Moesgård

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1794–30/4 1795	12 rd.	7 rd.	
1/5 1795–30/4 1796	12 rd.	9 rd.	
1/5 1796–30/4 1797	12 rd.	9 rd.	
1/5 1797–30/4 1798	12 rd.	10 rd.	
1/5 1798–30/4 1799		10 rd.	
1/5 1800–30/4 1801		10 rd.	
1/11 1803–30/10 1804		10 rd.	
1/11 1805–30/10 1806	12 rd.	10 rd.	
1/11 1809–30/10 1810	14 rd. 48 sk.	12 rd.	
1/11 1811–30/10 1812	22 rd.	24 rd.	
1/5 1814–30/4 1815	12 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 32 sk. n.v.	33 rbd. 32 sk. n.v.
1/5 1815–30/10 1815	18 rbd. n.v.		40 rbd. n.v.
1/11 1815–30/4 1816	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/5 1816–30/10 1816	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1816–30/4 1817	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1817–30/4 1818	18 rbd. n.v.	20 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/5 1818– 1/11 1818	18 rbd. n.v.	16 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1818–30/4 1819	8 rbd. n.v.	7 rbd. n.v.	18 rbd. n.v.
1/11 1819–30/4 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 84 sk. n.v.	23 rbd. 60 sk. n.v.
1/5 1820–30/10 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 84 sk. n.v.	23 rbd. 60 sk. n.v.
1/11 1820–30/4 1821	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 30 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/5 1821–30/10 1821	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 30 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/5 1822–30/10 1822	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 48 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/11 1822–30/4 1823	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 32 sk. n.v.	15 rbd. n.v.

Wilhelmsborg

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/11 1811–30/4 1812	10 rd.	10 rd.	
1/11 1813–30/4 1814	7 rbd. 64 sk. n.v.	7 rbd. 64 sk. n.v.	
1/5 1814–30/10 1814	8 rbd. 32 sk. n.v.	8 rbd. 32 sk. n.v.	
1/5 1818–30/10 1818	15 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	30 rbd.
1/5 1819–30/10 1819	10 rbd. 48 sk. n.v.	9 rbd. 12 sk. n.v.	21 rbd.
1/5 1819–30/4 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	9 rbd. 12 sk. n.v.	
1/11 1820–30/4 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.
1/5 1821–30/10 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.

lå malkepigerne og røgterne på samme leje, men fordobledes for de øvrige kategoriers vedkommende. Samtidig fordobledes både kapitelstaksterne og de faktiske priser for rug og byg, men forblev nærmest uforandret for havre. Reallønnen har altså nogenlunde holdt sig indtil 1806, undtagen for malkepige og røgter hvor den er faldet. Fra og med 1807 skete en løn- og prisexplosion. Indtil 1812 steg udvalgte lønninger som følger: gartner 20%, ladefoged 300%, kusk 356%, røgter omkring 80%, vægter 150%, bødker 100% og malkepige 140%. Til gengæld tidobledes kapitelstaksterne for korn og seksdobledes for smør. Der var altså tale om en meget betydelig reallønsnedgang. Den skyldtes, at prisstigningen ikke blev fulgt af en produktionsudvidelse. Lønningerne blev ved med at stige frem til 1818. Det er en kendsgerning, at inflationen fra pengeforvirringens tid fortsatte frem til 1818, hvilket kan aflæses af både lønninger, kapitelstakster, indfæstning og ejendomspriser. Efter 1818 faldt lønnen en del. Frem til 1/11 1821 faldt lønnen for en røgter over 50%, mejerskens omkring 70%, arbejdskarlenes 60%. Imidlertid faldt kapitelstaksterne i samme tidsrum 75–80%, men der var ikke tale om nogen reallønsstigning, da de faktiske priser ikke faldt så meget som kapitelstaksterne. Der var nærmest tale om status quo. Det hang sammen med de fastansattes hovederhvervsområde i mejeriproduktionen, der var af vital betydning for godsøkonomien i 1820erne, hvor priserne på animalske produkter ikke faldt så meget som priserne på korn.

Lønnen ved Wilhelmsborg og Moesgård var lavere end Begtrups opgivelser for Århus amt fra 1806–07¹²⁴ og Bredsdorffs fra 1824–26,¹²⁵ men kosten og arbejdsforholdene kan have været bedre end andre steder. I hvert fald er der eksempler, på at tjenestefolk rømte fra Østergård for at tage tjeneste på Moesgård.¹²⁶

Forpagter Ægidius ved Wilhelmsborg anlagde også i et enkelt tilfælde sag mod tjenestefolk. Malkepigen Johanne Pedersdatter blev 1822 anklaget for ikke at ville bære mælk til kalvene og til mælkestuen.¹²⁷ I den forbindelse gav G.s mangeårige ladefoged, Jens Madsen, det responsum, at malkepigerne var fæstet til at malke og røgte 20 køer daglig, at tage skindet af selvdøde kalve samt bage og brygge.

Arbjedede de i marken eller laden fik de ekstra løn. Mælkestuen vedkom derimod ikke malkepigerne,¹²⁸ men dommen gik Johanne Pedersdatter imod. (Her er kun medregnet de sager, der kom til rettens kundskab. Episoden ved Wilhelmsborg teglværk i 1791, som Jesper Laursen nævner, hvor forvalter Brandt gennempryglede en af teglværksarbejderne, må anses for et eksempel på arbejdsgiverens lovlige tugtelsesret over for tyendet, men det var under overvejelse at indbringe sagen for politiretten.)^{128a}

Forskellen mellem fast og løs arbejdskraft hidrørte fra frd. 25/3 1791 om politivæsen på landet, hvori blev gentaget ældre bestemmelser, om at man for at måtte gå på dagleje skulle være husmand, håndværker eller i det mindste gift. Årsagen til denne bestemmelse får man ved at multiplicere daglønnen med antallet af søgnedage i et år. Man vil da se, at indkomsten ved dagleje kunne blive betydeligt højere end den årsløn et fast tyende havde, men derudfra er det alligevel ikke rigtigt, at antage husmændene havde bedre kår. De har formodentlig i perioder gået arbejdsløse.

De løst ansattes primære arbejdsområde var reparationer. Efter århundredskiftet steg udgiften til løse arbejdere efterhånden voldsomt. Selvstændige månedsregnskaber for Moesgård fra og med 1815 viser sammen med jordebogsregnskaberne meget betydelige udgifter til løse arbejdere frem til krisen. Da ikke alle regnskaber er bevarede må der skønnes over udgiftspostens størrelse, men 3000 til 4000 rbd. n.v. årligt i årene umiddelbart før krisen er nok ikke for højt sat. De løst ansattes beskæftigelsesområde må være blevet udvidet til en støttestrømfunktion for hele godsdriften. Her kan især peges på kartoffelavlens, der ikke indgik i hoveriforeningerne, og som udvidedes stærkt. Under krisen faldt udgiften til løse arbejdere meget kraftigt – langt kraftigere end lønnedgangen kunne forårsage. Det ser ud, som om man søgte at imødegå krisen ved at skære ned på antallet af løse arbejdere.

Ved en vurdering af daglønnens størrelse bør en stor svaghed ved kildematerialet pointeres. Nemlig at det er umuligt at afgøre, om lønnen var med eller uden kost. Fridlev Skrubbeltrang antager, at daglønnen var knap dobbelt så stor uden kost som med.¹²⁹ Det er ikke muligt ud fra Begtrupps og Bredsdorffs eksempler, at se hvad der var tilfældet her. Beksgaard Jensen skelner også for løst ansattes vedkommende mellem at få kost og månedskorn/penge.¹³⁰ I enkelte tilfælde fik de løst ansatte her månedspenge og år 1800 krævede de at få månedskorn.¹³¹ Ligeledes angav såvel den samtidige litteratur som Fridlev Skrubbeltrang, at der var store sæsonmæssige udsving i daglønnen mellem sommer og vinter.¹³² Det synes her ikke at have været tilfældet. Til gengæld sparede man på arbejdskraften i vinterhalvåret. 1795 befalede G., at der ikke måtte betales dagløn efter oktober månedsudgang, men kun akkord, da der bestiltes for lidt i de korte vinterdage.¹³³ Med disse forbehold kan daglønnen siges at have fluktureret således:

	Lønnen svingede imellem	Hyppest forekom
1788–89:	Fra 16 sk. til 32 sk.	24 sk.
1792:	Fra 12 sk. til 16 sk.	16 sk.
1793:	Fra 8 sk. til 32 sk.	28 sk.
1794:	Fra 8 sk. til 32 sk.	10 $\frac{1}{2}$ sk.
1795:	Fra 8 sk. til 28 sk.	24 sk.
1796:	Fra 8 sk. til 32 sk.	24 sk.
1797:	Fra 10 sk. til 48 sk.	20 sk.
1798:	Fra 10 sk. til 48 sk.	20 sk.
1799:	Fra 10 sk. til 28 sk.	28 sk.
1800:	Fra 12 sk. til 32 sk.	24 sk.
1801:	Fra 12 sk. til 32 sk.	24 sk.
1804:	Fra 16 sk. til 24 sk.	20 sk.
1806:	Fra 24 sk. til 28 sk.	
1807:	Fra 24 sk. til 32 sk.	32 sk.
1810:	Fra 32 sk. til 48 sk.	32 sk.
1811:	Fra 28 sk. til 64 sk.	48 sk.
1812:	Fra 96 sk. til 192 sk.	112 sk.
1813:	Fra 32 sk. til 64 sk. n.v.	32 sk. n.v.
1815:	Fra 64 sk. til 112 sk. n.v.	96 sk. n.v.
1816:	Fra 64 sk. til 96 sk. n.v.	96 sk. n.v.
1817:	Fra 24 sk. til 112 sk. n.v.	80 sk. n.v.
1818:	Fra 40 sk. til 80 sk. n.v.	64 sk. n.v.
1819:	Fra 24 sk. til 66 sk. n.v.	24 sk. n.v.
1820:	Fra 12 sk. til 20 sk. n.v.	16 sk. n.v.
1821:	Fra 12 sk. til 16 sk. n.v.	16 sk. n.v.

De tilfælde, hvor den ansatte har været en professionel håndværker, f.eks. murer, er søgt udeladt, men det er næppe muligt at gøre konsekvent, da man ved regnskabsførelsen utvivlsomt ikke var nøjagtig med erhvervsangivelse. Hvis »faglærtes« løn regnedes med, ville tallene blive lidt højere.

1807–13 seksdobledes daglønnen. Der var altså tale om en reallønsnedgang. I 1821 var daglønnen kun $\frac{1}{6}$, af hvad den var 1816. Den var faldet endda mere end kapitelstaksterne. Da de faktiske priser lå højere end kapitelstaksterne har husmændene altså måttet acceptere en betydelig reallønsnedgang. Det skyldtes, at man på grund af krisen skar deres hidtidige funktioner i godsøkonomien som håndværkere og lign. væk. Derfor kunne samtidig gennemtvinges, at de kom til at yde en del af deres hidtidige arbejde som hoveri. Der var denne udvikling i det årlige husmandshoveri ved Wilhelmsborg og Moesgård:

	Antal huse	Arbejdsdage
Wilhelmsborg:		
1815:	86	1992
1821:	91	2853
Moesgård:		
1815:	18	156
1822:	18	312

Krisen har altså virket forstærkende på de tendenser til proletarisering af husmændene, der var slået igennem i reformtiden. Der er således al mulig grund til at korrigere både sam- og eftertidens opfattelse, der er blevet formuleret således af Axel Linvald: »– – – Landbrugskrisen virkede til Fordel for den danske Husmand«. ¹³⁵

Når det er sagt, må dog understreges, at husmændene i det her tilfælde var betydeligt bedre stillet end deres standsfæller i andre egne af landet. De fik alle fæste på deres livstid og var altså ikke lejehusmænd. Antallet af ugedage var også lavere end ved andre godser. Arbejdet må tillige siges at have været dårligt organiseret. Fridlev Skrubbeltrang nævner, at godsejerne ved byggerier tyede til købstadshåndværkere. ¹³⁶ I nærværende tilfælde fremgår arbejdernes bopæl af regnskabsbilagene, og de stammede alle fra G.s egne godser. Han har altså brugt sine egne husmænd og ladet dem få den højere dagløn frem for at ansætte nogle forholdsvis lavere lønnede faste folk. Om husmændene ved en bevidst holdning har forstået at påvirke deres betingelser, er det umuligt at udlede noget om. Husmændenes bevidsthed i nærværende periode er i modsætning til gårdmændenes ikke belyst. Det ville kunne ske ved en gennemgang af tyendesagerne i politiprotokollerne, men i det her tilfælde er kun registreret sagen fra Wilhelmsborg 1822. G. har ganske givet ikke forstået husmandsbrugenes betydning som arbejdskraftsresource. Han lod således 1805 til 1819 nedlægge husmandsbrug ved Marselisborg. ¹³⁷ Her har han fulgt et råd fra sin første forvalter, Mikael Brandt, der frarådede oprettelse af husmandsbrug, da de ikke kunne give ordentlig landgilde, ¹³⁸ men husmændenes arbejdskraft har man altså ikke tænkt på.

5. Skatter

Selve hovedgårdstaksten var i det 18. århundrede skattefri, men der skulle betales skat af tienderne. Hertil kom for Moesgårds vedkommende, Storfuldenjorden, der fortsat var matrikuleret som bondejord. Ved frd. 1/10 1802 sattes hovedgårdsjorderne imidlertid i skat efter en foregående taksation. Wilhelmsborg vurderedes i den forbindelse med tilliggende til 495.144 rd., Moesgård til 207.008 rd. I begyndelsen betød de nye skatter ikke særlig meget, men de forhøjedes flere gange, og da

krisen satte ind, var de af væsentlig betydning for godsøkonomien. Ud fra administrationskommissionens regnskab fra 1822 kan skatterne ved Wilhelmsborg beregnes til 23,5% af overskuddet. Ved Moesgård 39%. Det var efter tidens forhold en meget hård beskatning. G. gav da også over for administrationskommissionen skatternes højde skylden for sit økonomiske ufore.¹³⁹

6. *Udgiftsposternes forholdsmæssige fordeling*

Ved Det classenske Fideicommis udgjorde i 1780erne folkelønningerne 14–16% af udgifterne, bygningernes vedligeholdelse ca. 7% og udgiften til håndværkere, skov-, have- og landarbejders løn 8–10%.¹⁴⁰ En så præcis fordeling kan ikke opgøres her. For 1790erne kan ved et skøn løn- og reparationsudgifterne antages at have udgjort hver 5–10% af udgifterne, udskiftning og udflytning hver 10%, mens materialeanskaffelser og investeringer i øvrigt nok har andraget 40–50%. Udgiften til skat udgjorde henvend 10%. Efter 1806 steg udgiften til løse arbejdere ganske betydeligt, men den blev skåret drastisk ned, da krisen satte ind. I og med pris- og indtægtsnedgangen i 1820erne kom grundskatterne til at få en relativ stor betydning.

Af krisefremkaldende årsager kan peges på, at der var foretaget store passive investeringer i fæstegodset, kirker, skoler og på sin vis skovvæsenet. I og med udgiften til løse arbejdere kunne reduceres drastisk ved krisens start, må det hidtidige forbrug siges at have været for lemfældigt. Samtidig var arbejdskraften dårlig organiseret. På grund af de ringe indtægter kom grundskatterne til at blive en tyngende byrde i 1820erne.

IV. *Overskuddet*

Igennem størstedelen af perioden har godserne givet et omend beskedent overskud. I 1790erne har de store investeringer drænet godsernes økonomi. Betydelige dele af indtægterne og udgifterne gik da over jordebogsregnskabet, og det gav kun ringe overskud. Fra 1/7 1791 til 30/6 1792 endda underskud.¹⁴¹ G. måtte forstrække forvalteren med 346 rd. 64 sk. 1813–1818 gav godsdriften ved Moesgård et mindre underskud på grund af udgifterne til løse arbejdere. Tages jordebogsindtægten i betragtning har det dog samlet givet overskud. Under krisen gav godsdriften ved Moesgård overskud på grund af den omfattende reduktion i antallet af løse arbejdere. I nogle bemærkninger til ansøgningen om at blive sat under administration fra 1821¹⁴² fremførte G., at han efter 1807 ikke havde overblik over overskuddet af sine godser på grund af pengeforvirringen og skatterne. Derfor anslog han overskuddet til 10.000 rd. årligt ved Wilhelmsborg og 4.000 årligt ved Moesgård. Det må skønnes at være overdrevet af frygt for kreditorerne. Hvis vi ud fra disse opgivelser alligevel forsøger at beregne forrentningen ved hjælp af taksationen af godserne i 1802 (jvf. s. 71), bliver den 2% for Wilhelmsborg og 1,9% for Moesgård, men disse overslag må altså skønnes at være overdrevne. Ifølge administra-

tionskommissionens regnskab for 1822 kan overskuddet af Moesgård opgøres til 1124 rbd. n.v. og af Wilhelmsborg 3855 rbd. n.v. Der findes kun en samtidig pris for Moesgård. Næmlig ved kongens køb samme år for 55.100 rbd. s.v. Denne pris var muligvis fiktiv, men med den som udgangspunkt var forrentningen af Moesgård 1,5%. Forbavsende er det, at denne forrentning ifølge Falbe Hansen skulle svare til det normale for godser. Han antog, at på grund af spekulationer med prisstigning til følge og udgifter til drifts forbedringer var godsernes rentabilitet ved afslutningen af landboreformerne kommet ned på 1 til 2% årligt.^{142a} Tages imidlertid renter og afdrag af G.s gæld med i betragtning var dette overskud og denne forrentning ganske utilstrækkelig.

V. Güldencrones finansielle forhold

1. Købet af Marselisborg

En betydelig del af G.s finansielle transaktioner kan føres tilbage til købet i 1805 af baroniet Marselisborg. Det bestod af hovedgårdene Marselisborg og Holmstrupgård. Ifølge jordebøgerne havde det et hovedgårdshtk. på i alt 97 tdr. 2 skp. 2 frk. 2 $\frac{3}{4}$ alb. jordskyld og 1 td. 2 frk. skovskyld. Bøndergodshartkornet var 803 tdr. 7 skp. 2 frk. 1 $\frac{2}{4}$ alb. jordskyld og 10 tdr. 2 skp. 3 frk. 1 $\frac{1}{2}$ alb. skovskyld. Dertil kom 3 tiender.

De hidtidige ejere, Gersdorff-familien havde fået tilladelse til at opløse baroniet mod at lade det substituere af en fideicommiskapital på 250.000 rd., der skulle blive indestående hos G. i Marselisborg. Den samlede købesum var på 450.000 rd., hvoraf G. udbetalte 100.000 rd. De sidste 100.000 rd. skulle afdrages efterhånden, som han fik pengene ind ved salg af fæstegodset.¹⁴³ Allerede 1805 fik G. bevilling til at bevare godsernes skatteprivilegium, selv om fæstegodset solgtes fra, og i årene 1805–11 solgte han htk. 647 tdr. 2 skp. 3 frk. og 2 $\frac{1}{2}$ alb. bøndergods til beboerne til selveje, Holmstrupgård på 24 tdr. htk., 1 tiende og 5 tdr. 6 skp. af Marselisborgs hovedgårdstakst. Det indbragte i alt 333.778 rd.¹⁴⁴ En stor del af købesummen for fæstergodset måtte han lade indestå hos køberne. I betragtning af den samtidige inflation er det yderst tvivlsomt, om der har været nogen gevinst ved det salg. Der var slet ikke den spekulationsgevinst, som Jens Holmgaard har påvist, der var ved slagtingen af Stårupgård.¹⁴⁵

2. Güldencrones gæld

Journalsagerne i Direktionen for statsgælden og den synkende Fonds arkiv, som Ole Haldings afhandling hovedsagelig bygger på, er ikke gennemgåede, men der kan tegnes et klart billede af G.s udeståender ved hjælp af skøde- og panteprotokollerne. Dog kan den følgende oversigt aldrig blive helt nøjagtig, da skøde- og panteprotokoller/-registre ikke er præcise med angivelse af afdrag og udslettelser.

I 1790erne var det mest driftsinvesteringerne, der forårsagede låneoptagelse i godserne. 1791 låntes 6000 rd. af Kreditkassen mod pant i Wilhelmsborg.¹⁴⁶ Det

tilbagebetaltes i løbet af et år. Ifølge traditionen skete der en lettelse af G.s situation i 1795, ved at hans første svigerfar, Tyge Jesper de Thygeson til Matstrup, udbetalte de 39.000 rd., der oprindeligt indestod i Moesgård,¹⁴⁷ men 1797 blev der optaget et nyt lån i Wilhelmsborg til Enkekassen på 4000 rd.¹⁴⁸ Fra og med 1805 har købet af Marselisborg drænet G.s økonomi. 1805 blev således optaget et lån i Moesgård på 50.000 rd. af justitsråd Glerup i Århus. Moesgård var da gældfrit.¹⁴⁹ Der blev aldrig betalt af på det lån. Året efter 12.000 rd. mod 2. prioritet i Moesgård til Ryberg & Co.¹⁵⁰ Det er nærliggende at antage, at disse lån skulle gå til udbetalingen på Marselisborg. 1809 blev optaget et lån på 60.000 rd. af bogholder Lautrup ved Enkekassen mod prioritet i Moesgård og Marselisborg.¹⁵¹ Det falder sammen med, at G. ville afbetale de sidste 40.000 rd. af købesummen for Marselisborg, der indestod mod 2. prioritet i dette gods. Gersdorff-familien påstod imidlertid, at denne kapital skulle blive stående som sikkerhed for fidei-commiskapitalen og fik rettens medhold heri 1810.¹⁵² I pengeforvirringens tid er på grund af den voldsomme stigning i kornpriserne G.s situation lettet noget. Han var således i stand til at afdrage over halvdelen af gælden til bogholder Lautrup; 1812 opstod dog af uvisse årsager en akut krise. G. måtte låne 60.000 rd. mod 1. prioritet i Wilhelmsborg af borgmester Hvid i Århus og Peder Herschind til Herskindsgave. Det var uden renter og skulle betales allerede i snapsting 1813,^{152a} hvad det blev. Ved reformen 1813 skulle lån fra før 1807 omskrives direkte fra rd. kurant til rbd. s.v. Det vil i realiteten sige, at de blev mere end 10-doblede. Lån optaget 1807–13 skulle omskrives efter en glidende skala.¹⁵³ Det betød for G., at f.eks. den store glerupske fordring i Moesgård på 50.000 rd. med et slag mere end 10-doblede. Situationen var nu alvorlig. Selv om krigsinflationen og de høje priser på landbrugets produkter fortsatte frem til 1818, optog G. det ene store lån efter det andet. Allerede maj 1813 blev optaget et lån på 15.000 rbd. s.v. af Vemmetofte Kloster mod pant i Wilhelmsborg.¹⁵⁴ 1816 blev optaget et lån på 40.000 rbd. n.v. – 5% rente p.a. – af Ryberg & Co. mod 2. prioritet i Moesgård.¹⁵⁵ G. må have følt sig utryk ved betingelserne for dette lån, for det blev uden opsigelse betalt 1818, men det krævede optagelse af andre lån i stedet. 1817 optoges et lån på 40.000 rbd. n.v. af Sorø Akademi mod prioritet i Wilhelmsborg og nogle byejendomme i Århus. Det skulle afdrages over 4 år fra og med 1819.¹⁵⁶ G. har åbenbart også følt sig utryk ved dette lån, for han begyndte inden at betale af på det. Da staten via Den ekstraordinære Lånefond stillede midler til rådighed, greb G. straks chancen og lånte allerede 10/10 1818 22.500 mk. hamborgsk banco mod prioritet i Moesgård¹⁵⁷ og 1819 lånte samme ham 30.000 rbd. s.v. mod prioritet i Wilhelmsborg.¹⁵⁸ Imidlertid døde justitsråd Glerup, og arvingerne opsgav lånet på 50.000 rbd. s.v. i Moesgård til udbetaling i juni termin 1822. Nu var G. i realiteten færdig. Han søgte at forhale afgørelsen, hvilket førte til sag ved højesteret, der gik ham imod.¹⁵⁹ Der forestod nu kun en frivillig eller ufrivillig afvikling af G.s værdier, og han blev efter ansøgning sat under administration pr. 1/10 1821. I den forbindelse opgjordes hans gæld således: I Wilhelmsborg indestod 83.000 rbd. s.v. og 36.646 rbd. n.v., i Moesgård 95.000 rbd. s.v. og 12.650 rbd. n.v. og i Marselisborg 142.000 rbd.

s.v. og 11.500 rbd. n.v. Dertil kom gælden i lidt strøgods, byejendommene i Århus og en betydelig løs gæld.¹⁶⁰

3. Staten og godsfallitterne

A. F. Holstein søgte i en noget uklar artikel i Ørstedes juridiske Tidsskrift at gøre rede for den samtidige konkurslovgivning.¹⁶¹ Her er især at hæfte sig ved, at man kunne erklære sig selv konkurs, og samtidig fandtes en form for lempeligere selverklæret konkurs, betegnet »opbud«. Det er indlysende, at en sådan lovgivning indebar alle muligheder for at vælge det gunstigste tidspunkt for konkursen ved at sørge for at få værdier ført over i slægtninges eller forretningsforbindelsers navn. Som ejer af båndlagt ejendom var G. afskåret fra at vælge den løsning. Hans eneste mulighed for at undgå en total deroute var at lade sig sætte under administration med henblik på, at administrationskommissionen tilforhandlede en lempelig ordning med kreditorerne. G.s administrationskommission kunne imidlertid kun udrette lidt. Den måtte konstatere, »at de Eiendomme, der er undergivet Kommissionens Bestyrelse ei engang have afgivet tilstrækkelig Indtægt til at dække Renterne af Prioriteterne, mindre have givet noget Overskud til at betale anden Gjæld«. ¹⁶² Det var ikke til at afværge, at Moesgård i oktober–november 1822 kom på tvangsauktion. Her købtes den af staten for 55.100 rbd. s.v. netop svarende til den glerupske fordring. G. fik lov til at blive boende som forpagter til sin død. Marcus Rubin har påvist, at staten ved lignende køb overtog godserne for et mindre beløb, men overtog hele den indestående gæld, hvorved fallenten kunne træde ud af transaktionen som en gældfri mand.¹⁶³ Man tilbød da også G., at han kunne købe Moesgård tilbage for statens købesum, blot mod at den prioriteredes både i Moesgård og Wilhelmsborg. Staten gav herved afkald på sine egne fordringer i Moesgård. G. tøvede imidlertid med at indgå på forslaget, og det kom ikke til en afklaring før hans død.¹⁶⁴

4. Opløsningstendenser i godssystemet

G. overvejede at sælge fæstegodset fra til selveje og derved ophæve fæstesystemet. Indtægterne fra fæstegodset var vitale for godsøkonomien, så der må have ligget tungtvejende bevæggrunde bag. Ifølge et ufuldstændigt bevaret læg, der må være fra umiddelbart efter århundredskiftet, påtænkte G. at sælge fæstegodset mod 100–300 rd. pr. td. htk.¹⁶⁵ Begtrup fremførte flere gange, at selvejerens årlige afdrag og renter oversteg den hidtidige landgilde, indfæstning og hoveri. I Hjørring amt således op til det 6-dobbelte.¹⁶⁶ End ikke renterne, af den sum G. kalkulerede med, kunne i dette tilfælde opveje værdien af de hidtidige årlige afgifter. Tankerne om fæstegodssalg må derfor ses som et forsøg på at lette den pressede økonomiske situation. Det blev aldrig til noget. Muligvis har G. opgivet planerne, muligvis er det strandet på bøndernes modstand, men det kan også være, lenskontoret ikke har villet gå med til det. På det tidspunkt var det meget svært for majorater at få tilladelse til fæsteafviklinger.

VI. Afslutning

Krisen må for G.s vedkommende siges at have rødder i landboreformerne, der betød omfattende investeringer, som ikke gav noget udbytte af betydning på grund af bøndernes aktive holdning. Samtidig mislykkedes et forsøg som godsslægter ved Marselisborghandelen. Derved lagdes tværtimod grunden til det økonomiske udføre. Udviklingen i G.s finansielle situation herefter skal søges illustreret ved en sammenligning mellem overskuddet af jordebogen, konjunkturerne og gældsbyrden. Jordebogsindkomsten er den eneste gren af godsvirksomheden, der kan følges nogenlunde kontinuert. Dens væsentligste indtægtspost, landgilden, var prisreguleret i og med den for størstedelens vedkommende var opgjort i korn. Der udbetaltes til G.:

1806:	2700 rd.
1810:	4690 rd.
1812:	8000 rd.
1813:	2617 rbd. n.v.
1816:	5412 rbd. n.v.
1817:	11579 rbd. n.v.
1818:	7014 rbd. n.v.
1819:	5691 rbd. n.v.
1820:	3125 rbd. n.v.
1821:	1628 rbd. n.v.
1822:	1659 rbd. n.v.

1807–13 tidobledes kornpriserne og godsindkomsten fulgte trægt med. Samtidig lettedes den finansielle situation noget. Efter 1813 fortsatte priserne og godsindkomsten med at stige meget betydeligt. (Det må dog erindres, at en del af det gengivne jordebogsoverskud skulle gå til at dække underskuddet på godsdriften ved Moesgård), men den finansielle situation forværredes alvorligt på grund af omskrivningen af gælden 1813, hvilket afstedførte optagelsen af nye, meget betydelige lån. Da prisfaldet 1818/19 slog igennem på godsindtægterne 1819/20, var G. færdig.

Sammenlignet med landets godsejere som helhed er G.s eksempel sikkert atypisk, i og med $\frac{2}{3}$ af landets fæstegods under landboreformerne blev selvejendom, og ved en betydelig del af resten blev hoveriet afløst. Den økonomiske struktur ved de komplette hovedgårde har dog højst sandsynligt mindet stærkt om forholdene ved Wilhelmsborg og Moesgård. Tilsvarende analyser af ukomplette hovedgårde vil kun sætte nærværende undersøgelse i relief.

Der vil andetsteds i dette hæfte blive argumenteret for at landbrugskrisen ikke var så dybtgående som hidtil antaget. Det skal ikke søges bestridt, men for Fr. Chr. Güldenchrone var den en knusende realitet.

Forkortelser

Ea.: Erhvervsarkivet
 La.: Landsarkivet for Nørrejylland
 Ra.: Rigsarkivet
 Rtk.: Rentekammeret

Noter

Hvor intet andet er anført, hidrører arkivalierne fra Moesgaard Godsarkiv i Ea.

1. N. David (anmeldelse af) L. M. Nathanson: »Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen fra 1730 til 1830« og »Udførligere Oplysninger om Handels- og Finansvæsenet i Christian den 7des og Frederik den 6tes Regjeringstid«. II. Maanedsskrift for Literatur. Bd. 9. Kbh. 1833, s. 77–78.
2. V. Falbe Hansen: »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Synspunkt«. Bd. 2. Kbh. 1889, s. 34–35.
3. Marcus Rubin: »Frederik VI's Tid«. Kbh. 1895, s. 212.
4. N. David, anførte anmeldelse, s. 79.
5. Ole Halding: »Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828«. Historisk Aarboeg fra Randers Amt 1967, s. 42–71 og 1968, s. 51–76. Citat 1968, s. 72.
6. Erik Helmer Pedersen: »Landbrugskrisen 1818–1828«. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang. Kbh. 1970, s. 184–185.
7. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. 2, s. 15–17.
8. Marcus Rubin, anførte værk, s. 220f.
9. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP I. Skøde og panteprotokol 1777–1836. Fol. 31A. f.
10. Gr. Begtrup: »Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark«. Bd. V. Kbh. 1808, s. 595.
11. Se eksemplerne i Gunnar Olsen: »Hovedgård og bondegård«. Kbh. 1957, s. 138.
12. Poul Enemark: »Træk fra en krise- og deflationsperiode i Århus«. Aarhus Stifts Aarbøger. Bd. 50. Århus 1957, især s. 62–67.
13. A. F. Bergsøe: »Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed«. Bd. I. Kbh. 1836, s. 281.
14. Hugo Matthiesen: »En Greve«. Kbh. 1954, s. 152.
15. Louis Bobé: »Danske Len«. Kbh. 1916, s. 83.
16. T. Becker: »Mosgaard« i F. Richardt og T. Becker: »Prospecter af danske Herregaarde«. Bd. 4. Kbh. 1850.
- 16a. La. B 59 A. Wilhelmsborg birk. 19. Auktionsprotokol. 1778–1856. Fol. 70 A.
17. Beregning over indtægterne og udgifterne ved Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård 1788. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
18. Forpagtningskontrakt af Moesgård for Jørgen Schmidt, dat. 23/9 1784. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Forpagtningskontrakter og Fæstebreve 1720–1888«.
19. Jens Skriver: »Baron Fr. Chr. Guldencrone og den store landbrugskrise i 1820erne«. Utrykt speciale. Århus u.å., s. 98. Thorvald Ringsmose: »Rantzauholm gods før og efter svenskekrigene 1657–60«. Odense 1976, s. 46.
20. Lotte Jansen: »De fynske godsarkiver«. Odense 1975, s. 99.
21. Om opbygningen af regnskaberne i øvrigt, se Jens Skriver, anførte speciale, s. 24ff.
22. Otto Andrup: »Wilhelmsborg« i Aage Roussell (red.): »Danske slotte og herregårde«. Bd. 15. Kbh. 1967, s. 50.
23. Se note 16.
24. Dette regnskab er i pakken »Regnskabssager 1814–15«.

- 24a. Efter udarbejdelsen af dette er kommet Birgit Løgstrup: »Jorddrot og offentlig administrator«. Kbh. 1983. Birgit Løgstrup sætter, s. 233 ff., skel ved frd. af 30/1 1793. Ifølge denne skulle godsejerne inddrive bøndernes skatterestancer ved det offentlige gennem udpantning ved sognefogden, og skatterestancen måtte højst være et år gammel, mens godsejerens ansvar for skatterne varede lige så længe som fæstevæsenet. I retsreferatet fra de forsiddelsessager fra 1820erne, der er behandlet i den her sammenhæng, nævnes udtrykkeligt, at sagerne var rejst på grund af restance i landgilde og skatter. Se note 44 f.eks. fol. 252 A. ff., 254 A. ff. Jvf. note 46. Ligeledes klagede grev Holstein, se note 30, især over bøndernes skatterestancer, da landgilden og hoveriet skulle bruges til at dække gælden. Ved sammenligning fandtes statens tvangsmidler over for godsejerne ved skatteinddrivelse (eksekution og udpantning) effektive. »Anderledes er det med de Tvangsmidler, som Godseieren kan anvende imod Bonden, som alle virke meget senere, --- ethvert Skridt, som Godseieren gjør imod den resterende Bonde, koster ham desuden mange Penge, og forvolder ham mange Fortrædeligheder. For Bonden skal beskikkes en retskyndig sagfører; --- Godseieren bør selv være Jurist eller have en duelig Procurator, da en Mangel i Klagen, et urigtigt Udtryk, en Forsømmelse i Formen kan have til Følge, at han taber Sagen; og endeligen arbejder Godseieren, ved at anlægge en Sag imod en af Godssets Bønder, imod sine egne Indvolde, --- Vel sandt, med Hensyn til de resterende kongelige Skatter, kan, efter at disse tilbørligen ere læste ved Kirkestævne, ansøges om Amtets Approbation til Udpantning; men flere Grunde kunne afholde Godseieren fra at afbenytte dette Middel; ---«. I øvrigt udelukkede frd. af 30/1 1793 1. kap. ikke implicit forsiddelsessag på grund af skatterestance.«
25. Jens Skrivers, anførte speciale, tabel I, s. 31 og tabel II, s. 32.
26. Pro Memoria fra forvalter Biørn til G., dat. 11/8 1795. Kopi af brev fra G. til Biørn, dat. 13/8 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
27. Gr. Begtrup: »Beskrivelse -- --«. Bd. 3. Kbh. 1806, s. 42.
28. A. F. Bergsøe: »Den danske Stats Statistik«. Bd. 2. Kbh. 1844, s. 37.
29. Kopi af brev fra G. til forvalter Biørn, dat. Kbh. 12/12 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
30. Se f.eks. Holstein: »Nogle Betragtninger over Landmandens og især Godseiernes nærværende Stilling og nogle Ønsker foranledigede ved samme«. Kbh. 1824, s. 32 ff.
31. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: »Det classenske Fideicommiss gennem 150 Aar«. Kbh. 1942, s. 402.
32. Margit Mogensen: »Fæstebønderne i Odsherred«. Kbh. 1974, s. 132 ff.
33. Velvilligst meddelt af genealog Hans Peter Aagaard Jensen, Viborg.
34. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, anførte værk, s. 376.
36. La. B59A. Wilhelmsborg birk 1. Justitsprotokol 1763–1807. Fol 419A ff., 451B ff., 539B ff. og 567A f.
37. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 19/12 1789. »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
38. Kassebog for Moesgaard Gods 1778–98. Ea. Wilhelmsborg Godsarkiv. Kassebog for Wilhelmsborg Gods 1778–98.
39. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 1. Justitsprotokol 1763–1807. Fol. 340A ff., 369A ff., 375A ff.
40. Pakken »Regnskabssager 1800–02«.
41. Gr. Begtrup: »Beskrivelse -- --«. Bd. 1. Kbh. 1802, s. 234. Jvf. V. Falbe Hansen og Will. Scharling: »Danmarks Statistik«. Bd. 2. Kbh. 1887, s. 143.
42. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftamt 1803–. 1042. Forligelseskommisjonsprotokol for Baroniet Wilhelmsborg 1799–1848.
43. Ibid. 1012. Forligskommisjonsprotokol 4/1 1806 – 29/8 1818. Sag nr. 303. 9/12 1815. Jvf. Ibid. 1015. Forligsjournal 1804–17. Samme sag.
44. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 2. Justitsprotokol 1807–32. Fol 247B ff.
45. Ibid. 5. Dokumenter til justitsprotokollen 1823–33.
46. Ibid. 2. Justitsprotokol 1807–32. Fol 263B ff.
47. Arne Hentze: »Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840«. Bol og by. 1. rk. Bd. 8. Kbh. 1974, s. 82 ff.

48. La. G. 324. Wilhelmsborg Godsarkiv. I. Fæsteprotokol 1670–1854.
49. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«. Kbh. 1978, s. 154–155.
50. Ibid., s. 348.
51. Om Chr. Fr. Güldencrones reformforsøg se Ra. Rtk. 432.58. Generalhoveireglementet, Havreballegaard og Stjernholm Amter 1769–71. Jvf. Ra. Rtk. 432.43 Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Forbedring i Henhold til Cirkulære af 30. April 1768. G. Aarhus Amt. Læg 176.
52. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 15/7 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
53. Brev fra samme til samme, dat. 21/7 1791. Ibid.
54. Breve fra samme til samme, dat. 26/7 og 14/8 1791. Ibid.
55. Claus Bjørn: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark«. SEHR. Bd. 25. Kbh. 1977, s. 125–126.
56. Fridlev Skrubbeltrang: »M. H. Løvenskiold Hoveridagbog 1795–1797«. Bol og by. I. rk. Bd. 7. Kbh. 1973, s. 83–85.
57. Ra. Rtk. 2485.123. Hoveriefterretninger. Aarhus og Skanderborg Amter. 1791–1795.
58. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftsamt 1803 – 1002. Hoveriforeninger. Hads og Ning Herreder.
59. Se note 18.
60. Se Begtrups eksempler.
61. Pakken »Regnskabssager 1800–02«.
62. Udateret brev fra forvalter Biørn til G. Kan af indholdet tidsfæstes til 1799. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
63. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. I. Kbh. 1888, s. 149.
64. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. I, som anført, s. 138 jvf. Bd. IV. Kbh. 1806, s. 619.
65. Står ikke i registraturen.
66. Se f.eks. Lotte Jansen, anførte værk, s. 54–55.
67. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. I, som anført, s. 165.
68. Bønderne havde fået afløst skovningskørslen og hegnenes vedligeholdelse efter foreningernes indgåelse. Der er intet i godsarkivet eller amtets arkiv, der oplyser, hvor mange dage der i den forbindelse er blevet afløst. Derfor er der her foretaget et skøn over deres antal. Hvis der er bevaret kilder om denne afløsning, er de oversendt til Rtk.
69. Margit Mogensen, anførte værk, s. 109.
70. Se artiklerne om »politiprotokoller« og »retsprotokoller« i »Dansk Lovleksikon«.
71. Wilhelmsborg birks politiret 15/7 1793. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 8. Politiprotokol 1793–1829. Denne protokol er ikke pagineret.
74. Knud J. V. Jespersen: »Skaføgårds adkomstbreve og jordebøger 1647–1794«. Randers 1975, s. 51.
75. Jordebog for Marselisborg 1821. Ea. Marselisborg Godsarkiv. Pakken »Regnskabssager for Marselisborg Gods 1805–24«.
77. Pakken »Diverse Sager«.
78. Brev fra Rtk. 4/12 1830. Ra. Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond. 5. a. B. Baroniet Wilhelmsborg og Moesgaard Hovedgaard og Gods 1819–40.
79. Koncept til brev fra G. til forvalter Mohr, dat. 6/12 1817. Pakken »Diverse Regnskabssager vedr. Moesgaard og Wilhelmsborg 1821«. Ang. def. på vekseldrift, se Arne Hentze, anførte værk, s. 64 f.
80. J. H. Bredsdorff: »Aarhus Amt«. Kbh. 1827, s. 20. Ang. def. på »vekseldrift« se Arne Hentze, anførte værk, s. 64 f.
- 80a. Jens Skriver, anførte speciale, s. 48.
81. J. H. Bredsdorff, anførte værk, tabel 12–13.
82. Forpagtningskontrakt for Carl Johan Frederik Schumacher af Moesgaard 1834. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter 1720–1888«. »Ang. def. på »overskåren kobbelfrug«, se Arne Hentze, anførte værk, s. 62–63«.

83. Brev fra G. til administrationskommissionen, dat. 22/4 1822. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25)‘ Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen)«.
84. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. 6. Kbh. 1810, s. xx.
87. Jens Skriver, anførte speciale, tabel XVI, s. 82.
88. Fridlev Skrubbeltrang: »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«. Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946, s. 225–249. Passim.
89. Jens Holmgaard: »Baggrunden for kornprisstigningen i 1740. Historie. Ny rk. Bd. 12. Århus 1977–78. Teksten til fig. 1, s. 336.
90. Lars Rumar: »Assessed Average Market Prices (kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark, 1800–1850«. SEHR. Bd. 18. Kbh. 1970, f.eks. s. 42 og note 13 s. 41. Lars Rumar er i øvrigt i tvivl, om kapitelstaksterne efter 1813 var opgivet i rbd. s.v., eller rbd. n.v. og gætter på, at det var rbd. s.v., hvilket bekræftes af det i den her forbindelse gennemgående materiale.
91. Erik Helmer Pedersen, anførte værk, s. 189 ff.
92. Lars Rumar, anførte værk, s. 36.
93. Hans Chr. Johansen (anmeldelse af) Per Boje: »Danske provinsløbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847«. Historisk Tidsskrift. Bd. 78. Kbh. 1978, s. 577.
94. Jens Skriver, anførte speciale, s. 60–61.
95. Ibid., s. 64.
96. Breve fra G., dat. 28/12 1821. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25)‘ Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen)«.
97. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 20/4 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
98. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. V, som anført, 591.
99. Svend Aage Hansen: »Økonomisk vækst i Danmark«. Bd. I. Kbh. 1972. Tabel V. 2, s. 105.
100. Jens Skriver, anførte speciale, s. 155.
101. A. Oppermann: »Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786–1886«. Kbh. 1887–89, s. 10–11.
102. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftamt 1803–. 860. Indberetninger 1804–07.
103. Pakken »Regnskabssager 1803–09«.
104. A. F. Bergsøe: »C. D. F. Reventlows Virksomhed«. Bd. II. Kbh. 1837, s. 135.
105. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, anførte værk, s. 383.
106. Se f.eks. brev fra forvalter Brandt til G., dat. 3/6 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
107. La. B5A. Århus Stiftamt, Havreballegård og Stjernholm amter. 393. Dokumenter i boet efter Chr. Fr. Baron Güldenchrone. V.
108. Pakken »Diverse Regnskabssager vedr. Moesgaard og Wilhelmsborg 1822–25«.
109. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. V, som anført, s. 594 og 596.
- 109a. Louis Bobé, anførte værk, s. 83. Bobés kilde er lenskontoret i Danske Kancelli.
110. Se f.eks. Begtrups eksempler.
111. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 19/10 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
112. Koncept til brev fra G. til Rtk., dat. Randers 17/1 1800. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
113. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
114. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, anførte værk, s. 338–340.
115. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 16/7 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
116. Brahetrolleborg, Lindenberg, Gudumlund, baroniet Lehn.
117. Ole Klindt-Jensen: »Moesgård«. Århus 1976, s. 16–17.
118. Beregning i Ea. Wilhelmsborg. Godsarkiv. Pakken »Diverse Regnskabssager fra Wilhelmsborg 1790–1824. 1843«.
119. Gr. Begtrup: »Plan til en Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland med Forslag til dens Forbedring«. Oeconomiske Annaler. Bd. 3. Kbh. 1802.
120. Ra. Rtk. 3531.40. Folketælling 1787. Bd. 40. Århus amt II.
121. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, som anført, s. 237.

122. Hans Becksgaard Jensen: »Arbejdets organisering og kapitalakkumuleringen på det danske storlandbrug ca. 1830–80«. Utrykt speciale. Århus 1978, s. 62.
124. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. V, som anført, s. 467.
125. J. H. Bredsdorff, anførte værk, s. 58.
126. Pro Memorier fra Jørgen Schmidt til G., dat. Østergård 30/9 og 4/6 1792. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter 1720–1888.
127. La. B58B. Hads-Ning herredsting. 61. Politiprotokol 1818–22. Fol 180B ff.
128. J. Madsen 1/5 1821. Ibid. 73. Dokumenter til politiprotokollen 1813–55.
- 128a. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 6/5 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«. Jvf. Jesper Laursen: »Fortidens spor i Århuskoven«. Århus 1982, s. 118–119.
129. Fridlev Skrubbeltrang: »Husmand og Inderste«. Kbh. 1940, s. 248.
130. Hans Becksgaard Jensen, anførte speciale, s. 52.
131. Se note 62.
132. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800, som anført, s. 143–144.
133. Brev fra forvalter Biørn til G., dat. 13/11 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
135. Axel Linvald: »Bistrup. Byens Gods«. Kbh. 1932, s. 206.
136. Fridlev Skrubbeltrang: »Husmand og Inderste«, som anført, s. 156.
137. Jens Skriver, anførte speciale, s. 133–134.
138. Udateret brev fra forvalter Brandt til G., Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
139. Koncept til brev fra G. til Justitsråd Fleischer, dat. 25/4 1822. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25) Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen).
140. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, anførte værk, s. 324.
141. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
142. G. 19/10 1821. Ra. Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond. 5.a.B. Baroniet Wilhelmsborg og Moesgaard Hovedgaard og Gods 1819–40.
- 142a. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. I, s. 108.
143. Jens Skriver, anførte speciale, s. 129 ff.
144. Ibid., s. 172 ff.
145. Jens Holmgaard: »En jysk godsslagning«. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, som anført, s. 129–141. Passim.
146. La. B24. Viborg landsting. SP 710. Fol 67A.
147. Se note 16.
148. La. B24. Viborg landsting. SP 713. Fol 618B ff.
149. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP 1. Skøde- og panteprotokol 1777–1836. Fol 38B ff.
150. La. B58B. Hads-Ning herredsting. SP 4. fol. 272B ff.
151. Ibid. Fol. 662B ff.
152. Udskrift af Århus byrets dom af 24/7 1810. Ea. F. J. C. Güldenchrones arkiv. Pakken »Papirer vedr. Marselisborg 1805–13«.
- 152a. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP 1. Skøde- og pantekontrol 1777–1836. Fol. 49A ff.
153. Knud Erik Svendsen og Svend Aage Hansen: »Dansk Pengehistorie«. Bd. I Kbh. 1968, s. 104 ff.
154. Der er uklarheder i skøde- og pante protokollen, men det stemmer med opgørelsen over G.s status fra 1821 (jvf. s. 74f).
155. La. B58B. Hads-Ning herredsting. SP 5. Skøde- og panteprotokol 1811–17. 484A ff.
156. Ibid. SP 6. Skøde- og panteprotokol 1817–19. Fol. 4B ff.
157. Ibid. Fol. 302B ff.
158. Ibid. Fol. 563B ff.
159. Dommen blev tinglæst. Ibid. SP 8. Skøde- og panteprotokol 1822–25. Fol. 100A f.
160. Pakken »Administrationskommissionen (1821–24) Arkiv. Korrespondance indbyrdes. Breve til Kommissionen. Diverse«.
161. Holstein: »Om Gods-Opbydelse og Fallitter«. Juridisk Tidsskrift udg. A. S. Ørsted. Bd. 7. Kbh. 1823, s. 221 ff.

162. Brev fra administratorerne til G., dat. 1/11 og 4/11 1823. Pakken »Administrationskommissionen (1821–24) Arkiv. Baron Fr. Chr. Güldenrones Korrespondance med de enkelte medlemmer af Kommissionen«.
163. Marcus Rubin, anførte værk, s. 215 ff.
164. Jens Skriver, anførte speciale, s. 205 ff.
165. Pakken »Regnskabssager 1803–09«.
166. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. VI, som anført, s. 429 f., s. 439 f.

Efter forfættelsen af dette har Erhvervsarkivet ladet udarbejde en ny registratur til »Arkivet paa Moesgaard« eller »Moesgaard Godsarkiv«, som det nu kaldes. Hverken i gl. eller ny registratur er der altid sammenfald mellem titlen på arkivaliet og titlen i registraturen. Jeg har konsekvent i noterne anført den titel, der stod på arkivaliet. De arkivalier, der er direkte henvist til, har følgende numre og titler ifølge ny registratur:

Moesgård Godsarkiv *Private arkivalier*

Stiftamtmand F. J. C. Güldenrone (1765–1824)

22. 1805–13. Mellemværende med det Gersdorffske fideikommis 1 pk

Godsarkivet

128. 1720–1888. Skøder, fæste- og forpagtningskontrakter 1 pk
- 1800–32. Hoveriprotokoller.
138. 1800, maj – 1801, december 1 bd
139. 1816, januar–december 1 bd
140. 1824, januar–1826, januar 1 bd
- 1787–1845. Korrespondance – Indgåede breve.
155. 1787–95 1 pk
156. 1794–1833 (div. år) 1 pk
198. 1778–98. Kassebog 1 bd
- 1788–1824. Regnskabssager
234. 1788–94 1 pk
239. 1800–02 1 pk
240. 1803–09 1 pk
242. 1814–15 1 pk
- 1790–1870. Diverse regnskabssager
250. 1821 1 pk
251. 1822–25 1 pk
- 287–288. 1821–24. Korrespondance 2 pk

Anm.: Baron Fr. Chr. Güldencrones korrespondance med de enkelte medlemmer af kommissionen.

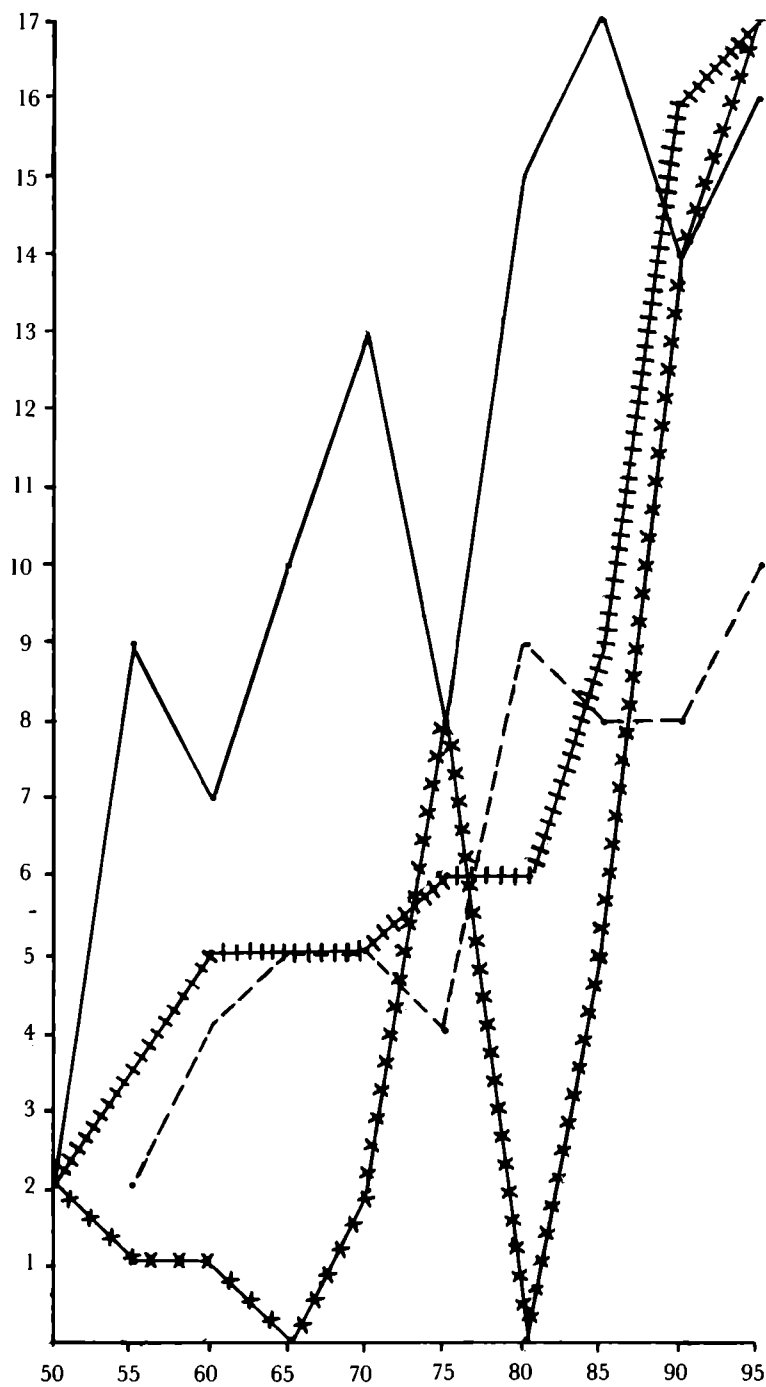
289.	1821–26. Diverse korrespondance	1 pk
291.	1820–1919. Diverse materiale	1 pk

Bilag

I.: Prisudviklingen 1750–1799 udtrykt med værdien 1750–54 lig med 1.

- Gennemsnitlig kapitelstakst for rug, byg og havre, Århus Stift.
Kilde: »Statistiske Meddelelser«. 4. rk. Bd. 15. Kbh. 1904, s. 38–41.
- Kapitelstaksten for smør, Århus Stift.
Samme kilde.
- +++++ Godspriserne i Nørrejylland.
Kilde: Svend Møller og Ib Olsen: »En analyse af de forhold, der motiverede 103 jyske proprietærer til i 1790 at overbringe kronprinsen et klageskrift. – Med udgangspunkt i den samtidige litteratur søges motiverne til klageskriftet afdækket, og på baggrund af oplysningerne om jyske godsers jordtilliggende omkring 1790 placeres de 103 proprietærer i forhold til den resterende del af Jyllands godsbesiddere«. Utrykt speciale, Århus 1977, s. 126.
- xxxxx Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhelmsborg.
Kilde: L. A. G. 324. Wilhelmsborg Godsarkiv. 1. Fæsteprotokol 1670–1854

År	Alle slags korn	Smør	Godspriserne	Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhb.
1750–54	1,0	1,0		1,0
1755–59	1,7	1,0	>1,0	0,9
1760–64	1,5	1,2		0,9
1765–69	1,8	1,3	>1,3	0,8
1770–74	2,1	1,3	1,3	1,0
1775–79	1,6	1,2	1,4	1,7
1780–84	2,3	1,7	1,4	0,8
1785–89	2,5	1,6	1,7	1,3
1790–94	2,2	1,6	2,4	2,2
1795–99	2,4	1,8	2,5	2,5

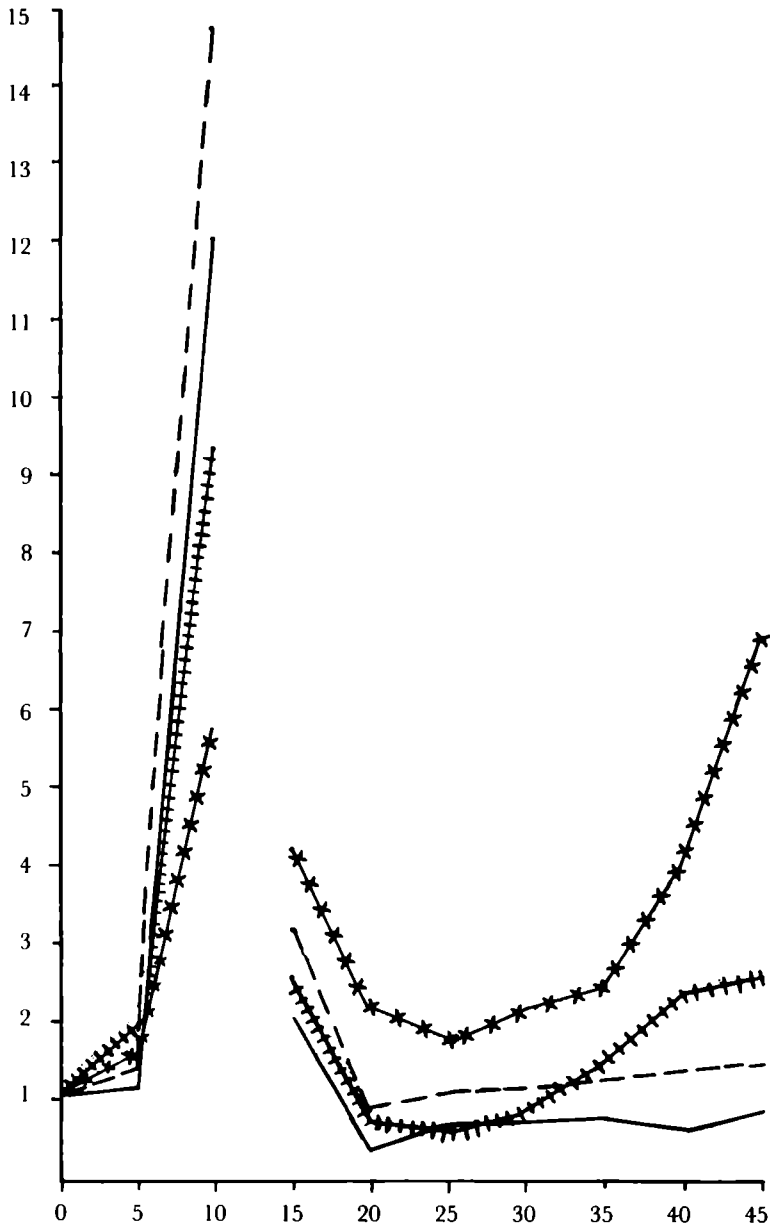

II.: Prisudviklingen 1800–1849 udtrykt med værdien 1800–04 lig med 1.

- Gennemsnitlig kapitelstakst for rug, byg og havre, Århus Stift.
Samme kilde som I.
- Kapitelstaksten for smør, Århus Stift.
Samme kilde som I.
- +++++ Godspriserne i Nørrejylland.
Kilde: Jens Skriver, tabel IV.
- xxxxx Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhelmsborg.
Kilde: Jens Skriver, tabel I.

År	Alle slags korn	Smør	Godspriserne	Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhb.
1800–04	1,0	1,0	1,0	1,0
1805–09	1,2	1,4	1,9	1,6
1810–14	12,0	14,7	9,3	5,8
1815–19	2,1	3,2	2,5	4,3
1820–24	0,4	0,9	0,7	2,2
1825–29	0,7	1,1	0,6	1,8
1830–34	0,75	1,2	0,9	2,2
1835–39	0,8	1,3	1,5	2,5
1840–44	0,7	1,4	2,4	4,0
1845–49	0,9	1,5	2,6	6,9

I beregningerne indgår, at priserne 1813–14 er omskrevet fra rbd. n.v. til rd.

Udvalgte pengelønninger for fast ansatte ved Moesgård 1794–1823.

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1794–1/5 1795	12 rd.	7 rd.	
1/5 1795–1/5 1796	12 rd.	9 rd.	
1/5 1796–1/5 1797	12 rd.	9 rd.	
1/5 1797–1/5 1798	12 rd.	10 rd.	
1/5 1798–1/5 1799		10 rd.	
1/5 1800–1/5 1801		10 rd.	
1804		10 rd.	
1806	12 rd.	10 rd.	
1810	14 rd. 48 sk.	12 rd.	
1812	22 rd.	24 rd.	
1/5 1815	12 rbd. 48 sk.	8 rbd. 32 sk.	33 rbd. 32 sk.
1/11 1815	18 rbd.		40 rbd.
1/5 1816	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/11 1816	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/5 1817	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/5 1818	18 rbd.	20 rbd.	40 rbd.
1/11 1818	18 rbd.	16 rbd.	40 rbd.
1/5 1819	8 rbd.	7 rbd.	18 rbd.
1/5 1820	10 rbd. 48 sk.	8 rbd. 84 sk.	23 rbd. 60 sk.
1/11 1820	10 rbd. 48 sk.	8 rbd. 84 sk.	23 rbd. 60 sk.
1/5 1821	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 30 sk.	15 rbd.
1/11 1821	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 30 sk.	15 rbd.
1/11 1822	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 48 sk.	15 rbd.
1/5 1823	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 32 sk.	15 rbd.

Kilder: Jordebogsregnskaberne 1794–1804, Jens Skriver, specialet, tabel XIII. og XIV.

Udvalgte pengelønninger for fast ansatte ved Wilhelmsborg 1812–1821.

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1812	10 rd.	10 rd.	
1/5 1814	7 rbd. 64 sk.	7 rbd. 64 sk.	
1/11 1814	8 rbd. 32 sk.	8 rbd. 32 sk.	
1/11 1818	15 rbd.	14 rbd.	30 rbd.
1/11 1819	10 rbd. 48 sk.	9 rbd. 12 sk.	21 rbd.
1/5 1820	10 rbd. 48 sk.	9 rbd. 12 sk.	
1/5 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.
1/11 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.

Landbrugskrisen 1818–28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse

AF MERETE JOHANSEN

Indledning

Nærværende artikel er en sammenfatning af et speciale omhandlende gårdmændene i Tybjerg herred under den store landbrugskrise. Af pladshensyn har det været nødvendigt at udelade en del af dokumentationen og noget af tabelmaterialet, ligesom et afsnit om den samtidige litteratur ikke har kunnet medtages.¹

Vue over forskningens stade

Landbrugskrisen fra 1818 til 1828 er blevet behandlet flere gange i de forløbne 150 år ud fra skiftende synsvinkler. De forskellige vurderinger af deres årsager, omfang og forløb afviger imidlertid kun meget lidt fra hverandre, hvilket hænger sammen med, at der siden V. Falbe-Hansen og Marcus Rubin udgav deres værker stort set ikke er fremdraget nyt kildemateriale. Det skulle derfor være muligt at give en samlet fremstilling af en gængs opfattelse af krisen.²

Man mener, at landbruget havde haft gyldne tider under Napoleonskrigene, dels på grund af gunstige afsætningsvilkår i såvel Danmark som det krigshærgede Europa, og dels fordi indtægterne voksede nominelt takket være pengeforvirringen, uden at udgifterne på samme vis fulgte med. Sidstnævnte var i nogen grad udtrykt i faste pengebeløb, der var uafhængige af kursbevægelserne. Dette gjaldt bl.a. prioritetsgælden og dens renter, og mange benyttede derfor lejligheden til at betale de lånte kapitaler tilbage, mens andre i tillid til inflationens videregaloperen forøgede gældsbyrden for at investere i luksus eller i et forbedret jordbrug.

Fra 1818 og fremefter ødelagdes balancen mellem indtægter og udgifter, først og fremmest p.g.a. et voldsomt prisfald på landbrugsprodukter. De øvrige varepriser faldt vel ikke fuldt så meget; men i et overvejende selvforsynende landbrug vejede dette ikke så tungt. Det gjorde derimod skatter, arbejds løn og forrentning og afvikling af gæld.

Statsskatterne var i krisens første år ret upåvirkede af prisniveauet, men nedsattes og lettedes derefter noget i bestræbelse på at afbøde de værste ulykker. Til gengæld var de lokale afgifter uforandrede eller endog stigende p.g.a. fattigforsørgelserne og skoleloven. Arbejds lønnen tilpassede sig mere smidigt, fordi den delvist ydedes i naturalier, og en ny undersøgelse, byggende på stikprøver i nogle godsar-

kiver, tyder på, at også pengelønnen faldt nogenlunde i takt med kornpriserne.³ Prioritetsgælden og de dermed forbundne forpligtelser udgjorde bestemte summer fastsat i rigsdaler og ændredes følgelig ikke, hvilket i en deflationsperiode gjorde dem utålelige. Sammenfattende konstaterer man, at indtægterne faldt katastrofalt, mens udgifterne ikke bevægede sig i samme tempo.

Virkningen af den skortende regnskabsbalance udeblev heller ikke. I forvejen var det uhyre svært at låne penge, og indtjeningsmulighederne gjorde landejendomme til lidet attråværdige panter. Eksekutioner og tvangsauktioner blev dagens orden og ejendomspriserne sank, så man i bogstaveligste forstand var forgældet til op over skorstenen. Det uøret lave prisniveau bevirkede, at det dårligt kunne betale sig at bjærge afgrøden, og forhen bugnende agre lå øde hen, mens selv ubehæftede gårde var svært afsættelige.

Imidlertid rantes ikke alle kategorier af landmænd lige hårdt, idet man mener at kunne spore to tendenser. For det første var der et sammenfald mellem ejendommens størrelse og status og evnen til at overleve krisen, således at det gik godsejeren værst og selvejeren næstværst, mens fæstebonden slap relativt uskadt, og for det andet en mærkbar afhængighed af behæftelsesgrad og tidspunkt for gældsstiftelse. (Husmænd og inderster behandles som regel ikke som selvstændig gruppe, men optræder alene som arbejdskraft for det øvrige landbrug).

Godserne havde i de gyldne tider været genstand for intensive investeringer og for en spekulationsbetonet omsætning og var derfor højt behæftede med prioriteter. Om ikke andet indestod bankhæftelsen, en førsteprioritet, der udgjorde 6% af ejendomsværdien, pålagt samtlige landets ejendomme af staten i forbindelse med rigsbankens grundlæggelse. Da konjunkturerne vendte, kunne ejerne ikke som selvejere og fæstebønder skrue omkostningsniveauet ned ved at fyre arbejdskraft og selv tage mere aktivt del i produktionen. Ikke nok med det – ud over egen gæld måtte godsejerne svare staten for fæsternes skatter, som de stadig opkrævede. Til trods for offentlig krisehjælp, der ydedes som prioritetslån på stramme betingelser, krakkede godserne på stribe, og staten øgede som kreditor sine jordbesiddelser med en $\frac{1}{30}$ af landets hartkorn.

For selvejerne var gældsbyrden afgørende, og det medførte, at landmænd, der havde overtaget deres gårde i de sidste højkonjunkturår – dvs. mellem 1813 og 1818 – stod sig dårligst, fordi de ikke havde haft glæde af 1813-pengereformens gældsnedskrivning, moratorium og indult, som i nogen grad hjalp dem, der havde lånt penge under krigen.

Fæsterne havde intet incitament til gældsstiftelse og kunne relativt hurtigt nedsætte forbrug og omkostninger efter de ugunstige tider. Skatterne indestod herremanden for, og landgilden var ofte bestemt i naturalier, hvilket gjorde den pris- og kursafhængig. Alt i alt betød det, at fæstebondens stilling ligefrem blev eftertragtelssværdig, et forhold der gav sig til kende ved en bevægelse fra selveje tilbage til fæste.

Sammenfattende kan man sige, at det billede, der oprulles for læseren, viser et landbrug, der gennem 10 år gennemrystedes af en voldsom krise med ulykkelige

konsekvenser for dets udøvere. Som allerede anført af Erik Helmer Pedersen harmonerer dette billede ikke med de oplysninger, vi har om 1830'erne. Hvis man sammenholder hobetallene af udpantninger og tvangssalg, der bragte marker, ja endog gårde, ud af drift med nyinddragne agerarealer, nyanskaffelser af redskaber og produktivitetsstigning, undres man. To muligheder står åbne; enten er efterretningerne fra 1830'erne for optimistiske, eller også var 1820'erne ikke fuldt så grumme som hidtil antaget. Af disse alternativer forekommer den sidste eventualitet mest plausibel; thi skildringer af 1830'erne er kildemæssigt langt bedre belagt end kriser, bl.a. med de såkaldte landbrugstællinger.

Den foreliggende litteratur har indtil dato taget udgangspunkt i samtidens kriseopfattelse, som den fandt udtryk i amtsbeskrivelser, tidsskrifter og andre småpublikationer. Her skildres de ulykkelige tider som regel i vage og almindelige vendinger, og dokumentationen indskrænker sig til nogle eksempler, der undertiden har et anekdotisk præg. Eftertidens forskning har i forsøget på at danne en syntese dækket over materialet ved at sammenstille og generalisere disse eksempler og udsagn uden for alvor at tage hensyn til kildernes tilforladelighed og repræsentativitet. Et grelt udtryk for dette er føromtalte bevægelse fra selveje til fæste, der indtil videre udgøres af selvejerne på de kongelige godser Vestenborg og Hvededal (bedre kendt som falsterbønderne), samtlige selvejerne på godset Nørre Vodsborg, nogle på Lønborggård (tilsammen betegnet bønderne fra Ringkøbing Amt) og nogle i Odsherred. Denne noget beskedne bevægelse, som findes beskrevet hos C. F. Wegener så tidligt som i 1843, er ureflekteret blevet gentaget i næsten al efterfølgende forskning, velsagtens fordi den passende glimrende til det almindelige og i samtiden ofte repeterede postulat om fæstebøndernes relativt bedre stilling.

Det centrale i krisefremstillingen og det eneste, der foreligger nogenlunde pålideligt talmateriale om, er kursbedringen og prisfaldet på korn; og omkring disse to foreteelser har man så prøvet at opstille en stribe årsager og virkninger med støtte i samtidens ræsonnementer.

Hele fremstillingen af forholdene omkring prioritetsgæld og tvangsauktioner er uigennemsigtig. Hvem og hvor mange lod sig udpante eller gik fallit? På den ene side har bønderne haft lejlighed til at afvikle gæld under krigen, på den anden side kunne de også låne flere penge. På den ene side klages der over manglende kredit og standsning af selvejekøbere mellem 1813 og 1818, på den anden rammes netop de, der har stiftet gæld i denne periode, hårdt!

Afgrænsning, problemformulering og kildemateriale

Ved at tage udgangspunkt i tvangsauktionerne skulle det være muligt at få kastet nyt lys over omfanget og tildels årsagerne til krisen, hvilket er denne artikels sigte. Synsvinklen er ikke ny, idet Ole Halding i sin analyse af statsmagtens indgreb i den store landbrugskrise fra 1818 til 1828 granskede nogle godsfallitter i Nørre herred i Randers amt. Han nåede her frem til, at krisen var værre, end man hidtil

havde troet, idet han sluttede fra lokalt til landsplan ved at generalisere sine resultater såvel geografisk som socialt; en vel dristig konklusion, det spinkle grundlag taget i betragtning.⁴

Godsernes vanskabne synes dog godt belagt, så derfor vil dette arbejde fortrinsvis beskæftige sig med fæste- og selvejergårdmænd, hvis situation er søgt belyst gennem retsbetjentarkivernes indhold af skøde- og panteprotokoller, auktionsprotokoller, fogedprotokoller og skifteprotokoller. Ved at sammenholde disse kildegrupper kan man finde ud af, hvem og hvor mange der blev udpantet eller sat på tvangsauktion, om der er sammenhæng mellem gældsbyrde og risiko for en auktions- eller udlægsforretning, om fæstebønder klarede sig bedre end selvejere, om der var en bevægelse fra selveje til fæste, ja kort sagt få undersøgt og efterprøvet holdbarheden af nogle af de eksisterende udsagn og årsagsforklaringer.

Undersøgelser af gårdmændenes situation er indtil nu kun foretaget i Tybjerg herred i Præstø amt. Tybjerg herred består af sognene Aversi, Bavelse, Fensmark, Glumsø, Herlufmagle, en bid af Herlufsholms sogn, som er udeladt af undersøgelsen, fordi dokumenterne er tinglæst ved et andet tingsted, Næsby, Sct. Morten, Sct. Peder, Rislev, Sandby, Skelby, Tybjerg, Tyvelse, Vester Egede og Vrangstrup. Nogle af gårdene i disse sogne har ikke brugt Tybjerg herredsting, men private birketing. For at komplementere herredets tingbøger er protokollerne fra Tybjerggård birk og Gisselfeld birk derfor også gennemgået, således at beregningerne dækker et geografisk bestemt Tybjerg herred og ikke herredsjurisdiktionen. Gisselfeld birk eksisterer i hele perioden, mens Tybjerggård birk nedlægges i 1827, hvorefter dets bønder overflyttes til herredstinget.

Foruden de ovenfor nævnte protokoller blev endnu en kilde anvendt, nemlig lægget Tybjerg herred i pakken »Concepter til beskrivende Protokol« fra »Indberetninger fra Præstø Amt 1805«. Ved hjælp af dette læg har det været muligt at opstille en slags herredsmatrikel (herfra benævnt »matriklen«) med gyldighed for begyndelsen af 1804, bestående af ejer eller brugers fulde navn, gårdens størrelse i tdr. htk. ager og eng og dens beliggenhed i sogn og by og eventuelt godstilhørsforhold. Disse indberetninger blev oprindeligt tilvejebragt som et led i forarbejderne til 1844-matriklen. I den fortegnelse, der blev lavet med henblik på denne artikel, blev gårdmændene optaget på de betingelser, som gjaldt, da retsbetjentarkivet blev gennemgået for relevante dokumenter dvs. jordtilliggendet skulle være fra 1 til 12 tdr. htk., og at præste-, degne- og hovedgårdsjord samt møllerier blev udelukket.

Udvikling og fordeling i antallet af ejendomme 1804–1828

I 1804 var der ifølge matriklen 344 gårde, hvoraf 60 var selvejere, og 284 var bortfæstede enten på livstid eller som arvefæstegårde. Af de 60 selvejergårdmænd dukker 54 op i dokumenterne fra retsbetjentarkivet og de private skifteprotokoller, og de 6, som mangler, kan ikke siges at udgøre en speciel gruppe, hverken med

*Tabel 1.
Den sognevisse fordeling af udstykninger 1804–1828*

Sogn	T 1804, m	d _i 1804–28	T 1828
Aversi	15	0	15
Bavelse	10	0	10
Fensmark	17	14	31
Glumsø	31	3	34
Herlufmagle	55	14	69
Næsby	19	2	21
Sct. Morten	14	0	14
Sct. Peder	5	0	5
Rislev	23	0	23
Sandby	26	0	26
Skelby	41	2	43
Tybjerg	39	0	39
Tyvelse	16	2	18
Vester Egede	21	0	21
Vrangsrup	12	0	12
I alt	344	37	381

T = antallet af gårde.

d_i = tilvæksten i antallet af gårde ved udstykning.

hensyn til gårdens størrelse eller beliggenhed. Af fæstegårdmændene genfindes 147, og heller ikke deres fordeling giver anledning til uro. Tingbøgerne indeholder relativt færre oplysninger om fæstegårdmænd end om selvejere, fordi førstnævnte har været forpligtet til at tinglæse i mindre omfang. Først efter 1810 er det f.eks. lovbealet at tingbogsføre fæstebreve.

Mellem 1804 og 1828 finder der ifølge skøde- og panteprotokollerne ingen nysalg af fæstegårde sted; men antallet af selvejergårde forøges med 16 ved udstykning. Til gengæld mindskes samme, fordi 15 selvejergårdmænd sælger deres ejendomme til enten godsejeren eller en anden magnat, hvorefter gården bortfæstes til dem selv eller andre bønder. Kun 4 af de 15 opkøbes mellem 1818 og 1828, og dette beskedne tal (det svarer til 7% af antallet af selvejergårdmænd) kan ikke tages til indtægt for den førnævnte konjunkturbestemte »bevægelse« fra selveje til fæste – specielt ikke, fordi der i 1804 og 1805 er 8 lignende tilfælde, uden at nogen derfor vil tale om landbrugskrise i den forbindelse. Den manglende korrelation understreges yderligere af, at ingen af de 15 udsættes for foged- eller auktionsforretninger, og da salgsbetingelserne, såvidt det kan afgøres, ikke er forskellige fra de øvrige salg, må årsagerne til tilbagesalgene søges i individuelle forhold, som ikke afspejles i de anvendte kilder.

Fæstegårdenes antal vokser med 35, hvoraf 14 kommer fra selvejergrupper, og de resterende 21 er resultatet af udstykninger. (Den sidste af de 15 opkøbte gårde sælges straks igen).

I alt betyder det, at der i 1828 er 319 fæstegårdmænd og 62 selvejere, altså tilsammen 381 gårdmandsbrug.

Tilvækstens tidsmæssige spredning giver ikke anledning til yderligere kommentar; den fordeler sig nogenlunde jævnt før og efter 1818. Derimod er den geografiske konstellation bemærkelsesværdig, idet Herlufmagle og Fensmark sogne tilsammen tegner sig for $\frac{1}{3}$ af alle parcellerne (se tabel 1).

I Herlufmagle sogn er det hovedsageligt en vis doktor Hammers aktivitet, man skylder det store tal. Denne Hammer, der var sognepræst i Herlufmagle, manifesterer sig som storforhandler af gårde og gårdslagter. Han har købt 7 selvejergårde og bortfæstet dem i lodder á 1–2 tdr. hkt., og hans navn ses hyppigt ved allehånde auktioner i såvel købers som sælgers rolle og genfindes som kreditor og debitor på panteobligationer.

I Fensmark kunne selvejerne have bortsolgt jord for at klare økonomiske skær. 5 udstykker mellem 1818 og 1828 og 3 af disse dukker op i de udlægs- og auktionsramtes rækker, uden at man kan kombinere de to ting, fordi tidsintervallet er for stort – minimum fem år.

De ved udstykningen indkomne penge er ikke blevet brugt til at nedbringe gældsbyrden med – det ses af panteobligationernes påtegninger – og selv om hovedparten af de bortsolgte lodder tilfalder købere uden for familien, kan man ikke generelt kalde parcelleringerne i Fensmark sogn for et krisesyndrom. Der er nemlig lige så mange udstykninger før 1818 som siden.

Udviklingen i antallet af begærede auktioner 1807–1828

I auktionsprotokollerne findes både frivillige og begærede auktioner; men kun de begærede er blevet udlagt som et krisesyndrom. Man kunne forestille sig, at en gårdmand for at imødegå et krav om udpantning af sig selv solgte indbo på auktion og således skaffede de nødvendige kontanter. Selv om denne mulighed ikke helt kan udelukkes, kan de fleste frivillige auktioner henføres til dødsfald eller fraflytning i forbindelse med overgang til aftægt, og det vil sige, at auktionerne må ses som en praktisk måde at komme af med overflødig indbo på, som f.eks. en afdød ægtefælles gangklæder eller møbler, man ikke længere har haft plads til. Det sidste sker som oftest, når gården overtages af én, der ikke tilhører familien. Nogle regulære tvangsauktioner er blevet elimineret af undersøgelsen, nemlig de der kommer af kriminaldomme – som regel afsagt p.g.a. tyveri – og de der skyldes vægring ved at betale alimentationsbidrag.

Auktionsmaterialet dækker for herredets vedkommende perioder fra 1807 til 1828, og Gisselfeld birks protokol er gennemgået i samme tidsrum, hvorefter begge summarisk er synet 1829 og 1830 (se fig. 1).

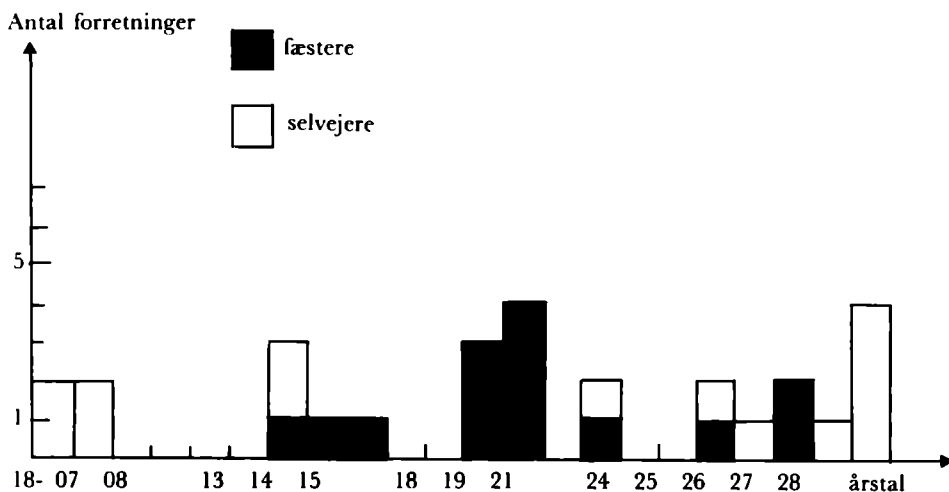

Fig. 1. Tvangsauktionernes tidsmæssige fordeling.

Det første, der springer én i øjnene, når man betragter ovenstående diagram, er det overraskende lave antal af tvangsauktioner afholdt mellem 1807 og 1828 – i alt kun 28, hvoraf 19 eller godt $\frac{2}{3}$ falder i kriseårene. Forøgelsen i mængden af tvangsauktioner under krisen er markant, noget i retning af en fordobling i forhold til det foregående decennium; men de 19 udgør kun 5% af samtlige gårdmænd i herredet. Opgjort på en anden måde er tvangsauktionshyppigheden 1,7 pr. år, og ingen af disse beregninger kan retfærdiggøre udtalelser som: »Offentlige Auktioner kom derfor snart til at høre til Dagens Orden«.⁵ eller: »... de maatte gaa fra Gaarden i stort Antal, og i den første Halvdel af Tyverne blev et overordentligt stort Antal Gaarde sat til Tvangsauktion«.⁶

En begæret auktion er ingenlunde ensbetydende med, at gårdmanden må forlade sit brug; faktisk lider kun 4 af de 28 den tort, nemlig én selvejer i 1808, én fæster i 1824 og én af hver i 1828, og dvs. at 3 svarende til 1% af gårdmændene må gå fra hus og hjem i Tybjerg herred i kriseårene. I øvrigt virker det som om, krisen strenges mod periodens slutning, en opfattelse der understreges af, at der i 1829 og 1830 i samme gruppe bønder eksekveres 17 begærede auktioner.

Tvangsauktionernes tidsmæssige efterslæb i forhold til priserne lader sig muligvis forklare ved, at gårdmændene har haft dalere på kistebunden at stå imod med. At forrige tiders forskning lægger krisens tyngdepunkt tidligere i perioden skyldes, dels at den har ladet sig fiksere af prisudviklingen, dels at godserne, om hvilke man virkelig har vidst noget, krakkede i første halvdel af tyverne.⁷

Tvangsauktionernes antal og fordeling kunne tyde på, at krisen ikke var så hård i betydningen alt medrivende, som hidtil antaget, idet gårdmændene synes at være sluppet relativt nådigt – i Tybjerg herred.

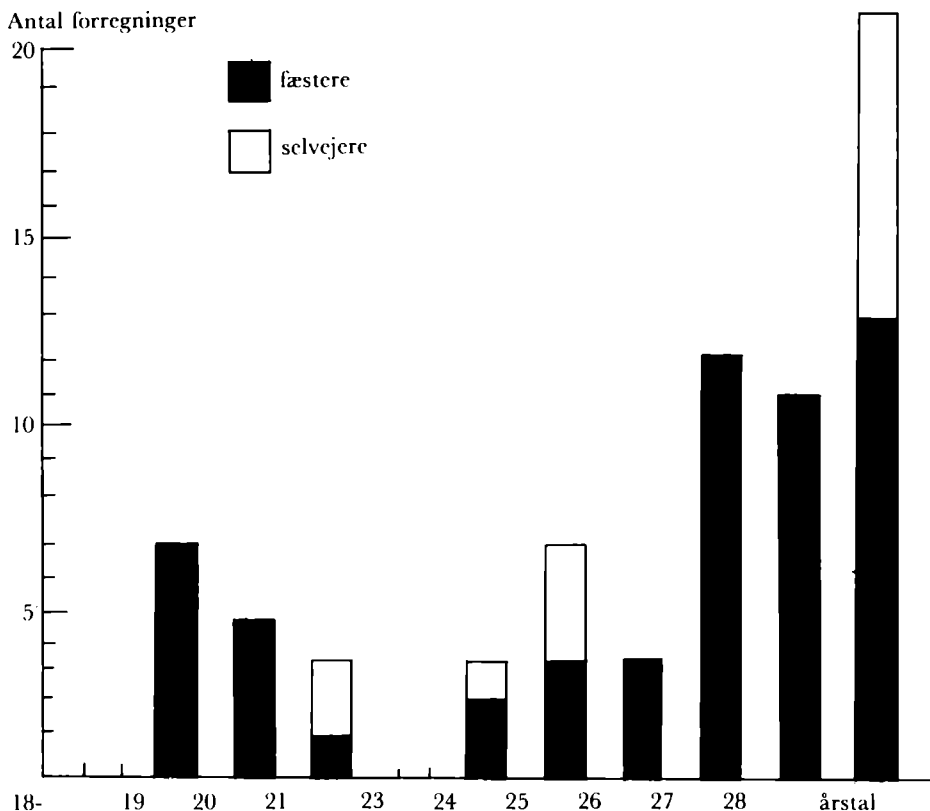

Fig. 2. Fogedforretningernes tidsmæssige fordeling.

Udviklingen i antallet af fogedforretninger 1818–1828

Hypigheden af begærede auktioner er imidlertid ikke hele sandheden om kriseramte gårdmænd fra 1818 til 1828. Billedet skal suppleres med fogedforretningerne, ved hvilke bønderne fik udlagt løsøre, som uden videre blev fjernet og bortsolgt, hvis de ikke betalte. Den resulterende type auktioner er ofte navnløse, idet man samler det udpantede bohave hos f.eks. sognefogeden og afholder en fællesauktion og desårsag er de ikke registreret under tvangsauktioner.

Blandt de triste udlægsforretninger, hvor det tit er hustruer, der i mandens fravær må tage imod fogeden og siden love at passe godt på det udlagte – det kan f.eks. være stueuret, møbler eller redskaber – findes et par solstrejf. En gårdmand undgår at få udlagt indbo, fordi han betaler sin regning kontant og med det samme, en anden opnår forlig og formår tilsyneladende at overholde betingelserne; i alle tilfælde hører man ikke mere til ham. En enkelt prøver at unddrage sig følgerne af sin manglende økonomiske formåen ved at påstå, at det tilgængelige bohave tilhører hans gamle mor; andre hævder, at løsøret i forvejen er »beskre-

vet«, som det hedder i datidens sprog – det betyder, at f.eks. herskabet har foretaget arrest i nogle ejendele – men med ringe held. Deres løgnagtighed er diletantisk, og de opnår højst at få forretningen udsat en uges tid.

Desværre eksisterer fogedprotokollerne kun fra 1818 i herredet, og i Gisselfeld birk har fogeddokumenterne måttet bruges mellem 1818 og 1820. Det gør sammenligninger med inflationsperioden umulige og medfører samtidig, at vurderingen af krisens omfang kommer til at bygge på en konfrontation med de hidtidige anskuelser kombineret med et skøn, der til en vis grad svæver i luften. (Se dog bilag 1).

Der er væsentlige flere fogedforretninger end tvangsauktioner, men alligevel ikke så mange som forventet. (Se figur 2 s). Mellem 1818 og 1828 kendes i alt 66, og det svarer til 18% af gårdmændene eller en udlægsfrekvens på 6,6 pr. år. Heller ikke her holder forskningens almindeligt udbredte og accepterede malen fanden på væggen. Antagelsen af, at krisen kulminerer i begyndelsen af 1820'erne, er kun rigtig, hvis ordet krise indskrænkes til at betyde prisfald. Hvis begrebet udvides, forskydes tyngdepunktet for gårdmændenes vedkommende til slutningen af tyverne, hvilket endnu engang bekræftes, om man betragter situationen i 1829 og 1830, hvor der udpantes i henholdsvis 7 og 17 tilfælde.

Skønt det med baggrund i Tybjerg herred er påkrævet at modificere omfanget og forskyde tyngdepunktet af krisen en del, for såvidt angår gårdmændene, tyder udviklingstakten i tvangsauktionerne i hvert fald på en tilspidsning i den økonomiske situation fra 1818 til 1828 og længere frem, og i nogle følgende afsnit vil auktions- og fogedforretninger derfor blive analyseret med henblik på at efterprøve de allerede eksisterende årsagsforklaringer.

Fordelingen af auktions- og fogedforretninger på selvejere og fæstere 1818–28

Inden selve årsagsforklaringerne angribes, vil det være gavnligt at undersøge postulatet om fæsternes relativt bedre stillinger i kriseårene.

De absolutte tal for tvangsauktioner og fogedforretninger siger ikke meget, fordi der er mangefold flere fæstebønder end selvejere. Sammenregner man i stedet procentsatserne, viser det sig, at 13% af selvejerne er ofre for en begæret auktion mod 4% af fæsterne, og for fogedforretningernes vedkommende er tallene henholdsvis 23% og 17%. Umiddelbart kunne disse resultater tages til indtægt for fæsternes bedre situation; men dette forudsætter, at der til hver forretning svarer netop én gårdmand, og det er ikke tilfældet.

De i alt 85 udlæg og tvangsauktioner mellem 1818 og 1828 rammer 59 gårdmænd svarende til 16% af totalantallet, og af disse 59 er tolv selvejere og 47 fæstere, hvilket, hvis man sætter dem i relation til samtlige gårdmænd i de respektive grupper, giver procentsatser på henholdsvis 19% og 15%.

Den første kalkule kan derfor ses som et udtryk for, at en selvejer, der først én gang er ramt, hyppigere vil blive genganger end en fæstebonde. Det viser sig, at

medens 28% af fæsterne udsættes for mere end én forretning, er det tilsvarende tal for selvejerbønder 58%.

Man kunne formode, at når selvejerbønder oftest stifter bekendtskab med fogeden, vil de også få udlagt og bortsolgt bohave for de fleste penge, især da de qua deres ejendomsret har flere effekter at stille kreditor tilfreds med. Men en opgørelse af de samlede udpantningssummer pr. udpantede viser, at fæsterne i gennemsnit må sætte for 119 rbd.NV.⁸ til side, mens selvejerne kan nøjes med at frasortere for 101 rbd.NV., og auktionerne indbringer fæsternes kreditorer 65 rbd.NV. og selvejernes 62 rbd.NV.

Tabel 2

Antallet af ramte gårdmænd fordelt på sogne samt hvor stor en procentdel disse udgør af sognets samlede gårdantal 1828.

Sogn	gm,	gm, i % af T
Aversi	1	6,7
Bavelse	1	10,0
Fensmark	9	29,0
Glumsø	7	20,6
Herlufmagle	3	4,3
Næsby	6	28,6
Sct. Morten	1	7,1
Sct. Peder	1	20,0
Rislev	3	13,0
Sandby	1	3,8
Skelby	9	20,9
Tybjerg	5	12,8
Tyvelse	2	11,1
Vester Egede	7	33,3
Vrangstrup	3	25,0

gm, = ramte gårdmænd.

T = det pågældende sogns gårdantal 1828.

Sammenfatter man ovenstående, kan det konstateres, at en fæstebondes risiko for at komme i fogedens klør eller under auktionskommissionens behandling er mindre end selvejerens; men når han først er kommet i ulykke, bliver det ham til gengæld et dyrere bekendtskab. Det vil sige, at der ikke har været afgørende forskel på at tilhøre den ene eller den anden kategori i Tybjerg herred, hvilket passer glimrende med, at det ikke har været muligt at påvise en bevægelse fra selveje til fæste, da en motivation tilsyneladende fattes.

Hidtil har man ment, at jo større en gård var, desto mere konjunkturfølsom ville den blive. Dette skulle bero på, at jordens dyrkning blev afhængig af hyret

arbejdskraft, hvis løn slæbte efter prisudviklingen og derfor i forhold til landmandens indtjening blev høj – og i krisetiden også for høj.

I Tybjerg herreds gårdmandsklasse kan denne tendens ikke spores, idet alle hartkornsklasser rammes lige hårdt. Til gengæld er den geografiske spredning stor og usystematisk (se tabel 2).

Hvis gårdens placering var uden betydning, skulle der have været ca. 16% kriseramte i hvert sogn. Men i stedet findes sogne, der omtrent går ram forbi som f.eks. Herlufmagle, mens til gengæld Fensmark og Vester Egede har haft en stor mængde af fallitter. Et af datidens meget diskuterede spørgsmål drejer sig om udparcelleringen og dens mulige forarmende virkning.

Men da Herlufmagle går fri, mens Fensmark rammes, må parcelleringen skulle kombineres med andre uheldige omstændigheder for at give effekt, hvilket samtidig stemmer med, at der ikke spores overvægt af fallitter blandt gårdmænd med små brug.

Den skæve geografiske fordeling afslører, at end ikke et herred kan opfattes som en landøkonomisk enhed i begyndelsen af det 19. århundrede. En forskel fra 4% til 33% beror ikke på tilfældigheder; men foreløbig må man nøjes med at konstatere dens eksistens.

Adkomsttidspunkt og gæld

I indledningen antydedes det, at en gårdmands chance for at optræde i en fogedforretning eller på en auktion var afhængig af tidspunktet for gårdens overtagelse. Specielt skulle tidsrummet mellem 1813 og 1818 være farligt, fordi et eventuelt gårdkøb eller en udbetaling af arv til yngre søskende i forbindelse med ejerskiftet kunne belaste budgettet de næste åringer. Drister man sig trods kilde-mæssige problemer til at beregne hvor mange udlægs- og auktionsramte og hvor mange ikke-ramte gårdmænd, der overtager deres gårde mellem 1813 og 1818, er der en svag overvægt af de førstnævnte (14% mod 12%). Beregningernes usikkerhed gør det nødvendigt at trænge bag tallene, og basis for påstanden om 1813 til 1818-overtagelsernes særlige krisefølsomhed er en formodning om, at gældsbyrder havde afgørende betydning for den enkelte gårdmands evne til at ride stormen af. Især skulle gæld stiftet i inflationens sidste år være farlig.

Gældsopgørelsen hviler på oplysninger hentet fra skøde- og panteprotokollernes indhold af panteobligationer. Hvor de ikke er overleveret, er købekontrakternes betalingsbetingelser brugt, og det medfører, at blot den tinglæste gæld afdækkes. Af skifterne fremgår det, at mange desuden har haft anden gæld; men da den tilsyneladende ikke er rentebærende, og da stiftelsestidspunktet er ukendt, er den ladet ude af betragtning.

Kun et lille fåtal af fæstegårdmænd har stiftet tingbogsført gæld, og intetsteds har der kunnet etableres en årsagsforbindelse mellem låntagning og foged- og auk-tionsforretninger, hvorfor deres gæld ikke er gjort op. Fæsternes udeståender har

en tilfældig karakter og optræder ligefuldt blandt kriseramte og krisefri gårdmænd. De er oftest i størrelsesorden 100 rbd. kontraheret i navneværdi med et familie-medlem eller en nabo, der får sikkerhed i specificerede indboartikler. I alt har 14 fæstegårdmænd ladet panteobligationer tingløse, og i 5 tilfælde kan man gætte på, at de erhvervede midler skal bruges til betaling af indfæstning, fordi de er lånt umiddelbart før fæstebrevets datering. Tre af debitorerne kommer i synlige vanskeligheder, men de to har først lånt penge længe efter at udpantningen har fundet sted, og den sidste har ikke fået udlagt løsøre af panteobligationens kreditor. Prioritetsgæld har sølgelig ikke spillet nogen rolle for fæstegårdmandens risiko for at komme på tvangsauktion, og den kan p.g.a. sin spredning og lidenhed end ikke indirekte siges at have været af betydning.

Når fæstebøndernes vanskabne er uafhængig af prioritetsgælden, kunne man på forhånd nære mistanke om, at selvejergårdmændenes besværligheder heller ikke skriver sig fra behæftelserne, fordi de to gårdmandsgrupper ifølge de foregående beregninger er nogenlunde lige hårdt spændt for.

Undersøgelser af gældsbyrderne og deres forskydninger omfatter i alt 60 selvejergårdmænd. Hvis man i første omgang samler opmærksomheden om de selvejere, der har overtaget gårdene før 1818 – det drejer sig om 45 bønder – kan man aflive myten om luksulån i inflationstiden. De mennesker, der har optaget lån mellem 1807 og 1813, har alle gjort det i forbindelse med gårdkøbet, og intetsteds berettiger forskelle mellem købesum og prioritetsgæld til en antagelse om, at ekstramidler er skaffet med henblik på et udvidet forbrug. Tværtimod har mange udbetalt en del af købesummen kontant. Ikke mindre end 24 svarende til 53% har nedbragt gælden, og i de fleste tilfælde er det sket umiddelbart før pengeomskrivningen i 1813.

Afdragene fordeler sig ligeligt – eller næsten lige – på de to selvejer kategorier, idet 3 af de ramte, hvilket er det samme som 50% af de mulige, og 21 af de auktions- og udlægssvarende, svarende til 54%, har betalt større eller mindre summer af. Kun en enkelt har haft gældsfor skydninger mellem 1814 og 1818, idet han har måttet afdrage et kortfristet lån som et led i opfyldelsen af købekontraktens betingelser. Denne ringe bevægelse efter Napoleonskrigene undrer ikke, fordi moratorium og indult gjorde det ufordelagtigt for kreditor at opsige et lån, ligesom det ville være tåbeligt af debitor at give afkald på et rentebilligt lån, som han havde i kraft af den i forbindelse med penge- og kreditvæsenets reorganisering i 1813 lovbevalde rentenedsættelse.

I 1818 har de auktions- og udlægsramte en gennemsnitlig gæld pr. td. htk. på 223 rbd. SV, mens de ikke-ramtes beløber sig til 234 rbd. SV. Dvs. at de ikke-ramtes gæld i 1818 faktisk er den største stik imod alle tidligere udsagn, men ikke usandsynligt sammenholdt med denne undersøgelses øvrige resultater. Når prioritetsgælden og dermed dens byrder er størst blandt auktions- og udlægssvarende selvejere, aflives påstanden om den udslagsgivende virkning i kriseårene til dels. Ingen af de ramte selvejere har overtaget deres gårde og derfor stiftet gæld mellem 1813 og 1818. Den svage overvægt af ramte gårdmænd med adkomstbreve fra dette tidsrum må derfor hidrøre fra fæstebønder eller tilskrives materialets lakuner.

Når dette er sagt, skal det påpeges, at man, hvis man ser på selvejere, der har købt gård mellem 1818 og 1828, og deres gældsfordeling, kommer til et andet resultat. De ikke-ramtes gæld er nu 192 rbd. SV. mod de ramtes 349 rbd. SV. pr. td. htk., en markant difference, der fortæller, at en selvejer, der har købt sin gård dyrt i krisetider, er i en meget udsat position. Det er ikke overraskende, at det i en likviditetsstram tid er farligt at sætte sig for store faste udgifter; men det undrer, at nogen overhovedet har vovet sig ud i sådanne handler – og specielt at det har været nødvendigt at betale gårdene så dyrt i en tid, hvor priserne på landejendomme skulle være faldet dramatisk. Desværre røber kilderne ikke årsagerne til disse køb.

2 ramte og 4 ikke-ramte øger gælden fra 1818 til 1828, mens 1 ramt og 2 ikke-ramte afdrager gæld i samme periode, hvilket betyder, at der er relativt flest forskydninger blandt de selvejere, der må gennem en auktions- eller fogedforretning. Netto betyder denne gældsudvikling for det meste kontraheret i navneværdi næsten intet. Det drejer sig om en nettoforøgelse hos samtlige de ikke-ramte på 278 rbd. NV og hos de ramte på 1691 rbd. NV, hvilket målt pr. td. htk. bliver til det rene ingenting, især sat i relation til restgælden fra købesummen, også selv om kursbedringer indkalkuleres. Derfor er der set bort fra disse forskydninger i gældsopgørelsen pr. td. htk. i 1828.

I 1818 er den gennemsnitlige gæld pr. td. htk. for samtlige selvejergårdmænd, undersøgelsen omfatter, 233 rbd. SV og i 1828 235 rbd. SV, hvilket altså er meget nær det samme. Gældsafbetalingen er standset under krisen og byrden ergo ikke mindsket som hidtil antaget. Det beror formentlig på, at totalauktionerne, hvor en hel gård med indbo og besætning bortsælges, som man har formodet, ville rydde op i gældsposterne, fordi kreditorerne takket være ejendomsprisfaldet ikke får indfriet deres prioriteter, er uhyre fåtallige. Behæftelserne er øget i så beskedent omfang, at man kan slutte, at stiftelsen af prioritetsgæld tilsyneladende ikke har været brugt som udvej, når indtægterne faldt så meget, at man ikke længere kunne svare sit, hvadenten det så skyldes, at der ikke fandtes ledige kapitler, eller at det har været unødvendigt.

For lige at ride op tyder disse beregninger fra Tybjerg herred ikke på, at prioritetsgælden og dens forpligtelser var af skæbnsvanger betydning, således som det forhen er blevet sagt. Dels har fæstebønderne, der udgør relativt en næsten lige så stor andel af de kriseramte som selvejerne, ingen prioritetsgæld, dels viser opgørelsen i 1818, at de, der går ram forbi, skylder lige så meget væk som deres mindre heldige naboer. Selvforskyldt ulykke som følge af overdådig mæskes sig i luksus på kredit kan udelukkes, idet ingen har øget gælden før 1818, ligesom afbetalingen og afdrag fordeler sig jævnt på alle selvejerbønderne. Gårdmændene har ikke, som det ofte ses citeret, skaffet penge til reduktionerne ved at sælge nogle tønder korn, en hest eller et par stude; i hvert fald er det ikke sket ad auktionsvejen, for der er slet ingen frivillige auktioner i 1813 – hvor de har haft kontanterne fra, melder kilderne ikke noget om.

Som antydning indledningsvis er prioritetsgælden ikke sandheden om gældsforholdene hos gårdmændene, og derfor vil skifternes boopgørelser blive gennemgået.

Skifterne

Skifteprotokollerne indeholder en mulighed for at undersøge formueforholdene hos gårdmænd ved deres egen eller hustruens død, idet skifteslutningerne indeholder en boopgørelse, hvor såvel aktiv.- som passivsideen gøres op.

Boopgørelsernes pålidelighed har været kritiseret, fordi man mente, at bønderne for at undfly arveafgiften har stukket særligt værdifulde effekter som f.eks. sølvtoj til side, når skiftefogeden kom for at vurdere. Til gengæld skulle passiverne være opgivet så meget desto mere samvittighedsfuldt. Heller ikke skiftefogedernes andel er upåklagelig, idet man kan mistænke i hvert fald én for at have hjulpet gårdmændene med at bedrøve den kongelige kasse. Det er påfaldende, at der under Tybjerggårds skiftejurisdiktion mellem 1810 og 1828 er i alt 19 skifteslutninger, hvoraf de 16 er fallitboer, 2 balancerer, og kun en enkelt giver overskud. Denne tilsyneladende fattigdom afspejles nemlig ikke i antallet af auktions- og fogedforretninger, der i dette område ligger under gennemsnittet. I disse skifter er gårdfælden, der udtrykker gårdens værdiforringelse som følge af vanrøgt fra overtagelsen til dødsfaldets indtræden, meget stor i forhold til de fleste andre steder, og alt tyder på, at netop denne post er brugt til at regulere arveafgifterne med, således at ikke engang den totale gældsangivelse er til at stole på.

For at omgå alle disse fiksfakserier er skifteslutningernes boopgørelser udelukkende brugt til at beskrive gældsudviklingen med, idet det så forudsættes, at man mellem 1810 og 1828 har manipuleret, snydt og bedraget lige meget. 1810 er valgt som udgangspunkt, fordi der dette år blev indført en arveafgift på ½%, således at tilskyndelser til at svindle før denne tid skulle have været mindre. Analysen har koncentreret sig om udviklingen i antallet af fallitbo, idet en forøgelse kunne indicere, at den økonomiske situation var blevet værre.

At et bo erklæres fallit får kun undtagelsesvis følger for arvingerne i form af udlægs- og auktionsforretninger. Normalt eksraderes, dvs. frigives, boet mod at hovedarvingen vedgår gælden. I Tybjerggård jurisdiktion sker det i alle tilfælde, og flere gange får en enke lov til at forringe boet ved at forære sine mindreårige børn en ko, nogle møbler eller blot sengetøj.

Antallet af skifter svinger meget fra år til år, fordi der er så få gårdmænd i Tybjerg herred, at et generationsskifte i en enkelt landby slår igennem. Ser man bort fra denne mulige fejlkilde, udgør fallitboerne 36% af alle boopgørelser fra 1810 til 1817 og 29% fra 1818 til 1828. Dvs. at skifterne sammenlignet med panteobligationerne kommer til det stik modsatte resultat, hvad gældsudviklingen i krisetiden angår, idet det relative fald i antallet af fallitbo tyder på, at debitorerne har nedbragt eller være tvunget til at nedbringe gældsposten mellem 1818 og 1828.

En videreførelse af sammenligningen mellem fæstere og selvejere er ikke forsvarlig, fordi der kun er 12 selvejerskifter med 149 fæsteskifter i den undersøgte periode.

*Årsagerne til tvangsauktionerne og fogedforretningerne belyst ved
rekvirenternes navne og relationer til gårdmændene*

Sammensætningen af rekvirentkorpset – dvs. de mennesker, der har begæret forretningerne foretaget – afslører den umiddelbare begrundelse for, at en bonde må gennem en ubehagelig udlægs- eller auktionssag. (Se tabel 3).

*Tabel 3
Rekvirentlister.*

	f	t	s	t
fuldmægtig	Clausen, Næstved	4	fuldmægtig Clausen	1
	Høyberg, Næstved	3		
	Hansen, Næstved	1		
	Werner, Ringsted	2		
forvalter	Bülow, Herlufsholm	10	Lowzow	3
	Thornøe, Næsbyholm	8	Wedel-Jarlsberg	2
	Bertelsen, Næsbyholm	1	kammerråd Gr?	2
	Hansen, Næsbyholm	1		
	Jensen, Gisselfeld	6	forvalter Jensen	1
	Ryge, Tybjerggård	1		
Saaby-Neergaards bo, Sandbygård		1		
købmand	Bagger	4	købmand Hødding	1
	Flindt	1		
	Monrad	1		
madame	Frogner	4		
gårdmænd og lign.		3	gårdmænd og lign.	7
ikke oplyst		12	ikke oplyst	3
I alt		63	I alt	22

f = fæster

s = selvejer

t = antallet af foged- og/eller auktionsforretninger

I 14 tilfælde svarende til 17% af alle forretninger, er rekvirenten ukendt. Det drejer sig hovedageligt om auktioner, hvor det fremgår, at det bortauktionerede gods har været udlagt.

Koncentrerer man sig i første omgang om selvejernes rekvirenter, skyldes 5 af forretningerne fordelt på 3 gårdmænd misligholdte forpligtelser i forbindelse med prioritetslån. (Det drejer sig om Wedel-Jarlsberg og Lowzows debitorer). 2 af disse har fået deres gårde under krisen, mens den sidste har overtaget sin i 1798,

hvorefter han i løbet af tyverne har omprioriteret sammen med andre selvejere, idet Lowzow har overtaget Wedel-Jarlsbergs andenprioriteter.

Dette passer med en iagttagelse fra afsnittet om gældens indvirken på risikoen for udlæg eller tvangsauktion, som var særlig markant, hvis man havde købt sin gård dyrt under krisen, og fritager definitivt prioritetsbyrden for at være den afgørende faktor i krisebilledet.

Blandt selvejerne optræder den som direkte årsag i 23% af tilfældene og totalt i 6% af foged- og auktionsforretningerne.

Den største gruppe rekvirenter udgøres af gårdmænd og andre, hvor begrebet »andre« dækker husmænd og indsiddere, hvilket kunne tyde på, at krisen mærkes blandt flere end tallene for tvangsauktioner og udpantninger giver indtryk af. Fornemmelsen kan bekræftes ved at tage et hastigt vue over siderne i f.eks. fogedprotokollerne, hvor der skønmæssigt er 4 à 5 ramte husmænd pr. gårdmand. I øvrigt er der ingen systematik i navnesammensætningen.

Blandt fæstebønder har først og fremmest godsforvalterne krævet mellemregnskaberne afgjort, idet de tegner sig for 28 af 63 forretninger.

Beløbene er udpantede for ikke betalte herskabelige og offentlige afgifter, og dvs. landgilde, hoveripenge og kongelige skatter. Herlufsholm og Næsbyholms forvaltere har været specielt hårde herrer, og det forklarer næsten fuldstændigt den geografisk meget ujævne fordeling. I Glumsø, Næsby og Vrangstrup sogne hører bøndergodset til Næsbyholm, mens både Næsbyholm og Herlufsholm har fæstegods i Skelby sogn, hvor der desuden er en del selvejere, og Sct. Peder sogns jorder bortfæstes af forvalteren på Herlufsholm. De relativt mange forretninger i Vester Egede sogn skyldes forvalter Jensens og madame Frogneres fælles bestræbelser, men kan i øvrigt ikke forklares, fordi kun navnet og ikke årsagen anføres i fogedprotokollen. Alt tyder således på, at godstilhørsforholdet spillede en afgørende rolle for en fæstegårdmands chancer for at slippe helskindet gennem kriseårene.

Mens forvalter Bülow's begæringer tidsmæssigt fordeler sig nogenlunde jævnt med en svag overvægt i de sidste kriseår, falder forvalter Thornø's forretninger alle i 1828 og 4 af dem endog på samme dato, ligesom forvalter Jensens fra Gisselfeld og madame Frogner's falder sent.

Grev Danneskjold Samsøe, som ejede Næsbyholm og Bavelse, var direktør for Gisselfeld kloster og amtmand for Præstø amt fra 1808 til sin død i 1823, var kendt for at være en overbærende, mild og reformvenlig godsejer. Hans godsadministration må have været noget lemfældig, eftersom staten i 1824 så sig nødsaget til at købe fallitboet Næsbyholm og Bavelse godser, og på trods af ihærdige anstrengelser ikke fik dem solgt før i 1837. Statens forvaltning er kendt for at være nøjeregående og uelastisk i kravet om punktlighed med betalinger og lignende, hvilket her giver sig udslag i en række udlægs- og auktionsforretninger begæret af forvalter Thornø. At statens forvaltning først træder i aktion i 1828, uagtet at ejendommene er overtaget allerede i 1824, kan skyldes, at man i første omgang bestræber sig på at sælge hele herligheden, og først da dette er mislykket, bringer så megen orden i

de formentlig kaotiske regnskaber, at det er muligt at udpege debitorerne og gøre dem ansvarlige for skyldige skatter og afgifter.

Administrationen af Gisselfeld klostergoods er formodentlig også blevet strammet efter grevens død. Det lykkes i hvert fald hans søn Frederik Christian Danne-skjold Samsøe, der arver direktørstillingen, at bringe godset på fode igen, skønt faderen har efterladt det med en gæld på 130.000 rbd.

De 4 herredsfuldmægtige, der findes blandt rekvirenterne, har næppe optrådt på egne vegne, men har sandsynligvis i deres egenskab af notarer protesteret veksler for andre, hvis identitet kilderne ikke afslører. Købmændenes beror antagelig ikke så meget på tilbagekaldte varekreditter som på vekslerprotester, idet købmændene udfylder en rolle i det landlige kreditsystem som pengeudlånere, selv om bønderne ikke menes at have nydt nogen udstrakt kredit hos dem.⁹ Ordet veksler optræder intetsteds i de anvendte kilder, og ovenstående må derfor opfattes som gætterier.

Rekvirentkorpsets brogede sammensætning blotlægger, dels at en enkelt kriseår-sag ikke kan udpeges, hvilket også ville have været overraskende, dels at krisen har været bredt favnende, også bredere end denne artiel anskueliggør. For fæsternes vedkommende har godsejerens overbærenhed og tålmodighed været afgørende for, om den manglende regnskabsbalance resulterer i udlæg og tvangsauktioner, ligesom selvejerne har været i lommen på deres kreditorer. Dette afsnit godtgør endvidere, at prioritetsbehæftelsen meget langt fra er et tilstrækkeligt mål for den enkelte gårdmands gældsbyrde, idet han ofte har haft ikke-tinglæst gæld hos andre gårdmænd eller privatpersoner – muligvis vekslergæld – og det er nærmest disse kreditorers økonomiske situation og forgodtbefindende, der har betinget, hvorvidt et udestående skulle inddrives med rettens hjælp.

Ejendomspriserne

Det har været hævdet, at ejendomspriserne faldt voldsomt under krisen p.g.a. ringe rentabilitet i landbruget, og Falbe-Hansen nævner et prisniveau på sjællandske gårde mellem 400 og 500 rbd.SV pr. td. htk., hvilket skulle svare til en tilbagegang på 30 til 60% i sammenligning med priserne fra århundredets begyndelse.

Disse tal dækker ikke realiteterne i Tybjerg herred, såfremt det spinkle materiale står til troende. I begyndelsen af det 19. århundrede kostede 1 td. htk. mellem 200 og 300 rbd. dC., og denne pris ændres ikke meget i hverken opad- eller nedadgående retning frem til 1828.

Hvis man bruger indfæstningssummerne som en slags priser på fæstegårde, tegner billedet sig anderledes. Fra 1810 til 1817 har gennemsnitsindfæstningen uden hensyn til gårdstørrelse været 205 rbd. NV, mens den fra 1818 til 1828 beløber sig til 132 rbd. NV. Indkalkulerer man seddelkursens bedring, er der tale om en svag stigning, idet kursændringerne betyder, at seddelværdien målt i sølv bedres 2 à 3 gange; men da betalingen skal falde i navneværdi må »prisfaldet«

have forekommet den vordende bonde reelt nok. På trods af godsejernes forsøg på at opretholde indfæstningens nominelle størrelse – og sådan må de mange beløb på 220 og 300 rbd. NV i kriseperioden tolkes – har bøndernes tiltagende mangel på likvider hyppigt nødvendiggjort en hel eller delvis eftergivelse af indfæstningen. Nogle få fæstere er blevet fritaget for indfæstning mod at afdrage forgængerens gæld og eventuelt sætte gården i stand efter flere års vanrøgt; men kun én af disse findes blandt de kriseramte, hvorfor »arvet« økonomisk uføre kan udelukkes som krisefremkaldende faktor hos fæsterne.

Sammenfatning og konklusion

Desværre har mangelen på fogedprotokoller før 1818 ødelagt en oplagt mulighed for at vurdere landbrugskrisen i forhold til krigsårene og inflationstiden. Det lader sig ikke gøre at bedømme, hvorvidt, eller måske især hvor meget – gårdmændenes økonomiske situation forværres, da konjunkturomslaget indtræffer i 1818. Auktionsmaterialet indicerer, at en forandring har fundet sted, men er for tyndt til at danne grundlag for en statistisk evaluering af rimelig sikkerhed. (Omslaget i konjunkturudviklingen kan, bedømt ud fra tvangsauktionernes tidsmæssige fordeling alene, præcis lige så godt være indtruffet i 1813 som i 1818). Vurderingen af krisens omfang, årsager og virkninger bliver derfor sat i relation til den herskende opfattelse blandt de historikere, der har beskrevet landbruget i kriseårene.

Sammenfattende kan man sige, at resultaterne fra Tybjerg herred alle peger på, at krisen har været mindre dybtgående end hidtil formodet.

Kun 1% af gårdmændene har måttet forlade hus og hjem tvunget af deres kreditorer, og dette tal står slet ikke mål med de hobetal, man ellers kan læse om. I alt udsættes 16% af gårdmændene for enten en tvangsauktion eller en udlægsforretning – eller sagt på en anden måde afvikles der gennemsnitlig 7,7 forretninger pr. år mellem 1818 og 1828, igen langt færre end det var at forvente med udgangspunkt i historikernes udtalelser.

Den tidligere forskning har især hæftet sig ved den ugunstige konjunkturudviklings indflydelse på gårdmændenes økonomi, idet dalende priser på landbrugsprodukter og specielt på korn skulle have skabt underskud på driftsregnskabet, fordi udgifterne ikke fulgte med. Særligt skulle prioritetsgælden have været belastende, hvorfor selvejere også skulle have været mere udsatte end fæstebønderne, og priserne på landejendomme skulle være sunket katastrofalt som en følge af den dårlige rentabilitet.

Således forholder det sig ikke i Tybjerg herred. Prisniveauet på 1 td. htk. bevares omtrent uændret fra 1800 til 1828, og splitter man de kriseramte i selvejere og fæstere, viser det sig, at de to kategorier er næsten lige udsatte for udlæg og tvangsauktioner. Prioritetsgælden kan ikke tillægges særlig vægt som krisefremkaldende faktor, da den kun er umiddelbar foranledning i 5 forretninger ud af 85. Som en konsekvens af disse iagttagelser, er det meget naturligt, at undersøgelsen

ikke afslører nogen konjunkturbestemt bevægelse fra selveje til fæste, da et motiv til en sådan bevægelse mangler. Når prioritetsgælden ikke ses at betyde noget, bortfalder argumentet om særligt uheldige adkomstperioder, og analysen peger heller ikke i nogen bestemt retning.

I det hele taget lader en enkelt årsag til kriseramthed sig vanskeligt udskille. Gårdstørrelsen har ikke som antaget nogen indvirken på udlægs- og auktionsrisikoen, og dermed bliver der rammet en pæl gennem én af datidens yndlingsdiskussioner, nemlig hvorvidt parcelleringen kan siges at have ydet skadelig indflydelse. En sådan skade har ikke kunnet spores i de her foretagne beregninger, idet parcellister optræder lige så ofte, men ikke oftere end andre gårdmænd i auktions- og udpantningssammenhæng.

Den eneste fordeling, der afslører uregelmæssigheder, er den geografiske, idet nogle sogne er urimeligt hårdt ramte, mens andre omtrent ikke kender til udpantninger og auktioner. En undersøgelse af rekvirentkorpset viser, at den geografiske skæve spredning kan kombineres med fæsternes godstilhørsforhold, således at den enkelte godsforvaltnings stregthed er afgørende for en fæstebondes chance for at slippe uskadt gennem kriseårene. Desværre er det umuligt ud fra denne undersøgelse og disse kilder at pege på nogle relevante årsager til de målt absolut få, men trods alt eksisterende udlæg og tvangsauktioner hos selvejerne. Rekvirentnavnene giver ingen forklaring, og kildematerialet afslører ikke, hvilken art gælden har været, eller hvornår den er stiftet. Man kan gætte på vekselgæld, og meget nærmere kommer man det ikke.

Tvangsauktioner fogedforretninger er kun en del af et krisebillede og må ses som et udtryk for de værst rantes skæbne.

Krisen kan glimrende have haft årsager og virkninger, som ikke afspejles i det anvendte kildemateriale, ligesom dens omfang kan være fortegnet. Men alligevel tør man med dokumentation i Tybjerg herred konkludere, at de eksisterende krisefremstillinger har været stærkt overdrevne for gårdmændenes vedkommende.

Muligvis har landboreformerne og selvejerudviklingen ikke i så høj grad som antaget medført en overgang fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, forstået således at gårdmændene ikke for alvor har levet i en afsætningsøkonomi, da kornpriserne begyndte at falde. Hvis bonden stadig i 1818 overvejende har været selvforsynende, er det forståeligt, at prisudviklingen ikke har haft større betydning, end auktions- og fogedprotokollerne lader formode.

Nu kan Tybjerg herred være atypisk, og det store spørgsmål bliver, hvor repræsentativt dette herred er på landsbasis.

Sammenligningen med Hammer herreds fem sydlige sogne indicerer, at man uden at tage munden for fuld, kan generalisere de her beskrevne resultater til at omfatte en større del af Sydsjælland. Den manglende systematik blandt selvejernes rekvirenter kombineret med det lille antal selvejergårdmænd, der er involveret i undersøgelserne, og godsadministrationernes afgørende indflydelse på fæsternes risiko for at blive udlagte eller bortauktionerede, gør det betænkeligt at udvide repræsentativitetsområdet yderligere. På den ene side ved man ikke, hvorfor

selvejerne kommer i ulykke, og på den anden side vides det, at især herskabelige afgifter, som svinger stærkt fra gods til gods og fra egn til egn, og administrationen af samme, kan blive afgørende.

Hvis teorien om de overvejende selvforsynende gårdbrug holder stik og kan generaliseres – om dette vides heller intet – kunne man driste sig til at modificere landbrugskrisen på landsplan for gårdmændenes vedkommende; men på indeværende tidspunkt, hvor det man ved er, at dyrkningsmetoder, afgrøder, redskaber, forvaltning osv. skifter fra egn til egn, er det klogere ikke at drage så vidtrækkende konklusioner – også selv om en modifikation af landsbrugskrisen fra 1818 til 1828 passer i en almindelig landøkonomisk udviklingsmodel dækkende tiden fra århundredskiftet til begyndelsen af 1840'erne.

Noter

1. Merete Johansen: Landbrugskrisen og gårdmændene. Parcellering, tvangsauktioner, udlægsforretninger og gældsudvikling i Tybjerg herred 1818–1828. Kbh. 1976, utrykt speciale.
2. V. Falbe-Hansen, Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, bd. I–II, Kbh. 1888–89. Marcus Rubin, Frederik VI's tid, Kbh. 1895.
For en mere detaljeret historiografisk redegørelse, se Erik Helmer Pedersen, Landbrugskrisen 1818–28. I Landbohistorisk skr. 4, Kbh. 1970.
3. Erik Helmer Pedersen. a.a. s. 186–87.
4. Ole Halding, Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828. Statsmagten og det kriseramte landbrug. Fra Randers Amt 1967 og 1968.
5. H. Kyrre, Landbrugskrisen i Danmark 1818–1828. 3. udg. Kbh. 1940, s. 41.
6. V. Falbe-Hansen, a.a. bd. II, s. 26.
7. I Tybjerg herred krakkede f.eks. Næsbyholm og Bavelse godser samt Sandbygård i 1824. I øvrigt er det påfaldende, at godserne i dette område allerede fra 1810 begynder at realisere deres aktiver i form af enorme tømmer salg og salg af træer på roden. Dette fænomen går igen i auktionsprotokollerne frem til midten af 1820'erne, hvor der tilsyneladende ikke er andet salgbart tilbage end ellekrat og kvas.
8. Rbd. NV (Navneværdi) svarer til pengesedlernes pålydende. Rbd. SV (Sølvværdi) er seddelkursen fastsat af Rigsbanken (senere Nationalbanken), der bestemmer, hvor mange sedler, der modsvarer 200 rbd. sølv. – Se Dansk Pengehistorie bd. 1, s. 107ff., 114 og 127.
9. Sigurd Jensen, Fra Patriarkalisme til pengeøkonomi, Kbh. 1950, s. 150.

Bilag

En sammenligning mellem Tybjerg herred og Hammer herreds fem sydlige sognes auktions- og fogedforretninger.

	Tybjerg		Hammer	
T:	1804	344	1804	271
	1828	381	1835	302
T _g :	1804-28	363	1804-35	287
F _b :	1818-28	19	1818-28	9
C:	1818-28	66	1818-28	66
F _b +C:	1818-28	85	1818-28	75
F _b i % af T _g :		5,2		3,1
C i % af T _g :		18,2		23,0
F _b +C i % af T _g :		23,4		26,1

Den tidsmæssige fordeling af foged- og auktionsforretninger.

	Tybjerg			Hammer		
	F _b	C	F _b +C	F _b	C	F _b +C
1818	3	0	3	1	7	8
1819	4	6	10	1	4	5
1820	0	4	4	0	5	5
1821	2	3	5	0	5	5
1822	0	0	0	1	8	9
1823	0	3	3	1	4	5
1824	2	6	8	2	5	7
1825	1	3	4	2	10	12
1826	2	11	13	0	6	6
1827	1	10	11	1	3	4
1828	4	20	24	0	9	9
I alt	19	66	85	9	66	75

T = antal gårde

T_g = gennemsnitlige antal gårde

F_b = begærede auktioner

C = fogedforretninger

Kommentar til bilag 1

De forskelle, man finder i udviklingstakten ved sammenligning mellem de to herreder, er så små, at man uden vanskeligheder kan begrunde dem med det spinkle materiale.

Udviklingen ser ud til at forløbe parallelt, idet tilvæksten i antallet af ejendomme i Hammer og Tybjerg er nogenlunde den samme, ligesom den relative kriseramthed dvs. det procentuelle antal af udlæg og tvangsauktioner ækvivalerer.

Grunden til at kun Kastrup, Sværdborg, Køng, Lundby og Hammer sogne er anvendt som sammenligningsgrundlag, er, at de 7 nordlige sogne tinglæste deres dokumenter ved Tybjerg herred og altså ikke kan bruges som korrektionsmateriale. Oplysningerne om Hammer herreds antal af fæstebønder og selvejere er hentet fra Bent Vestbo Rosendahl, *Udviklingen af selvejet i Hammer herred på Sjælland ca. 1780–1830*, hæfte A, s. 60–63, utrykt speciale, Kbh. 1968, mens auktions- og fogedforretningerne er ekstraheret fra auktions- og fogedprotokollerne for Vordingborg Søndre Birk efter samme principper som anvendtes i Tybjerg herred.

Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818–28

AF LARS DENHARDT NIELSEN

1. *Indledning*

Den følgende artikel er en opsummering og stramning af et speciale, udarbejdet i fællesskab med Søren Olesen. Specialets titel er »Den landøkonomiske debat i Danmark under Landbrugskrisen 1818–1828«, og det blev bedømt (Århus universitet) i oktober 1979.

Af pladmæssige hensyn vil det kun være muligt at fremdrage de væsentligste indlæg i debatten for at pege på de begrænsninger, litteraturen har som kildegruppe betragtet. Derudover vil et mål for artiklen være at påvise, at kriseperioden også i litteraturen viste, hvilke brydninger, der fandtes indenfor et samfund, der var under så kraftig forvandling, som det danske var i de første decennier af det 19. århundrede.

Som vi skal se, så nogle skribenter store muligheder i vareøkonomiens penetring, – andre så store risici, og andre igen måtte forsvare den rådende tilstand ud fra ganske klare legitimationsbehov. Alt efter hvilket udgangspunkt den enkelte skribent havde, og hvilke mål han så som samfundets vigtigste, kunne krisen bruges i en argumentation for hans synspunkter. På det niveau adskilte datidens krise sig ikke væsentligt fra den tid vi selv lever i.

2. *Offentlighedens betingelser*

Kriseperiodens landøkonomiske debat måtte foregå indenfor rammerne af trykkefrihedsforordningen af 1799. I 1784 havde det nye styre genindført den trykkefrihed, der havde eksisteret i en kort periode under Struense. Konsekvensen var, at der i reformperiodens første år eksisterede en livlig debat om landvæsenet. Flere forhold medvirkede til, at trykkefriheden måtte indskrænkes ved århundredets slutning.¹

For det første havde trykkefriheden været et ideologisk våben, som det enevældige styre gav borgerskabet i hænde i kampen imod en del af godsejerne. Dette tjente to formål: For det første skulle den reaktionære del af godsejerne isoleres ideologisk, og for det andet skulle styret have en legitimationsbasis i den offentlige mening. Denne politik indebar, at det enevældige styres suveræne ret til at føre politik ikke måtte anfægtes. I reformperioden, hvor enevældens progressive funk-

tion kunne bruges af det uudviklede borgerskab, oplever vi ligefrem tilskyndelser til, at offentligheden påpeger uheldige sider ved den førte politik. Den »fornuft«, der her var en stiltiende forudsætning for ideologien, var forankret i oplysningstidens ideer. Hvor »ufornuften« herskede, skulle det være enhvers ret at påpege dette. Når denne påpegning så kom regeringen for øre, var det dens opgave at rette op på tilstanden, således at fornuften igen herskede.

Der var dog rammer hvor indenfor offentligheden havde at holde sig. Når den radikale del af borgerskabet således udfoldede sig i detailkritik og hæftede denne på personer eller institutioner, var rammerne sprængte, og den første reaktion på den tiltagende skrivefrækhed kom i 1790. Herefter bliver det vanskeligere at udgive noget anonymt. Det var især med baggrund i efterretninger om det såkaldte rædselsregimente i Frankrig o. 1793 at der kunne spores en stigende utilfredshed med skrivefrækheden hos især kronprinsen, men også hos de ledende kredse. Den franske radikalitet slog igennem hos ungdommelige og impulsive gemytter uden det dog skulle tages som udtryk for en massestemning for indførelse af en republik. Men overskridelsen af »fornuftens« rammer faldt i tid sammen med uroligheder – f.eks. Tømmerstrejken – og forledte let til hurtige årsagssammenslutninger. Disse begivenheder medførte for det andet, at regeringen måtte dæmme op for den opfattelse, at Danmark var et revolutionært arnested – en opfattelse, der fandtes hos andre statsledere. Især overfor den russiske zar måtte regeringen i Danmark vise, at den var opgaven voksen.

Resultatet blev Trykkefrihedsforordningen af 1799.

Et forhold, at kronprins Frederik syntes stadig mere irriteret over den offentlige kritik, og et andet at den russiske zar lukkede østersøhavnene for danske skibe bidrog utvivlsomt til udstedelsen af forordningen.² Som styreform var enevælden i alle tilfælde ikke trængt i 1799, hvorfor der ikke har været tale om en selvforsvarsmanøvre.

Hovedintentionen bag 1799 forordningen var, at det skulle være muligt for regeringen at ramme enhver bog eller artikel, hvis det ansås for ønskeligt. Skønt det var magtpåliggende for lovgiverne, at pointere at der ikke var tale om censurbestemmelser, blev dette alligevel resultatet. Hvis en forfatter brød forordningen, idømtes han livsvarigt censur. Desuden kunne intet udgives under anonymitet – forlægger og udgiver kunne gøres ansvarlig. Skrifter under 24 ark (= 384 sider!) blev reelt underlagt en censur-lignende praksis – efter 1814 måtte intet skrift trykkes uden forudgående tilladelse.³ I 1810 blev det gjort til et kgl. privilegium at bringe udenlandske efterretninger, et privilegium, der i praksis blev givet meget få blade.

Hvad var da forbudt?

Det strafferetslige afsnit i forordningen præciserede ganske klart hvilke sanktioner der skulle bringes i anvendelse ved de særskilte overtrædelser. § 1–13 omhandlede anslag mod kongen og styreformen, hvilket kunne straffes med døden. De, der søgte at udbrede had og misfornøjelse mod forfatningen eller kongens regering

kunne straffes med landsforvisning. § 4 ansatte straffe for fornærmelige angreb på det kongelige hus med op til 10 års fængsel.

Strafferammerne i forordningen var altså ganske klare. Værre var det med fortolkningen af forordningens indhold. Her var der nemlig tale om en specificering af straffene for forskellige ytringer, der kunne tænkes straffet. Der er nemlig i forerindringen til forordningen et gab mellem dennes påpegning af, at der ikke er tale om censur og den grundige dækning af alle muligheder for tænkelig kritik i selve teksten.

Derfor blev det den gældende fortolkning og praksis, der udstak retningslinjerne for offentlighedens kritiske potens! Regeringen havde jo selv i forordningens forerindring prist kundskabernes udbredelse. Som Harald Jørgensen har påpeget, havde forordningens gummiparagraffer og myndighedernes svingende kurs i fortolkningen selvcensuren som forordningens vigtigste konsekvens.

Udstedelsen af forordningen gik stille af. Der fandtes på dette tidspunkt ikke en politisk, strukturelt organiseret modmagt til enevælden. Borgerskabet var derimod præget af royalisme i en tid, hvor opgangen var klar og hvor reformerne fortsatte. Senere kom så de nationale katastrofer, der sammen med landbrugs krisen var med til at lamme borgerskabet.

Debatten i offentligheden var mellem 1799 og 1830 præget af 1799-forordningens gummikarakter. Den kraftige selvcensur ophørte først i og med oprettelsen af de rådgivende stænderforsamlinger i tredivernes midte. Op til da blev det ikke mindst embedsmændene, som kom til at præge en offentlighed, der nok kunne være kritisk i detaljen men ikke anfægtede enevældens legitimitet. Det var af betydning for systemet, at der ikke blev dannet organisationelle modpoler, hvorfor alle interesseorganisationer var underlagt kongelig overvågning. Hvad angår borgerskabets private organisering blev overvågningen ikke blot udført via formelle krav, men også gennem knapt så retsstatslige metoder. Tyvernes København var således ikke blot biedermeyerske idyller, hvor kongefamilien gjorde sig ud til bedste ved sejlture og tedrikning i Frederiksberg Have. Der var også spioner, hvis fornemste hverv var at afsløre republikanske elementer. Sammen med gemene bestikelser karakteriserede også disse forhold tiden. Behandlingen af kriminelle, fattige og soldater var præget af simpel råhed, der tydeligt viser, at staten var garant for udbytning forholdenes beståen. Når utilfredshed fra disse lag en sjælden gang trådte frem – som til eksempel under jødefejden 1819 – viste den statslige reaktion tydeligt, at den ikke tolererede nogen form for opposition herfra.

Mens store dele af publikum vendte sig imod den eneste tilladte form for offentlighed – den finlitterære –, forblev der dog stadig åbninger i den reelle praksis omkring trykkefrihedsforordningen. Offentligheden var, som antydnet, ikke eentydigt et irritationsmoment for enevælden, men også en nødvendighed. Samfundets stigende kompleksitet og videnskabeliggørelse af produktionen m.m. afsatte behov for en offentlig tematisering af økonomiske forhold, en debat der også måtte have et politisk aspekt. Eftersom skribent- og læserskaren forblev eksklusiv var dette så meget mere tilladeligt. Dette gjaldt såvel den økonomiske debat som

oplysningsarbejdet overfor bønderne. Der var tale om embedsmænd, andre akademikere og borgerlige proprietærer. En vigtig organisation i dette spil var Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab.

3. *Det Danske Landhusholdningsselskab*

Landhusholdningsselskabet (fra nu: selskabet) oprettedes i 1769 som et udslag af de begyndende reforminteresser. Selskabet var i sin heterogenitet et produkt af overgangssamfundet. For det første rummede det en tydelig filantropisk målsætning. For det andet var det nært knyttet til statsapparatet, var semi-statsligt.

I økonomisk forstand var statsmagten liberal og ville følgelig ikke gribe ind i det enkelte gårdmandsbrugs dispositioner. I stedet kunne selskabet – som privat foretagende med staten i ryggen – søge at initiere bonden til at forbedre sin moral og produktionsevne, så den ækvivalerede med intentionerne i landboreformerne. Statsmagten var nødvendig, for at de forskellige udviklingshastigheder i overgangen kunne stimuleres og justeres. Her var ikke mindst den sendrægtige bevidsthedsændring under overvågning.

For det tredje var selskabet, i mangel af bedre, forum for progressive godsejere, proprietærer og »bylandmænds« interesser – et åndehul i en tid hvor organisationer af større horisontal bredde havde svære kår.

Selskabet prægedes af de københavnske medlemmers dominans. Især under de glade reformtider var landbrugsspørgsmålet et dannet »tidens emne« for byborgerskabet. Hertil kom, at selskabet blev attraktivt gennem dets aristokratiske præg. Selskabet var, hvad navnet antyder, kongeligt protegeret, også økonomisk. Dernæst var ledelsen, præsidiet, domineret af prominente personer fra centraladministrationen (som Jonas Collin og A. S. Ørsted). Det efter tiden høje kontingent fuldender billedet af en organisation, hvis intention det var at formidle ovenfra og ned.

Toppen var i nær tilknytning til statsstyrelsen og besad følgelig en betydelig politisk magt. Af de menige medlemmer udgjorde præsterne kun 8% (o. 1820), men deres indflydelse var ulige større, dels grundet stor aktivitet dels forårsaget af de mange »korresponderende« præster.

Selskabet var analogt til reformerne led i en centralistisk nedbrydning af den ældre agrar-struktur. Herved illustrerer det også embedsmandsstandens funktioner i overgangssamfundet.

Selskabets opgave: skabelsen af et bedre landbrug, søgtes udført ved hjælp af en mængde metoder. Op til o. 1820 var især »gulerodsprincippet« fremherskende. Uddeling af medaljer, pokaler m.m. til særligt fremragende medlemmer af bondestanden anvendtes som taktiske midler i en videre »dominostrategi«. Efter moden overvejelse ændredes støtten i retning af økonomisk hjælp til igangværende projekter, ikke mindst grundet kapitalmangelen, der nu gjorde en sådan støtte desto mere attraktiv. Af praktiske foranstaltninger kan desforuden nævnes forsøget på

oplæring af landvæsenlever på store moderne gårde. Som ved præmieringerne var det hensigten at skabe en gruppe dygtige bønder, hvis eksempel skulle smitte de omkringboende.

Arbejdet for en bedre produktion – såvel hvad angår det enkelte aks' beskaffenhed som mængden af samme – gik hånd i hånd med etableringen af en hjemlig landøkonomisk videnskab. Selskabet importerede agrarvidenskabelige værker fra de førende landbrugslande, især England, men skabte også et hjemligt teoretisk miljø. Det (filantropiske) team-virvar var efter 1800 ved at blive afløst af en institutionaliseret videnskab, hvis bannerførere var at finde i miljøet omkring selskabet.

I udskrivningen af prisopgaver om praktiske landvæsensspørgsmål søgte selskabet at styrke den teoretiske viden omkring dyrkning, kvægopdræt etc. Men de teoretiske nyvindinger kunne også afføde en generel utilfredshed med selve grundlaget for produktionen: jordpolitikken. Det sås i forpagtningsdebatten fra 1812 til 1825.

4. Forpagtningsdebatten

4.1. Første fase: Inden landbrugskrisen

4.1.1. Landhusholdningsselskabets rolle

Forpagtningsdebatten havde sit udspring i de højere kredse af selskabet, og det prægede den.

I 1812, da overgangen til selveje i nogle år var ophørt, besluttede selskabet at stille følgende spørgsmål til præmiekonkurrence:

»Vilde det være til Fremme for Agerdyrkningen i Danmark, om de Indskrænkninger ophævedes, som er paalagt Bondejord – at denne nemlig ikke kan bortforpagtes uden paa Fæstebondens og Hustrus Livstid, paa Aaremaal dog ikke kortere end 50 Aar eller paa to eller flere Personers Livstid, samt at en Bondegaards Tillæg af Jord er foreskrevet en bestemt Størrelse, som ej maa overskrides – og kunde fri Raadighed i disse Henseender tilstaaes uden væsentlige skadelige Følger for Staten«?¹

Gennem dette havde selskabet taget initiativ til at forny en debat om de eksisterende begrænsninger på det jordpolitiske område, der var foregået under reformerne også, endda ret så livligt.

Spørgsmålene, der i årene op til 1812 havde været genstand for præmiebesvarelse, lød:

»Hvilke er de Hindringer, som hidtil have voldet, at Agerdyrkningen gaar saa langsomt fremad, og hvorledes hæves bedst disse Hindringer?«²

Her finder man en godsejerorienteret utilfredshed med de rådende forhold, og det kan ikke undre, at det netop var selskabet, der tog initiativ til debatten.

Dette sidstnævnte spørgsmål krævede ikke nødvendigvis en jordpolitisk besvarelse – alligevel må man sige, at der lå en klar holdning gemt i begge spørgsmål.

Hele debatten var da også klassespecifik. Spørgsmålenes besvarelse krævede en

formulering af en politik, thi agerbrugets fremgang var ikke et entydigt begreb, hvor bonde, borgerskab, godsejer og statsmagt i skøn samdrægtighed kunne udstikke en fælles linje til alles bedste. Der er i det aktuelle tilfælde tale om et udspil, der som baggrund havde den lovmæssige restriktion på fæstejorden. Nu, hvor overgangen til selveje har stoppet, resterede en mængde fæstegårde, hvoraf der ikke via kapitalgevinster kunne udtrages en betydelig profit.³

4.1.2. Jordpolitikken 1810–30

Forpagtningsdebatten var en jordpolitisk debat – men også en politisk debat under den stækkede offentlighed. Hvadenten kritikken hos fortalere for fri forpagtning formuleredes i almene liberale vendinger, eller ekspliciteredes i konkrete problemer, var det den nærværende struktur for fæstejorden, der havde primær interesse. Således er det karakteristisk, at husmandsspørgsmålet og selvejet som et alternativ til forpagtningsløsningen berørtes yderst sjældent. Efter det reelle stop for overgang til selveje måtte modstanderne af fri forpagtning føre en defensiv kamp for bibeholdelse af fæsternes rettigheder. Men før vi åbner det egentlige høstgilde, skal vi her kort se på, hvorledes lovgivning og forvaltning omkring 1820 stadfæstede den hidtidige hovedtendens i jordpolitikken uanfægtet af de foregående års bestræbelser fra selskabet.

Udstykning: Helt tilbage fra 1769 havde det været et grundlæggende mål for statsmagten at bevare en gårdmandsklasse, hvis jordtilliggende hævdede dem op over et eksistensminimum. Interessen i at bevare gårdstørrelser gav sig udtryk i, at der tiden igennem eksisterede et mindstemål, hvorunder ingen gård måtte komme ved udparcellering. Disse regler gjaldt såvel fæste som selvejergårde.⁴

Som en slags opsummering af hidtil gældende bestemmelser blev det i forordning af 25/6 1810 påbudt, at ingen måtte udparcellere under 2 tdr. hartkorn.⁵

Sammenlægning: Ved forordning af 25/3 1791 måtte en gårds jordtilliggende ved en anden gårds nedlæggelse ikke overskride 160 tdr. hartkorn. Også denne forordning ønskede selskabets præsidium diskuteret og ændret.

Udskiftningsforordningen af 1819: Efter 1810 kunne der i den administrative praksis og i den konkrete jordlovgivning registreres en større liberalitet. I 1813 fik Rentekammeret således bemyndigelse til egenhændigt at bevilge godsejere ret til at inddrage jord på bøndergårdes bekostning, når blot der blev opført to huse for hver nedlagt gård plus et for hver 50 tdr. land inddraget jord.⁶

I 1815 blev der igen slækket på bestemmelserne via overførelse af dispensationsmyndighed til Rentekammeret. Denne gang var der tale om en lempeligere politik overfor overskridelse af det fastsatte maksimum for en bondegårds tilliggende. Samtidigt påpegedes det, at der også var mulighed for at opføre færre huse – et i stedet for to – pr. nedlagt bondegård.⁷

Det er vigtigt at påpege, at disse små enkeltfænomener kan tages som udtryk for en generelt mere liberal holdning og dermed en slækkelse af den hidtidige protektion af gårdmandsklassen.

Husmandsspørgsmålet var i 1813 stadig genstand for en optimistisk betragtning

med bibeholdelse af den merkantilistiske befolkningspolitik. Denne opfattelse ændredes imidlertid til det modsatte i 1819, hvor udstykningsforordningen viste, at man fra statsligt hold ikke længere anså det for uproblematisk stadig at øge husenes antal. Hvor der efter udstykningsforordningen af 1810 var mulighed for at udstykke en bondegård i ene husmandslodder, ophævedes denne ret med *Udstykningsforordningen af 3/12 1819*. Det andet vigtige punkt var en reel fordobling af mindstemålet for den tilbageværende bondegård: 20 tdr. land boniteret jord til takst 24, hvilket svarede til ca. 4 tdr. hartkorn, hvilket igen er omkring 40 tdr. land middelgod jord.⁸

Forordningen må ses som et udtryk for skepsis m.h.t., hvorledes udviklingen ville ende, dersom udstykningen fortsatte uhæmmet. Samtidig med, at der skulle være tilstrækkeligt med arbejdskraft på landet, måtte dette ikke gå ud over antallet af den produktive gårdmands-enhed. Regeringen slog omkring 1820 bremserne i – også under påvirkning af Malthus, men især p.g.a. de dystre økonomiske udsigter, og endelig fordi et stort antal mennesker på landet levede på et eksistensminimum.

Herved fortsatte regeringen den hidtidige kurs og skuffede samtidig de liberalister, der havde set krisen som en mulighed for at få jordpolitikken over i en anden retning.

Endelig blev det ved forordning af 9/2 1820 bestemt, at det var med »mulkt at dømme«, dersom en fæstegård stod ledig mere end 14 dage over et tilladt mellemrum på 1 år.

De her nævnte forordninger var fundamentale for sikringen af brugsstørrelserne fra 1 til 12 tdr. hartkorn – gårdmandsbrug! Inddirekte stadfæstede de, at husmændene var underlagt ganske anderledes frie kontraktformer.

Ser vi afslutningsvis på dispenseringer fra forordningerne, blev der ifølge Hans Jensen kun givet få dispensationer til sammenlægninger. Tiden var ikke for kapitalkrævende forandringer. Udstykninger synes ligeledes at have været få. Derimod udøvedes der en effektiv kontrol med at »pligthusene« nu også blev opført. Samtidig udtrykte forordningerne, at regeringen var ganske immun overfor forpagtningsdebatten. Som påvirkningsfaktor havde denne spillet aldeles fallit.

4.1.3. Præmieæskningens besvarelse

4.1.3.1. Brinck-Seidelin

I Landhusholdningsselskabets skrifter 1817 offentliggjordes en artikel med titlen: »Var det gavnligt om Forpagtningstiden af Bondejord var overladt til Kontrahenternes frie Tykke og om Bøndergaardens Størrelse var uindskrænkede?«. Forfatteren var kammerjunker, amtsforvalter og godsejer C. L. Brinck Seidelin, der med denne artikel vandt selskabets præmie.⁹

Seidelin slår indledningsvis fast, at »Naturproductionen er den vigtigste Kilde til Nationalformuen«, hvorfor det er centralt at skabe de bedste betingelser for denne produktionsgren. Disse skabes imidlertid ikke ved at indføre frie forpagtninger, men derimod ved at indføre større brugsenheder.

Det overordnede mål for Seidelin er, at staten og ikke enkelte befolkningsgrup-

per skal gavnes. Befolkningsgrupperne skal være lykkelige, så de kan gavne staten. Derfor skal frie forpagtninger ikke indføres af tre grunde. For det første er de ikke til gavn for bonden. For det andet er de ikke til gavn for godsejeren, og da de hverken er til gavn for bonden eller godsejeren, er de for det tredje heller ikke til gavn for staten.

Bonden er i fare for at blive undertrykt, fordi godsejeren vil få for meget magt. Han vil blive retsløs, eftersom han som forpagter kan behandles efter jorddrottens forgodtbefindende. F.eks. kan kontrakterne gøres korte samtidig med, at afgifterne forhøjes ved hver fornyelse af kontrakten.¹⁰ Staten kan ikke være tjent med en forarmet bondestand, der kun lige kan opretholde livet.

Godsieren vil ikke have ubetinget fordel af frie forpagtninger. Nogle godser er således så store, at de kun kan få den fornødne arbejdskraft med hoveri.

Nationalformuen vil ikke stige ved frie forpagtninger, eftersom bonden bliver forarmet, og godsejeren ikke kan få tilstrækkeligt med arbejdskraft.

Derimod har livsfæstet nogle åbenlyse kvaliteter, der er værd at bibeholde. Det betyder, at indfæstningen stadig vil være en god indtægtskilde for godsejeren samtidig med, at det vil lære de unge bønderkarle flid og sparsommelighed under opsparingen. Disse dyder vil blive en vane hos dem, når de er blevet gårdmænd. Antallet af disse skal imidlertid nedsættes, hvilket bør være en konsekvens af fri sammenlægningsret. Dette er nødvendigt af to grunde. For det første vil det befordre et mere rationelt landbrug, og for det andet vil det øge godsejernes muligheder for større indtægt. Seidelin så gerne større gårde, ikke for store, thi det ville blot skabe en lille og altfor luksuriøs bondestand, men derimod enheder på op til 300 tdr. land. Disse ville være mere rationelle, da de krævede forholdsvis mindre arbejdskraft og ville betyde et større overskud. Ligeledes ville det være lettere at få lån i gårdene, da sikkerheden var større. En anden fordel ved fri sammenlægningsret var, at det ville være lettere at få den fornødne arbejdskraft, idet flere gårde ville blive nedlagte. Seidelin så dog også problemer ved den liberale sammenlægningspolitik, idet der kunne opstå en fare for, at folkeformerelsen på landet ville stagnere. Regeringen har taget fejl på dette punkt, siger Seidelin. Nok er der sørget for folkeformerelsen men ikke for mad. Derfor skal huses oprettelse overlades til den enkelte. Man kan nemlig trygt stole på, at lodsejeren blot vil lade de huse opføre, som der er brug for.

Da der således er sikkerhed for folkeformerelsen på landet, bliver spørgsmålet, hvor stor en lod husmændene skal have. Ifølge Seidelin skal denne aldrig være større, end den kan vendes med spaden, og under alle omstændigheder skal dens størrelse afhænge af hvor meget arbejdskraft, der er brug for på egnen.

Den landlige idyl, der her skitseres, består altså af større gårde. Omkring disse gårde skal der opføres huse med så lidt jord, at husmændene som frie fugle kan stille sig til rådighed for godserne og (proprietær)gårdene.

4.1.3.2. Selskabets reaktion

Til trods for denne godsejervenlige plan var medlemmerne af selskabets præsidium ikke synderligt begejstrede for resultatet af den i tre år (1812–14) udskrævede

præmieopgaves besvarelse. Man ønskede en grundig besvarelse, der uden slinger kunne gå ind for såvel frie forpagtninger som fri sammenlægningsret. Af de fire besvarelser¹¹ der var indkommet havde det set sig nødsaget til at belønne Brinch Seidelins som den mindst ringe!

Præsidiet lod derfor en artikel forfatte selv!

Omkring 1816 synes bestræbelserne at være blevet intensiveret (jvf. note 11). Foruden artiklerne gav dette sig udslag i noget så egenartet som et slags »åbent brev« til kongen, hvori denne blev anmodet om at se med velvilje på en ændring af lovgivningen i retning af frie forpagtninger.¹² Andragendet blev så fulgt op af en artikel fra de inderste cirkler af selskabets præsidium: P. C. Zeuthen, selskabets præsident og den fri forpagtnings ypperste talsmænd: »Om frie Forpagtninger af Bondejord«. Det hed i skrivelsen til kongen, at der efter oplæsningen af Zeuthens artikel i selskabet havde været ytringer i retning af, at de frie forpagtninger ville kunne føre til bondestandens undertrykkelse. Flertallet mente dog, at en friere benyttelse af bondejord var at foretrække.

Så vidt vides, findes der ikke noget svar fra kongen på andragendet. Eventuelt er det videregivet mundtligt. Under alle omstændigheder afstedkom andragendet, der var underskrevet af Collin, Grove og Zeuthen ikke noget positivt for forslagsstillerne.¹³ Debatten fortsatte og stadig med fortalere for fri forpagtning som initiativtagere.

4.1.3.3. P. C. Zeuthen

I 1818 offentliggjordes Zeuthens foredrag fra 1816 i Nye oeconomiske Annaler under titlen: »Om frie Forpagtninger af Bondejord«. ¹⁴ Som Seidelin understreger Zeuthen, at agerbruget er landets vigtigste indtægtskilde. Spørgsmålet er blot hvorledes dette bedst befordres. Her står Zeuthen for selvejendom som det bedste. Heri er han enig med regeringen men absolut uenig om hvilke metoder, der skal tages i anvendelse for selvejdømmens indførelse:

»Regieringen synes ogsaa at have indseet, at Fæste paa livstid var til Hinder for Agerdyrkingens opkomst, den har desaaarsag: . . . Opfordret til Selvejendom ved at begunstige Udstykning af samlede Godser, hvilket har ført til Skovenes Ødelæggelse, til Bosættelser af utallige Familier, som have vundet armod i Stedet for Levebrød, den har mere formindsket end forøget Productionen, og den smaalige Parcellering har bragt Misforhold i Skyldsætningen, Forvirring i Skattevæsenet. Hvad der var anordnet for det almindelige Bedste udartede til vindesyg Handelsspeculation og tabte med Rette den Yndest med hvilken Operationen i flere Aar blev opmuntrret.«¹⁵

Da fæsteren i sin stilling ikke har nogen motivation for at forbedre driften, skal selvejet være løsningen. For Zeuthen er vejen til selvejet fuldstændig frihed for godsejerne over fæstejorden. I Zeuthens argumentation genfindes Seidelins argumentation for, at bedriftstørrelsen skulle være uddifferentieret efter den enkeltes evner og formåen. Således ville det for nogen være bedre at være husmand fremfor

at være fæstere. Zeuthens påpegnings af fri forpagtning som vejen til et mere driftigt agerbrug var den garniture, han gav ønsket om større godsejermagt. Gennem antydning af, at fri forpagtning var vejen til større udbredelse af selvejendom, må man sige, at han dygtigt forstod at give sine holdninger en politisk camouflage.

Omend der i selskabet var kritiske røster fremme imod fri forpagtninger, var der en bred accept af en undertrykkende politik overfor bønderne, hvilket understregede selskabets karakter af interesseorganisation for det store hartkorn. Kritikken af den førte bondebeskyttende politik havde i denne fase et negativt resultat, ligesom der ikke havde rejst sig nogen synderlig interesse for sagen i bredere kredse.

4.2. Anden fase: Debatten i den Oeconomiske Correspondent

»Den Oeconomiske Correspondent« (herefter DOC) var et landøkonomisk tidsskrift, som blev udgivet i perioden 1817–22. Den ledende person bag bladet var den berømte beskriver af det danske landbrug *Gregers Begtrup*.¹⁶ Som medudgivere havde han i starten inspektør C. W. Trojel og konsistorialråd C. N. Krarup. I 1822 blev den redaktionelle linje overdraget til en udgiver, H. F. Popp. Bladet syntes således at være gået mod sit endeligt som et aktivt landøkonomisk organ, et eksempel på hvorledes det økonomisk var vanskeligt at føre et organ igennem under krisen.

Bladet var med ganske få forbehold godsejervenligt. Dette fremgår af de landbo-politiske temaer og de anvisningsmæssige artikler i bladet. Bladet benyttede sig i stor udstrækning af anonyme skribenter, men det må formodes, at redaktionen var bekendt med indsendernes identitet. Ofte har der også været bragt artikler med initialer, som det desværre ikke har været muligt at identificere. Det var formentlig større jordbesiddere, der havde hovedvægt blandt indsenderne.

Næsten alle indlæg for fri forpagtninger var anonyme, mens en del imod var signerede. I det følgende skal vi såvel se indlæg fra borgerskabet (A. F. Tschering), bønderne og præsterne – de tre grupper, der især forestod kampen imod fri forpagtninger.

4.2.1. Begtrup og jordpolitikken

Den 28.1.1821 havde Sjette Frederik fødselsdag. Dette var en kærkommen lejlighed for Gregers Begtrup til at forfatte ham en hyldest. Denne hyldest blev indledningen til en længere debat for og imod fri forpagtning.¹⁷ Begtrups artikel var to-delt: først en mere redaktionel hyldest, dernæst en egentlig artikel, hvori argumentationen for fri forpagtning blev fremført på den for tiden karakteristiske »pro et contra« facon.

Efter indledningsvis at have påpeget det uheldige ved, at ingen af parterne vil betale for en fæstegårds forbedring (godsejeren tjener for lidt), går artiklen straks over til at imødegå eventuelle modargumenter (husvilde og opskruede afgifter).

Begtrup mener, at forpagteren vil sidde i en sikker position: Såvel i Schweiz som i England, hvor de korterevarende lejekontrakter eksisterer, forbliver bonden på jorden, ligesom det også ses, at sønnen overtager gården.

Kritikken af fæstegårdene går på følgende forhold:

1) Avlen er for ringe, hvilket ikke blot er tidernes skyld, men derimod et strukturelt problem.

2) Samtidig er fæste med til at bevare hoveriet, der endda bliver hårdere under de rådende forhold. Det skyldes, at godsejeren under de nuværende forhold prioriterer hovedgårdsjorden, hvorved han får lyst til at forøge hovedgårdstaksten, hvilket:

3) har bevirket nedlæggelse af gårde til fordel for huse.

Begtrup forsøger således at vise hvorledes fæsteindretningen ikke blot er uheldig for godsejerne men også er i strid modsætning til den af staten førte politik: hoveriets bestemmelse og bevarelsen af bøndergårde.

Heroverfor stiller fri forpagtning sig unægteligt i et langt bedre lys set med Begtrups øjne. Ved denne kontraktform vil såvel bondens som godsejeren og statsmagtens interesser blive varetaget. Bl.a. ved retten til at foreskrive en bestemt driftsmåde og ved gårdstørrelsernes tilpasning til den enkeltes formåen¹⁸ vil æresfølelsen vækkes hos den enkelte bonde. Det er kendetegnende, hvorledes Begtrup forsøger at fremstille fri forpagtning som regeringens egentlige politik. Som han skriver, ser også denne skævt på fæsteindretningen.

Med denne artikel havde Begtrup lagt de første debatfrø i DOC.

Artiklen bærer ikke præg af, at Begtrups ærinde var godsejernes ene og alene. Således er han positiv overfor selveje og arvefæste. Vel ville godsejeren få sine fordele af de større indtægter, ligesom de medfølgende højere jordpriser ville øge hans kapital, men for professoren var der ikke modstridende interesser mellem godsejeren og bonden. En større samlet produktion er i begges og statens interesser. Begtrups udgangspunkt var så udpræget det liberale landøkonomiske, hvor praktiske og teoretiske indslag fra udlandet betød mere end dyberegående sociale og politiske overvejelser.¹⁹

4.2.2. De øvrige indlæg for en friere jordpolitik

4.2.2.1. Fæstejorden

Den manglende råderet over fæstejorden var et tilbagevendende kritikpunkt, og utilfredsheden gjaldt flere detail-områder:

a) Gentagne gange kritiseredes de manglende muligheder for med loven i hånd at foreskrive fæstebonden en bestemt dyrkningsplan. Husbonden kan ikke tvinge fæsteren til at »merge, plante Piil, aflede Vand«.²⁰ Dernæst kan der konstateres en hyppig kritik mod det stive fæstesystem i forhold til de mangeartede planer, godsejeren kunne have, f.eks. i forbindelse med hovedgården. Omend det er givet, at der har været mange specifikke forhold, hvor fæstesystemet har lagt hindringer i vejen for rationelle forbedringer, er det dog karakteristisk at eksempler står i skyggen af de mere generelle argumenter: Den patriotisk-samfundsmæssige glans i forslaget måtte ikke ødelægges af profane egeninteresser!²¹

b) Jordprisernes stigning var et tilbagevendende argument for fri forpagtning. Som sådan var argumentationen krisespecifik, når man betænker jordprisernes

kraftige dyk. Prisdækket betød dårligere mulighed for at stille den fornødne sikkerhed for lån.²² Fæstegodsets vareegenskab måtte i denne situation vække besiddernes misfornøjelse nu, hvor der ikke kunne profiteres på overgang til selveje. Kapitalmangelen gav yderligere anledning til kritik af den eksisterende udstykningslov. Som led i en længere kriseforklaring kommer det til udtryk i en artikel i 1821 med titlen »Skoen trykker«.²³ I denne kritiseres bestemmelsen om, at der skal restere mindst 20 tdr. land af bedste bonitet, hvilket efter artiklen i praksis kan være op til 100 tdr. land. Øget udstykning ville hjælpe til betalingen af prioriteterne.

c) Jordejernes udbytte af fæstegårdene igennem henholdsvis indfæstning og årlige afgifter var også inddraget i debatten.

I 1821 skriver godsejer Juel (til Thorsenge) angående indfæstningen, at den hyppigt er alt for høj. Det er en uskik blandt os – godsejerne – at nedsætte landgilden til fordel for en højere indfæstning, hvilket er at leve på efterkommernes bekostning. Efter Juels opfattelse fratog indfæstningerne desuden bønderne den nødvendige driftskapital.

4.2.2.2. *Fæstebonden*

I artiklerne for en friere jordpolitik findes naturligvis også vurderinger af fæstebondens åndelige og produktielle habitus – lidet flatterende vurderinger!

Blandt andet kritiseres godsejernes manglende magt over fæstebønderne: »Er han en Gang Fæster troe han ogsaa at være fuldkommen raadig over sin Jord og sine Handlinger«, lyder det i et forbitret indlæg.²⁴ Det var lovens begrænsninger der lå for had. En doven fæster kan det ikke svare sig at smide ud, nej, det er altfor besværligt, lyder det et andet sted.²⁵ Den ønskede magt skulle gerne forebygge godsejerens hjælpeløshed, dersom en fæster skulle gå hen og blive drukfældig eller efterladt i det hele taget.²⁶ Det gennemgående træk er en yderst negativ vurdering af fæstet og fæstebonden. Bonden er »vrang og kjender ikke sine sande Interesser« hedder det i et indlæg. Derimod er forpagtning positiv, idet man herved får mulighed for at tvinge bonden frem til hans sande »Fordeel«.²⁷

Debatten om hvilke grupper, der dyrker bedst – fæstere eller selvejere – går igen her. Hos nogle går kritikken på hele almestanden, hos andre er fæstebønderne bedre agerdykere end selvejerne.²⁸ Den helt omvendte argumentation kunne imidlertid også anvendes som argument for fri forpagtning.

4.2.2.3. *Sammenfatning*

I forhold til det »elitære udspil« i Landhusholdningsselskabet, var debatten i DOC præget af en bredere skribentskare, ligesom tidsskriftet var mere udbredt. Alligevel synes de her behandlede indlæg monotone. Den ene artikel adskilte sig ikke på afgørende områder fra de øvrige. De individuelle træk lå først og fremmest i form og stil. Konformiteten i holdninger, der i første omgang kan tolkes som »lån« fra andre artikler, må også ses som udtryk for den landøkonomiske offentligheds generelle indsnævretted. Disse forhold og det generelle anonymitetsprincip betyder, at det ikke er muligt at differentiere fortalerguppen.²⁹

Hvadenten deltagerne havde en liberal samfundsopfattelse, eller de blot anvendte liberalismens dogmer i denne sammenhæng, var det konkrete udtryk stort set det samme. I påkaldelsen af den frie råderet som menneskets og samfundets bedste drivkraft og med påberåbelsen af den ukrænkelige ejendomsret kunne alle jordejere og lanøkonomer samles omkring forpagtning som løsningen på landbrugets krise. Dette kunne til tider give sig udtryk i en skarp kritik af staten: »Man vil at Folket skal være lykkeligt, og dog vedbliver man at holde over Indretninger, som bevirker det modsatte«. ³⁰

4.2.3. *Indlæg imod en friere jordpolitik*

4.2.3.1. *A. F. Tscherning*

I den gødede jord, som Begrups artikel havde efterladt, rejste der sig også en debat imod fri forpagtning, som i omfang og engagerethed ikke stod tilbage for tilhængernes indlæg.

For en eftertidig betragtning var en af de mest prominente modstandere, den senere politiker A. F. Tscherning. Han bidrog umiddelbart efter debattens start med to indlæg, der klart tog parti for fæsteinstitutionen, dersom fri forpagtning var alternativet. ³¹

Tscherning opfatter jordejendommen som grundlaget for nationalfølelsen og forsvarsviljen, ligesom besiddelse må være vigtig for staten i økonomisk usikre tider som de nuværende. Gennem store forbedringer i landbruget i de forløbne 40 år havde fæsteren, ifølge Tscherning, vundet meget og godsejeren intet tabt. Nu kommer godsejerne og ønsker vilkårlig magt over fæstebonden. Kan der, tidernes ugunst taget i betragtning, ikke blive nogen overgang til selveje p.t., må fæstet foretrækkes, idet det dog giver »et Begreb om Besiddelse«. ³² Tschernings artikler adskilte sig på et væsentligt område fra den samlede debat. Dette skyldes, at der i hans bidrag anes en helt klar opfattelse af selvejet som det reelle alternativ til forpagtning. Bag Tschernings artikler spores en højere grad af historisk bevidsthed, en bevidsthed om forpagtningsdiskussionens tidslige betingethed. Som sådan åbnede han perspektivet i retning af de diskussioner, som først kom i trediverne. Tyvernes debat var præget af isolerethed fordi modpartens – bøndernes – argumenter udeblev.

Trods lovprisningen af selvejet, synes Tscherning i højere grad at være præget af en erkendelse af selvejet som en mulighed og vel at mærke som en mulighed med politiske undertoner. De andre modstandere plæderede også for selvejet, men ofte på en langt mere pessimistisk måde. Indelukkeheden i den økonomiske recession afstedkom en forsvarskamp for bønderne, hvor selvejet nærmere var en frase end et realistisk alternativ.

4.2.3.2. *»Bønderne«*

Debatten i DOC adskilte sig fra debatten andre steder, idet der findes to interessante indlæg fra bønder. Forfatteren til det ene er bekendt som en af de »fortrinlige bønder«, nemlig Rasmus Hansen. ³³ Det andet indlæg er forfattet af to ukendte

bønder: Mads Mortensen og Hans Jeppesen. Inspireret af skolelærerens oplæsning af et indlæg for fri forpagtning fór de to bønder i blækhuset – lærerens blækhus!

Rasmus Hansen var absolut imod fri forpagtning. Det ville i bedste fald medføre trældomskår for fæsteren. Derudover oplyser Hansen, der tilsyneladende var velorienteret, at der i Tours i Frankrig befandt sig 4000 engelske godsejere, der var skræmte og trætte af den vrede og forarmede almue.³⁴

Hans Jeppesen og Mads Mortensen mente, at Landbolovene var gode, »og lader alle stræbe i sit Sted med Nøjsomhed og Tilfredshed at forbedre sine Kaar«. Fremfor at ønske forpagtning indført, bør man i stedet »elske vor Forfatning og vore Love«, samt medvirke til skolevæsenets fremme. (Mon ikke skolelæreren havde hjulpet med andet end oplæsning!). I artiklen kan der i øvrigt spores tegn på »almue-royalisme« og tilgangen til emnet i øvrigt går noget udenfor den gængse ramme for artiklerne. Det er åbenbart, at artiklen er formuleret af folk fra den lavere stand.³⁵

4.2.3.3. Præsterne

Det var et karakteristikum ved debatten, at præsterne udgjorde en aktiv og dominerende del af modstandergruppen. Enevældens lokale repræsentanter, de fornuftsdyrkende rationalistiske præster, gik i tyverne i teten for bøndernes beskyttelse. De rationalistiske præsters »mission« var knyttet til en apolitiseret bondestands åndelige og videnskæssige kvalificering til det individualiserede arbejde. Det foregik på et naturretsligt-enevældigt fundament. Ideologisk overskred denne gruppe ikke tilhørsforholdet til det enevældige samfundssystem, og kunne som sådan heller ikke formulere et offensivt forsvar overfor forpagtningsfløjen.

En repræsentant for de gejstlige indlæg i de mere jordnære sfærer var Thomas Martin Bræen Galskjøt. Hans artikel løb over to numre i DOC (nr. 50/51 1821). For Galskjøt er der ingen produktional begrundelse for at indføre forpagtninger, i særdeleshed ikke når de sociale konsekvenser toges i betragtning. Problemet for agerbruget var derimod den historiske arv: det tager tid at blive et tænkende væsen! Det fordæveligste i den historiske ballast var hoveriet, der fordærver bondens karakter. Det har været de riges skyld, at der gennem hoveriet er opstået en bonde, der er fordærvet – horende, drikkende og befængt af dovenskab. Der skinner en positiv antropologi igennem Galskjøts artikel. Han tror på, at der gennem eksempler – og ikke gennem godsejernes tvangs formynderisme – kan ske en personlig udvikling og en produktional forbedring af bønderne. At den rene og sædelige statsborger så småt er ved at vise sig under vadmestøjet, kan ses, påpeger Galskjøt, af, at almuen nu er mere sober.

Galskjøt var indbegrebet af en rationalistisk præst med stor interesse for det landøkonomiske og gedigent kendskab til landbolovgivningingen. Frihed og oplysning vil gøre den nedsunkne almue til en anden og bedre stand og dette sikres bedst gennem selvejet.

4.2.3.4. Sammenfatning

Også hos modstanderne af fri forpagtning var der tale om en vis stereotypi. Forskellene i opfattelsen af de eksisterende forhold og forpagtningens konsekvenser

var små. I DOC var der således ikke tale om nogen intern debat imellem debattørerne.

Den generelle opfattelse hos modstanderne var, at godsejerne havde såvel den fornødne magt over, som rimelig økonomisk indtægt af fæstegodset. Hvad angår retten til at foreskrive fæsterne en bestemt dyrkningsmåde og plan var der dog nogen forskel og usikkerhed. Galskjøt var meget imod en sådan foranstaltning, der efter hans mening var det samme som det ubestemte hoveris genindførelse. Andre mente, at det rent faktisk var tilladt godsejeren at foreskrive. Endelig mente nogle, heriblandt Tscherning, at retten hertil kunne være et kompromis, uden at den dog skulle anspore til større forhåbninger til produktional fremgang under den nuværende ejendomsstruktur.

Den juridisk uddannede forvalter på Frijsenborg, J. L. Tommesen, mente, at en større sikkerhed for godsejeren over fæster og fæstegods ville løse problemet.³⁶ Han mødte modstanderne på midten og er et godt eksempel på, hvorledes der bag polariseringen ikke lå fundamentale ideologiske spændinger eller politiske fronter. For Tommesen var selvejet dét, som »Fædrelandets Venner tilønsker Bonden«; problemet var blot at godsejerne ikke ville sælge med de lave jordpriser, og bonden heller ikke havde penge.

Samtidig blev det sagt, at det var det aktuelle fravær af muligheden for en kapitalgevinst, som stimulerede ønsket om øget afkast i form af fri forpagtning. Det viste også den almindelige velvilje overfor selvejet. Ingen af modstanderne anså livsfæstet som en endelig løsen, men mere som det bedste for tiden.

I realiteten gik debatten således mellem alternativerne: Godsejervælde eller selveje. Udtryksmæssigt varierede argumentationen for selveje fra expliciterede ønsker til defensivt anlagte artikler, som søgte at bibringe en positiv holdning til livsfæstet.

Det var primært de refeudaliserende elementer i forslaget for fri forpagtning, der stod for skud i modstandernes argumentation. Dette må også ses som en konsekvens af, at samfundet ikke var affeudaliseret. Hoveriet og fæsteinstitutionen var betydende træk i strukturen, hvorfor sammenkædningen af fri forpagtning og det feudale var en åbenlys mulighed. Med forbehold kan det heraf pointeres, hvorledes modargumentationen indskrænkede sig til:

a) En diskussion på fælles præmisser om forpagtningens dyrkningsmæssige konsekvenser, hvor der generelt var tale om at imødegå tilhængernes lovprisninger.

b) En stærk understregning af de sociale konsekvenser ved omstruktureringen. Fri forpagtning ville give valget mellem at acceptere en af godsejerne udfærdiget kontrakt, eller en vandring til fattighuset.³⁷ Enhver social trykthed ville blive fjernet, idet »Mand, Kone og Børn maa vandre rundt efterjagende en kort Tids Forpagtning«³⁸

Det var symptomatisk for forsvarerne, at forskellene i de enkelte artikler lå i det emotionelle gradtal og ikke i de ideologiske og bevidsthedsmæssige positioner. Bønderne deltog som nævnt stort set ikke i debatten, hvorfor udgangspunktet

stadig var den formynderiske holdning, hvad den gejstlige stands dominans i hele debatten understreger.

Og så er det nok på tide at sige et par ord om præsternes baggrund for at deltage så aktivt i debatten – især på bøndernes side. Præsterne skilte sig ud som embedsmandsgruppe, der havde specielle muligheder for at få berøring med almuen, men de karakteriseres også ved at have nogle specielle problemer. Kirken slikkede stadig sårene efter angrebet på den i slutningen af 1700-tallet, hvor dens monopol på det samfundslegitimerende område var blevet anfægtet af især den radikale del af oplysningsbevægelsen.

Uden at overbelyse modsætningen kan det dog antydes, at gejstligheden som en specifik institution med dertil hørende interesser stod i et afhængighedsforhold til statsmagten. Det er ud fra denne relation, man kan bestemme grundlæggende faktorer i kirkens samtidige funktion.

Med den almindelige reaktion efter 1800 fik præsterne mulighed for at restituere sig efter de tidligere års angreb. Omend de fra en lille radikal kreds var blevet angrebet for at være fordummende *Kiellerfabrikanter*, var deres egentlige problem den tiltagende sækulariseringstendens, der blandt andet udtrykte sig i en dalende kirkegængeraktivitet såvel på landet som i byerne. For at bevare kirkens status under de nye betingelser var det på den ene side nødvendigt at indrette sig efter den ideologiske udvikling indenfor borgerskabet, dvs. i rationalistisk retning. På den anden side havde kirken en interesse i at bibeholde sin autoritet på landet, hvor hovedparten af befolkningen boede. Og det var netop på landet kirken for alvor hentede sin legitimation igennem en række aktiviteter, der rakte langt ud over den egentlige kirkehandling. En af disse aktiviteter var netop medvirken i tidens landøkonomiske debat, hvor vi ser afhængighedsforholdet til staten fuldt udfoldet. Det er igennem præsterne det kan aflæses, hvorledes statens politik udformer sig.

Forpagtningsdebatten var udsat for adskillige genoplivningsforsøg. Da debatten var ebbet ud i DOC forsøgte en anden af tidens fremtrædende landøkonomer, nemlig J. C. Drewsen – den senere bondeven! – at puste nyt liv i Tidsskriftet Nye Landøkonomiske Tidender i 1823. Gennem en usædvanlig skarp artikel, hvor bøndernes landbrugsmæssige kvalifikationer blev trykket helt ned i plovfurerne, blev denne tredje fase en repetition af det kendte mønster. Drewsens liberalistiske indlæg blev prompte modgået af præsten O. D. Lütken og af auktionsdirektør Lemvig samt A. F. Holstein til Holsteinsborg.

5. Handels- og produktionsforhold under debat

Forbindelsen mellem afsætning og produktion var også et område, der behandlede i kriseperiodens litteratur. Det skete sjældent uden i sammenhæng med øvrige forhold, der mentes at have indflydelse på den rådende dårlige afsætning. Naturligt nok blev den agrare produktions beskaffenhed til stadighed inddraget i løs-

ningsforslagene. Karakteristisk er den dominans, som de liberalistiske løsningsforslag har. I det følgende skal vi skitseagtigt opridse hovedtendenserne i denne del af debatten.

5.1. Litteraturen

Den litteratur, der har interesse, er først og fremmest C. I. F. Dalgas' artikel fra 1823 om handelsforholdene, med den volumnøse titel: »Hvilke ere de Producter som vort Land er skikket til, kunde efter Handelens nuværende Conjuncturer og dem, man sandsynligviis kan vente, ansees for de fordelagtigste«. Artiklen blev offentliggjort i Jonas Collins tidsskrift, »For Historie og Statistik« i 1825. Dalgas var en af samtidens mest prominente landøkonomiske skribenter under stærk indflydelse af den tyske landøkonomiske skole. Også Peter Rützows: »Forsøg til at besvare det spørgsmål: Hvilke ere de vigtigste Midler til at forbedre Bondestændens Tilstand i Danmark« fra 1827 har interesse. Rützow var militært uddannet og ejer af Eskemosegård ved Slagelse. Lensgreve og godsejer F. A. Holstein deltog også i denne del af debatten. Hans artikel »Nogle betragtninger over Landmandens og især Godsejerens nærværende Stilling og Ønsker foranlediget ved samme« udkom i 1824. Holstein, der var juridisk uddannet, ejede godset Holsteinsborg i Sydsjælland. J. C. Lange adskilte sig fra flertallet af skribenterne ved ikke at have noget direkte at gøre med landbruget. Lange var intellektuel hovedstadsborger og udgav i 1826 pjecen »Grundaarsagerne til Handelens og andre Næringsvejes Standsning«.

Der er hovedsagelig tale om pjecelitteratur, der kan siges at være krisespecifik i ordets reneste betydning. Omend nogle af afhandlingerne udkom i slutningen af tyverne, var de udarbejdet i perioden mellem 1821 og 1825 sammenfaldende med kornprisfaldets dybeste dyk. Udover disse pjecer findes der enkelte anonyme indlæg i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« fra samme periode. (Det skal i denne forbindelse nævnes, at pjecen af Fr. Møller (pseudonym for C. L. Husum) »Saaledes staaer det sig med Landmanden« (1824) er søgt forgæves i det Kgl. bibliotek).

5.2. Temaerne

5.2.1. Produktionen

Der var en udbredt enighed om produktionens mangler, såvel kvantitativt som kvalitativt. På dette felt tangerede de her omtalte værker den kolossale mængde anvisningslitteratur, som havde været litteraturens hovedbestanddel siden århundredskiftet. Naturligvis blev debatten om hvorvidt kornet skulle bibeholdes som hovedafgrøde en vigtig del heraf.

5.2.2. Den interne handel

Her kan der tales om en modsætning mellem dem, der anså en udvikling af den danske produktion for nødvendig førend i eksporten kunne blive ophjulpet, og dem, der anså den dyrkningsmæssige innovation som integreret i en øget satsning på eksporten (Lange kontra Dalgas).

Politiseringen træder tydeligt frem i kritikken af byernes privilegier. Her blev kriselitteraturen forsåvidt banebrydende, idet det var den første virkelige optakt til den fejde der i de følgende 30–40 år skulle udspille sig mellem »land og by«. Oppositionen rejstes mod de områder, der berørte landbruget mest: købmændene og håndværket. Brændevinen og håndværkerne skulle ud på landet. Kritikken af købmændene var dels et led i agitationen for fri brændevinsbrænding, dels en påpegning af mange handlendes utilfredsstillende evner til at formidle varerne.

Det andet vigtige ankepunkt var kritikken af de eksisterende hindringer for det »lige og frie bytte«: accisse og mellemrigstold m.v. Med kritikken af byerne var der efter artikuleringen af modsætningen fæster contra godsejer tematiseret en anden modsætning i samfundet. Det er betegnende for landbrugets nød og på samme tid dets fremskredne kapitaliseringsgrad, at kritikken mod en for langsom udvikling i byerne rejstes på dette tidspunkt. I praksis stod man overfor en udvikling, der med regeringens velvilje, roligt og stille udhulede de overlevede restriktioner i handel og håndværk.

5.2.3. Den eksterne handel

Landbrugets krise betød for alvor en debat af forholdet mellem produktion og de ydre afsætningsforhold. Gennem denne ses det, at der hos flere skribenter var en viden om de herskende udviklingstendenser, og at der på en eller anden måde måtte ske en tilpasning til markedet. Et andet forhold er den tydelige orientering mod de nye markeder i Vesteuropa. Igen var der tale om en intensivning af en debat, der allerede i var kommet i gang i 1813.¹ Således indtager Norge kun en lille del af pladsen, mens især de engelske problemer og konkurrencen fra andre lande blev påpeget. Den helt dominerende konklusion på disse problemer var frihandel; omend med undtagelser.

For de skrivende godsejere kunne der ikke være negative elementer ved frihandel, thi det indenlandske marked bød ikke på muligheder for indtrængen udefra. Det var snarere dele af handelssektoren der kunne blive trængt ved decentralisering af handelen og Hamborgs dominans. Især Holstein indtager en afvigende position, idet han med interessen for de fjerne markeder og indførselsforbud stiller sig i en position, der har fællestræk med en merkantilistisk politik (mest begunstigede nationer via handelstraktater), der imidlertid klart skulle være i godsejernes interesse.

Stak den her behandlede debat end af fra forpagtningsdebatten, eftersom der her var realistiske forhåbninger om lovændringer, faldt kritikken i det store og hele i tråd med regeringens egen overbevisning. Netop de liberale forhold blev ikke kritiseret.

5.2.4. Fællestræk ved litteraturen

Med krisen som udgangspunkt viste der sig flere fælles træk ved debatlitteraturen. Et af disse var forfatterens – de anonyme ufortalt – forankring i landbrugets tarv. Pånær Lange. Hvad enten det var den liberale Dalgas, den beskyttelsesvenlige Holstein eller forurettede »agrarer«, der blandt beklagelserne over de høje skatter, den manglende kapital og de ublu embedsmænd, altid kunne finde plads til en

påpegning af landbrugets alt-afgørende betydning for samfundet. Det interessante er her, at der omend på vidt forskellig vis dog næsten konsekvent blev anført liberalistiske løsningsforslag på den rådende krise. Som nævnt gjorde også Holstein sig til talsmand for en friere indenlandsk afsætning.

Til trods for, at de primære ankepunkter gennemgående går på andre forhold, berøres verdensmarkedet og afsætningsproblemerne som hovedregel altid. Det viser sig endda, at skribenterne er forholdsvis godt orienteret om udenlandske forhold.

Dette gav sig udslag i de fællestræk der er konstateret for litteraturen: kritik af produktionen, købmanden, byernes næringsforhold i øvrigt, toldbyrderne m.v.

5.3. *Den differentierede liberalismeansvendelse*

Dalgas repræsenterede den progressivt-langsigtede fløj med en afhandling om forholdene imellem produktion – handel – og modtagerlande. Heri opstillede han en løsningsmodel, hvis hovedelement var den konsekvente liberalisering.

Artiklen var i form og indhold karakteristisk for den progressive fløj, som til forskel fra klagelitteraturen i højere grad behandlede afgrænsede detail-emner. Dette sagde noget om forholdet mellem statsmagt og den progressive landøkonomi. Her blev der formuleret meninger, der havde en afgrænset form, som udtrykte en rationalitet i relation til de bestående forhold. Det var ikke klager som nærmest strakte armene op imod højere magter, men detail-indlæg, der formuleredes på det herskende økonomisk-videnskabelige grundlag.

Til forskel fra den hermed integrerede anvendelse af liberal ideologi brugtes den mere selektivt af de fleste andre forfattere. Hos dem var der ikke i samme omfang tale om at liberalismen på alle områder var løsningen; den blev derimod et (vigtigt) supplement til de øvrige hjælpeforanstaltninger. Sammenhængende hermed må det da også siges, at perspektivet (fra hovedgården) tilsvarende blev forringet. Liberaliseringsforslagene koncentrerede sig på de nære ting, forholdet mellem land og by især.

Liberalismen kunne også indgå som idé-mæssigt almengods absorberet fra de ledende kredse. Liberale argumenter kunne anvendes, fordi de måtte anses som nødvendige i en påvirkning af en liberal elite i offentligheden og en liberalt indstillet regering.

I modsætning til den »rene liberalisme« repræsenteret ved Dalgas kan Holstein nævnes, hans liberale anskuelser skulle forblive indenfor visse rammer. Desuden fremkom der forslag, som betød statens direkte indgriben i afsætningen. Secher ønskede således en »alvorligere opsigt« med udførselen,² ligesom der kom forslag frem om ekstra told på slette kornvarer til beskyttelse af renoméet, respektive udførselspræmier.³ Der indikeredes således en halv- eller helmerkantil overordnet styring.

Ud fra en fælles erkendelse af afsætningens og produktionens betydning betingede forholdene en liberal dominans. Anvendelsen af liberalt tankegods varierede, og havde ikke primært en protektionistisk og/eller merkantil politik som modpol.

Forskellene hang sammen med de samtidig påpegede løsningsforslag på andre områder. Hvor den én-strengede fremlæggelse var typisk for den progressivt-langsigtede fløj, var de »komplekse udtryk« oftere at se hos de af godsejerne forfattede skrifter.

Lange indtager her en afvigende position. Den må primært ses ud fra hans orientering mod den samtidige europæiske økonomisk-politiske litteratur. Samtidig med at problemfelterne fik et mere spekulativt-filosofisk præg, betød den indirekte europæiske påvirkning, at Langes resultater blev egenartede og – til tider – modstridende. Lange var med i debatten, ikke som landøkonom, men som en intellektuel.

Det var, for at vende tilbage til hovedgrupperingerne, således karakteristisk, at de mere differentierede reaktioner berørte andre felter end de afsætningsmæssige, således jord- og socialpolitiske. Et liberalt syn på handelen modificeredes her kraftigt af ganske uliberale kriseløsningsforslag. Af dette fremgår, hvorledes en agrarkapitalistisk såvel som en mere demokratisk agersbrugsfløj kunne plædere for og være afhængig af en liberaliseret handelsstruktur, og hermed viste liberalismen også sit socialt set – flerhovede ansigt.

Det progressive element centreredes i kredsen omkring Dalgas.⁴

Hvor Dalgas med forankring i landbruget fordrede en liberalisering, vil vi i det følgende se, hvorledes en lignende liberal holdning kan ses i »Handels- og Industritidende«, der var et blad tilknyttet handelssektoren. Landbrugets progressive økonomer støttedes ikke blot af embedsborgerskabet, men også af den handel, som blev mere og mere afhængig af landbrugsprodukterne.

5.4. Litteraturen og krisen

Med det voldsomme prisfald på korn fra omkring 1818, viste de nye markedsbetingelser sig med al ønskelig tydelighed for de danske godsejere og bønder. Selve krisen var det bedste udtryk for, at agrarsektoren var ved at blive integreret i en stigende europæisk arbejdsdeling. Som sådan befordrede krisen jvf. kap. 4, en afretning af den danske produktion imod de eksportområder hvor man kunne afsætte varerne ved forøget anstrengelse med forbedring af produkterne og produktiviteten.

Så godt som alle områder med tilknytning til afsætningsbetingelserne blev berørt i den her behandlede litteratur. Af naturlige grunde blev især selve produktionen, hvad denne fremstilling bærer præg af, behandlet integreret med afsætningen.

Krisen var det fælles udgangspunkt og blev erkendt af alle parter i litteraturen. Med behandling af de specifikt handelsmæssige problemer blev den ene af krisens to hovedårsager tematiseret. Det betød samtidig en ændret offentlighed. Analogt med den reelle omlægning fordrede krisen netop en bevidst stillingtagen til hvad årsagerne var, og hvorledes onderne kunne afhjælpes.

Hvor anvisningslitteraturen siden reformerne havde domineret den offentlighed, der havde søgt ud mod producenterne for at bibringe dem mere eller mindre

gode (realistiske) råd, sker der med krisen en relativ tilbagegang i den rent tekniske orientering, mens den litteratur, som beskæftigede sig med betingelserne for at de bedre produkter også rent faktisk kunne afsættes, får øget vægt.

Hermed var der sket en drejning mod en mere artikuleret politisering i holdningen til såvel statsmagt (og andre nationer) som til de øvrige samfundsklasser, handelsområdernes især.

Det er vigtigt at understrege denne litteraturs orientering mod »masserne«. Der var stadig tale om en vertikal orientering, idet mange af forslagene direkte rettedes til lovgiverne etc. Samtidig kvalificerede den de agrare producenter til at agere rationelt overfor den »anden naturs« påhit, hvad desto mere var blevet en nødvendighed. Det var ikke mere blot enkelte godsejere, der stod for det kapitalistiske agerbrugs gennembrud, men hele den producerende gruppe af landboere. Umiddelbart er dette en ideel betragtning: ligesom anvisningernes udbredelse er diskutabel, blev den her omtalte litteratur næppe bredt meget ud over den kreds, der traditionelt tilhørte det »læsende selskab«. Godsejerne dominerede blandt skribenterne og var den gruppe, der ubetinget følte krisen hårdst. Således må det formodes, at de har været disse primære landlige købere af skrifterne.

På den anden side blev artikulationen opad i systemet, det andet hoved-moment ved debatten. Formuleret som samtlige agrarproducenters interesse blev de »tavs grupper« ønsker formidlet af landøkonomiske skribenter, men også af godsejere. Hos de sidstnævnte kombineredes frihandels- og/eller landbovenlige program-punkter imidlertid med specifikt godsejervenlige ønsker – et forhold der gør dette billede noget diffust.

6. Eksterne kriseforklaringer

Den litteratur, der står som eksponent for eksterne kriseforklaringer kan også kaldes klagelitteraturen. De eksterne forklaringer dækker samtidens anvisninger på, hvad der med rimelighed kan gøres for at hjælpe landbruget ud af krisen. Klagelitteraturen har en bred gennemgang af de byrder, der fra alle sider trængte ind over landbruget – helt ind til godsejerne.

Udsigtspunktet for klagerne er den vaklende privatøkonomi hos den enkelte jordejer, omend det til tider er pakket ind i den signifikante fædrelands kærlighed, der karakteriserer den »einheitlige« enevældige ideologi. Det samlede udtryk fra klagelitteraturen måtte, også for en samtidig betragtning, adskille sig væsentligt fra den mere videnskabelige del af litteraturkomplekset, som vi just har set på. Der er her tale om langt mere subjektive vurderinger af de rådende forhold.

6.1. Synspunkterne

6.1.1 J. B. Secher

I 1821 mente J. B. Secher, at »Danmarks Agerdyrkere i nærværende Periode gaa deres Ødelæggelse med stærke Skridt imøde«. Tilstanden blandt landets agerdyr-

kere beskrives som håbløse, og grundene hertil var primært den herskende tilstand i pengevæsenet¹ og de tårnhøje skatter, erhvervet var bebyrdet med. Eftersom skatterne ikke var sat i det rigtige forhold til erhvervelsesmulighederne, var det vanskeligt – for nogle umuligt – at udrede dem. Land-skatten påbudt i 1818 i penge for 1 td. hartkorn var med den tids pris for en tønde rug ikke trykkende. Men da priserne siden var faldne, var det yderst vanskeligt at udrede den nu. Endvidere var agerdyrkeren afhængig af vejrliget, og i dårlige år var det vanskeligt at betale en skat, der var ens år for år. Derfor ville det lette, hvis skatten lod sig afstikke af produktionens omfang. Samtidig ville det være gavnligt, om skatterne kunne samles i een, så bønderne kun havde et beløb at tænke på. Arbejdet med en sådan omlægning måtte dog ikke føre til, at antallet af embedsmænd steg. Man skulle »tænke paa en Indskrænkning af dette i Aarhundreder alt for meget udvidede Personale«. Det var ikke produktivt og det kostede penge med et stort embedsmandskorps.²

Hvis nogen kameralist ville overbevise sig selv om, at skatterne vitterligt var for høje, kunne han kigge lidt i godsejernes kassebøger, hvor det klart fremgik, hvor meget godsejerne i de seneste år havde måttet lægge ud for deres bønder.

Af forhold, der i øvrigt trykkede landbruget, nævner Secher den høje fattigskat, det stemplede papir og retsgebyrerne. Specielt for Jylland fremhæves: At denne provins betalte langt det meste af statens underhold til trods for, at Sjælland – »denne fraliggende Ø« – og især København havde alle fordelene i form af bedre markeder, banken, de kongelige kollegier, den kongelige residens og landhusholdningsselskabet. Jylland var derimod »stedmoderligt behandlet«.

Skoleundervisningen måtte også holde for. Bønder havde, ifølge Secher, brug for at kunne læse, regne og skrive samt at have et fornuftigt begreb om den »hellige Religions høieste Bud«. Ikke mere. Hvad der lå ud over dét, ville blot distrahere bonden under hans daglige dont.

Hermed havde Secher givet sit bud på de byrder, han mente trykkede landbruget. Sparsommelighed, nedsættelse af skatterne og kommunebyrderne var hvad der skulle til, for at lette trykket.

6.1.2. A. G. Wiihm, P. D. Faber og Hans Jørgensen

A. G. Wiihm kombinerede en godsejervenlig moraliseren og en nedsættelse af skatterne med en patriarkalsk strengthed overfor bønderne. Man skulle hylde tarveligheden og formindske alle udgifter, thi en rig stat er ikke kun karakteriseret ved høje indtægter, men også ved omtanke for fremtiden ved en skånsom behandling af befolkningen.⁴

Wiihm opregnede 17 punkter, hvor der kunne spares. For statens vedkommende spændte besparelserne lige fra »Comedievæsenet« til offentlige licitationer, og for bønderne skulle der spares fra tallotteriet til de langvarige skifteforretninger.⁵

Enhver bonde, der var gået fallit, skulle under amtmandens opsyn og udstyres med en dyrkningsplan. Under amtmanden skulle sortere nogle kyndige landmænd, der med fri befordring skulle hjælpe med opsynsarbejdet. Som hæder for

velgerninger kunne de, der fulgte rådene blive riddere af dannebrog – den billigste løsning. Tvang og gulerodspolitik overfor bønderne var her vigtige led i løsningerne.

P. D. Faber skrev i sit kriseindlæg, at årsagerne til de store skatterestancer var at finde udenfor landbruget. Hvis det overhovedet skulle være muligt, at inddrage restancerne, skulle eksekutionsgebyret afskaffes. Det brugtes mod landbrugere, der ikke rettidigt havde indbetalt deres skatter. Faber kendte eksempler på, at gårde var blevet solgt for eksekutionsgebyret alene. Så højt var gebyret blevet. Problemet var, mente Faber, at man kunne ødelægge folk på grund af latterligt små restancer.⁶ Også her fremdroges landbrugets omkostningsniveau som årsag til krisen.

Hans Jørgensen, der stammede fra Sydsjælland, mente at krisen havde sit udspring i de »nye Proprietærer« og deres »vindsyge Spekulation«.⁷ Herregårdsslagtningen var »vindsyge Spekulanter Værk«, og det havde frembragt mange uheldige parcellister. Spekulationsmetoderne var kun for de nye kapitalist-landmænd, som der dog heldigvis ikke var så mange af. De nye proprietærer var påvirket af tidens skribenter, der prangede med sminket fædrelandskærlighed, og det var det egentlige problem: alliancen mellem de nye proprietærer og skribenterne.

Generelt var *Jørgensen* ikke imod skrifter angående landvæsenet, men jordforpagtere og bondestanden forstod nok bedst at dyrke jorden, thi de havde »ikke haft aparte Indtægter«.⁸ De havde heller ikke lært landvæsen ud af skrifter, men derimod lært af naturen. *Hans Jørgensen* fandt det besynderligt, at det kun var de nye avlspraktikere, der fulgte den nye lære, og ville være klogere end 1 mill. danske landmænd.⁹

For at rette op på den nærværende tilstand, mente *Hans Jørgensen*, at der skulle udstykkes nogle gårde, så der kunne oprettes husmandslodder. Det ville arbejdsmæssigt være godt, idet det ville sikre en lav lønudgift. Problemet var netop, at den »vindsyge herregårdsslagtning« havde placeret parcellisterne for langt væk fra gårdene, hvilket gav problemer med arbejdskraften.

6.1.3. *F. A. Holstein*

Udtrykte *Hans Jørgensen* således eksplicit bevidstheden hos en del af godsejerstanden i sin afvisning af det nye og det ikke agrare (jvf. også *Sechers* harcelleren over københavneriet), formulerede *F. A. Holstein* det samme omend på en mere urban facon. »Siden det under nærværende Conjunkturer er Landmanden, som er den eneste lidende Deel af Statsborgere, saa kunde det mueligen fortjenes at undersøges, om det, indtil Omstændighederne blive ham gunstigere, ei kunde være billigt, at lægge en Deel af de paa Landmanden hvilende Byrder paa en anden Classe af Statsborgere, der neop ved de nærværende Conjunkturer synes at være begunstigede.«¹⁰ Den klasse af statsborgere *Holstein* havde i tankerne, var den der levede af renterne af deres statsobligationer og havde faste pensionsind-

tægter i penge. De uproductive – spekulanterne – turde bære en større del af byrden, i det konkrete tilfælde de høje skatter. Ellers var det – som titlen på pjecen antyder – især godsejernes stilling, der overvejedes. Og den var ikke helt god i forhold til, hvad den havde været. Holstein advarede: »Vel virker den nærværende Tidsaand stærkt paa en Liighed imellem Landmændene; men denne er af saadan Art, at ingen Stand vil attraa den, og den vil i sine sørgelige Følger efterhaanden ramme de fleste Statsborgere«. ¹¹ Mange godsejere havde været rige, men det kunne ikke være gavnligt, når en hel stand bragtes fra velstand til fattigdom. »Vil den nye Klasse, som mueligen nu kommer i Besiddelse af de større Grundeendomme, straks kjende alle de Forhold, hvori de træde i deres nye Stilling«. ¹² Grundigere kunne det næppe pakkes ind: den gamle godsejerstand var det sikre og det bedste. For at denne gamle klasse kunne overleve truslen fra den ny, var det nødvendigt, at man fandt en udvej på godsejernes problemer m.h.t. fæstebøndernes skatterestancer. Dette var et af de problemer, som for Holstein betød, at det skulle være muligt for godsejere, med loven i hånden, at fordrive uduelige fæstere.

De synspunkter, der er refereret her, afspejler følelse af magtesløshed. Presset af en statsmagt, der ikke længere syntes at være indstillet på at føre en politik, der tilgodeså godsejernes interesser, og en udvikling, der havde givet byernes spekulanter frit råderum, greb godsejerne til forslag, der ville øge deres rettigheder. Dette udtrykkes gennem ønsket om magt over fæstegodset, gennem advarsler mod de nye proprietærer, der opfattedes som en fare for hele samfundet, samt gennem forslag til en afbureaukratisering af staten og fjernelse af de uproductive elementer.

Tonen i indlæggene er patriarkalsk. Københavneriet og de nye skribenter, der alligevel ikke har noget begreb om landbrugets sande problemer må holde for. På baggrund af dem, der med mange års praktisk erfaring i landbrug, havde den rette forståelse af erhvervets samfundsmæssige betydning, opfattes de nye, som personer der udelukkende beslitter sig med landbrug for egen vindings skyld. Også i *Handels & Industritidende* klagedes der over for højt omkostningsniveau. I en artikel udtryktes det, at grundejerne måtte yde ¹³ en uforholdsmæssig stor del af statsbyrden, samtidig med at de »gerrige« udplyndrede dem. Der var et misforhold mellem dem, der havde kapital, og dem, der havde jord. Skilderiet kunne tilslutte sig vurderingen af skatterne, og forfatteren af artiklen mente, at skatterne skulle afpasses efter priserne. ¹⁴

6.1.4. Jacob Bruuns

Et af de kriseindlæg, der blev mest kendt og kommenteret i samtiden, var Jacob Bruuns: »De eneste sande og afslørende Grundaarsager til Bondestandens forarmede Tilstand. Med documentert Beviis«. ¹⁵ Det er en grov og skamløs usandhed, at hævde, at skatter og offentlige byrder er hvad, der trykker bondestanden, siger Bruuns. Det er derimod en »Sværmm af Smaadespoter«, der har spændt bonden i verdslige og gejstlige lænker. Forvalter, proprietær, ladefoged, præst, degn, skoleholder og øvrighed sidder til bords hos bonden – »i sandhed et skønne Tafel« ¹⁶ – og det er derfor ikke vanskeligt at forstå, at bonden ikke kan betale sine skatter.

Husbondens umættelighed og andres egenlystighed samt »de nye proprietærer« er de sande årsager til bondens forarmede tilstand. De nye opfatter bonden som kvæg og behandler ham derefter; slagter ham på kræmmermanér. De gamle godsejere er i forhold hertil ofte kærlige og omhyggelige. De nye proprietærer spænder bønderne ind under spekulationsåget, fordi de ved køb af gårde ikke betaler ret meget egenkapital, hvorfor de kun har lidt at tabe. Dette går ud over bønderne, der udsuges endnu mere.

For at dokumentere sine påstande sammenligner Bruuns to fæstebreve. Det ene er et husmandsfæstebrev; det andet er et fæstebrev fra et kongeligt gods! Forskellen er naturligvis skærende, og med den baggrund mener Bruuns, at man kan slutte:

- 1) at indfæstning og landgilde skal fastlåses,
- 2) at alle naturalieydelse skal afløses af een pengeafgift,
- 3) at tiendesystemet forvandles til en afgift – kongetiende og
- 4) at kongejernerne betales af en kommunal kasse.

Især det første punkt var vigtigt, mente Bruuns, idet bønderne de senere år var blevet belemret med en indfæstning, der til stadighed blev opskruet. Jacob Bruuns beskriver malende kummerligheden hos bønderne, der er aflødt af udsugersværmen omkring bordet. Herved adskiller han sig fra de øvrige behandlede, men samtidigt er der fælles træk. De nye proprietærer må også her stå for skud, og således fremstår Bruuns indlæg som udtryk for en mere diffus udlægning af krisens årsager. På den ene side spores en længsel efter de tilstande, som blev skabt under reformerne, med den retfærdigt indstillede godsejer, og på den anden side er der en klar opfattelse af, at netop dette gamle samtidig havde skabt udsugerne omkring bonden.

7. Konklusion

Vi har i det foregående set på den del af den landøkonomiske debat, der var integreret i landbrugskrisen 1818–1828. Der eksisterer andre emneområder i debatten, der af pladsmæssige og prioriteringsmæssige grunde kun strejfs her. Her tænkes på debatten om pengeforholdene, der i samtiden spillede en væsentlig rolle. Debatten om penge og kreditforholdene var en entydig kritik af den førte politik; og den var præget af penge-tekniske spidsfindigheder, idet de indviklede forhold indbød til mange løsningsforslag.

Et andet væsentligt område er debatten om bondens socialisering, og det vil primært sige debatten om fattigvæsenet. Denne del af debatten havde sit tyngdepunkt mellem 1818 og 1821. Den var, til forskel fra forpagtningsdebatten ikke en pro et contra debat. Alle var enige om, at der skulle være en eller anden form for understøttelse og debatten handlede derfor meget om, hvilken form for understøttelse der var mest formålstjenlig for samfundet. Her var det præsterne, der for

alvor førte an. Jvf. side 126 havde præsterne det svært, når de skulle kombinere den tiltagende agrarkapitalisme med de følgende pauperiseringstendenser, der ikke passede ind i den rationalistiske forkyndelse. Synet på bonden kom tydeligt frem. Oplysning og undervisning var præsternes løsning på problemerne omkring bondens hang til dovenskab, druk og liderlighed. Den liberale del af skribentskaren krævede alle bånd løst fra agerbruget, så kun de bedste blandt agerdyrkerne ville slippe igennem. Hermed var det problem løst. Den regressive del af godsejerskribenterne mente, at egenskaber hos bønderne selv var årsag til »Sanseligheden«. Disse egenskaber kunne kun styres, hvis godsejerne fik den fulde kontrol med bønderne.

Den behandlede litteratur er på flere måder knyttet til landbrugskrisen. Selve det stigende antal udgivelser i perioden 1818–24 er et udtryk for, hvornår der rent faktisk var krise. Dernæst affødte og prægedes indholdet i kriselitteraturen naturligt nok af de hårde tider. Dette betød en borgerliggørelse af debatten. Den oprindelige intention bag den landøkonomiske debat var ønsket om udbredelse af tekniske og anvisningsmæssige skrifter. Med krisen skete der en overskridelse af denne offentlighedsramme.

Der begyndte at foregå en mere aktiv og intensiv forholden sig til samfundsmæssige forhold. Krisen kan således siges at have krævet et ræsonnement over samfundets indretning og over de drivkræfter, der bestemte dets gang. Dette var ikke et nyt element, men en foretelse, der eskalerede i kriseperioden. Til forskel fra det dominerende anvisningselement forhen, påbegyndtes nu en debat om, hvilke samfundsmæssige rammer, der var bedst tjenlige for landbrugets fremgang. Heri lå også en tematisering af de modsætningsforhold, som gemte sig bag enevældens, på overfladen, klasseløse præg.

Såvel diskussionen af samfundsmæssige forhold i bred forstand, som de eksplicit klassebetonede behandlinger af forholdet mellem fæstere og godsejere og af den land/by modsætning, der sås blandt andet i kritikken af laugene og den flydende kapital, varslede hvad trediverne ville byde på. Kriselitteraturen indeholdt politiserende tendenser, der viste fremad. Men der var ikke tale om en offentlighed, som afspejlede stærke samfundsmæssige kræfter.

Den her behandlede debat var præget af dens individualiserede udspring. Dens organisatoriske og programmæssige udgangspunkt var så at sige, og det kun delvist, at finde i Landhusholdningsselskabet, der dog ikke var nogen egentlig interesseorganisation.

Der er konstateret tre hovedgrupper indenfor skribentskaren:

- 1) En liberalistisk fløj.
- 2) En godsejergruppe med et standsmæssigt præg.
- 3) En social-statslig, bondebeskyttende og formyndende fløj.

Den liberalistiske fløj var især at finde i Landhusholdningsselskabets højere kredse. Med udgangspunkt i det teoretiske miljø omkring landøkonomerne og de

nye landmænd formulerede den i kriseperioden en til tider radikal økonomisk liberalisme (Dalgas, Drewsen, Begtrup m.fl.). Især forpagtningsdebatten viser dette.

Denne del af debatten gjorde klagelitteraturen (pjecerne) rangen stridig som kriseperiodens særkende indenfor offentligheden. Denne liberalistiske/langsigtede litteratur prægedes af det overordnede og samfundsmæssigt/strukturelle sigte: der var tale om personlige, økonomiske problemer affødt af krisen, ingen svulmende bønner om hjælp i nødens stund.

Krisen var i denne del af debatten ikke problemet, men derimod motivation. Løsningsforslagene gik netop på en fundamental omrokering (liberalisering) af såvel ejendomsstrukturen som en gennemgribende frisættelse af hele samfundet fra de feudale restriktioner. Forpagtningsdebatten var således en taktisk foranledning til at genoptage et forsøg på at liberalisere ejendomsstrukturen for herved at forcere den agrarkapitalistiske udvikling.

Det var ikke tilfældigt, at den jordpolitiske debat havde sit udgangspunkt i Landhusholdningsselskabet. Netop her i dette semi-statslige organ kunne modsætningen slå ud mellem enevældens interesse i at initiere en kapitalistisk udvikling, samtidig med, at den ville beholde sin magtlegitimitet. Nu kunne den stærke enevælde også se stort på dette opsving i debatten. Dens karakter af møllesving i luften hang utvetydigt sammen med, at ingen gruppe eller klasse havde økonomisk baggrund for at slå sig frem. Tilsyneladende var det nok, at sjette Frederik gennem mundtlige kanaler lod vide, at han holdt på livsfæstet!

Dette til trods var debatten om fæsteindretningen den vigtigste manifestation af holdninger i den liberale cirkel. Den illustrerede hvorledes der også i denne ellers så stækkede periode fandtes tegn på – især embedsborgerkabets – progressive rolle i det danske overgangssamfund.

Den regressive eller tilbageskuende holdning, repræsenteret af godsejere med et standsmæssigt synssæt, kom primært til udtryk i perioden 1821–25. De klareste repræsentanter for holdningen var A. G. Wiihm, Secher og Hans Jørgensen. Inde i billedet var også en tidligere godsejer, G. Hansson, der formulerede et skuespil i harmfuld reaktion mod Bruuns »Eneste sande og afslørende. . .« I mere modereret form var også Holstein med i gruppen. Hos ham udtryktes på en gang en fremadskuende og en patriarkalsk holdning. Gruppen var ikke geografisk afgrænset (som den liberale fløj, der havde rod i København). Hos denne gruppe ser vi debatten i dens mest individualiserede og dermed mest uprogrammatiske form. Dette særtræk gav sig udslag i en opsplittet kriseopfattelse, omend der ofte kan spores yndlingsområder. Kritikken rettede sig primært imod staten i påpegelser af, at skatten var for høj, at embedsmændene var for mange, og at pengeforholdene var uigennemskuelige. Kritikken rettede sig også imod bønderne, og her var det primært to forhold, der tematiseredes. For det første klagede godsejerne over bøndernes lave produktionsformåen, og for det andet klagede de over bøndernes samfundsmæssige stilling.

Der kan noteres en forskel i kritikken af henholdsvis stat og bønder. Når staten

kritiseredes, gjordes det ved at opsplitte dens politik i forskellige tiltag og påpege det uheldige i hvert enkelt tilfælde. Når det var bønderne der stod for skud, var det hele bondestanden under et, der kritiseredes.

Godsejerne følte deres position truet af såvel bønderne som af de nye landmænd, og kritikken af staten og bønderne var forsåvidt to sider af samme sag. For det første var der tale om kritik af staten på nogle punkter, der givet virkede trykkende for nogle godsejere (de høje skatter, den manglende kreditmulighed). For det andet sattes bøndernes position sammen med godsejernes svækkede position. Samtidig synes det klart, at godsejerne følte, at staten var det eneste sted, hvor de kunne hente hjælp. Dette var vel nok en korrekt betragtning. Godsejergruppens forslag var, at de skulle udstyres med øget lovmæssig baggrund til at bestyre fæstegodset. Til gengæld ville godsejerne så sørge for at varetage statens interesser. I sandhed må dette siges at være en noget opportunistisk politik, al den stund staten siden reformerne havde søgt at løsrive sig fra en enkelt klasse i samfundet.

Den signifikante godsejervenlighed i indlæggene er med til at understrege, at krisen havde et kraftigt nedslag hos nogle godsejere, og at krisen fik disse godsejere til at artikulere sig. Løsningsforslagene var kortsigtede. Med baggrund i krisen plæderedes for en løsning af private problemer og ikke en løsning af samfundsmæssige problemer. Klage-pjecerne viser således ofte tilbage til enkeltstående problemer og ikke til landbrugets problemer.

Den bondebeskyttende linie i litteraturen fik sit primære udtryk gennem præsterne. Kendetegnende var bondebeskyttelse og oplysning. Så vel i debatten om jordpolitikken som i debatten om fattigvæsenet kom oplysningsaspektet frem. Præsterne udtrykte statens førte politik, og anslag mod bøndernes rettigheder tilbagevistes harmfuldt under henvisning til, at blev det bondebeskyttende element fjernet, fjernedes også grundlaget for statens indre sikkerhed. Henvisninger til engelske forhold understregede dette. Præsterne udtrykte en statslig dirigering (skolevæsen, fattigvæsen) overfor bønderne. Kun staten kunne, gennem præsternes aktive medvirken sikre bøndernes produktionsformåen og samfundsmæssige socialisering.

Vurderes den landøkonomiske debat på baggrund af samfundets økonomiske udvikling, som er skitseret andetsteds (se Søren Olesens indlæg) træder dens begrænsning som kilde til krisen også tydeligere frem. Det var primært samfundets øvre lag, som artikulerede sig på baggrund af en høj (universitets) uddannelse. Dette gav en fælles ideologisk baggrund og en fælles referenceramme.

Det var med andre ord den borgerlige elite, der sammen med enkelte afstikkende godsejere benyttede krisesituationen til at lufte deres synspunkter om samfundet med den begrænsning, der lå i, at det var landbruget det handlede om. Hvis man ville sige noget om andre dele af samfundet, var det nødvendigt at gøre dette landbrugsmæssigt.

Debatten i tyverne var en konjunkturbestemt debat, hvilket fik sit tydelige udtryk hos Peter Rützow, der i sit forord henviste til de forbedrede kornpriser (1827), og i den forbindelse udviste bekymring for, om hans bog var for sent ude.

Et godt udtryk for debattens konjunkturbestemthed er, at en graf for landøkonomiske udgivelser i tyverne ville være omvendt proportional med kornprisfaldet!

Efter landbrugskrisen fortsatte de tekniske anvisninger på et forbedret agerbrug, som det dominerende emne i landøkonomisk litteratur. Det havde de også været før landbrugskrisen.

Noter

Afsnit 2.

1. For forholdene omkring trykkefriheden se: Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799–1848. Kbh. 1971. Og: Harald Jørgensen: Da censuren blev ophævet. Kbh. 1971.
2. Harld Jørgensen: Da censuren blev ophævet, p. 11.f.
3. Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet, p. 36 og 80f.
4. For dette se Harald Jørgensen: Da censuren blev ophævet.

Afsnit 4.

1. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik, bd. 2. Kbh. 1945, p. 4ff.
2. *ibid.*
3. omkring 39% af hartkornet lå stadig i 1839 hen under fæstegårdene.
4. For sæsterne blev begrænsningen bestemt ved forordning af 25/3 1791, for selvejere ved plakat af 26/10 1800. Deres indhold overførtes til forordningen af 25/6 1810. Hans Jensen *op.cit.* bd. 2, p. 28.
5. Jvf. note 4; var jordlodden under 2 tdr. hartkorn måtte den ikke reduceres under 1 tdr. hartkorn.
6. Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, pp. 25–31.
7. Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, p. 20. Kongen skulle dog stadig orienteres via de månedlige orienteringer.
8. Om denne forordning, se Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, pp. 25–31.
9. Brinck Seidelin: »Var det gavnligt om Forpagtningstiden af Bondejord var overladt til Kontrahenternes Tykke?« Landhusholdningsselskabets skrifter Nye Række IV Bind, København 1817, pp. 1–99.
10. Seidelin *op.cit.* p. 9.
11. To andre besvarelser indgik i bedømmelsen. A) I en anonymt forfattet opgave fra 1815 blev der både argumenteret for og imod fri forpagtning. Tankegangen var liberal og det praktiske indblik i landbrug tyder på, at skribenten var godsejer. Se Landhusholdningsselskabets skrifter III, bd. 4. hæfte pp. 404–444. B) Var en kortfattet besvarelse, der ligeledes blev offentliggjort anonymt. Her blev de stillede spørgsmål besvaret positivt. Se Landøkonomiske Tidender 1816 pp. 203–219. Udenfor den egentlige besvarelse var der en artikel af godsejer C. F. Gyllembourg – Ehrensværd, der præsenterede en ultraliberal opfattelse, hvor fri forpagtning ville indgå som et positivt led i landbrugets forbedring. Se Landøkonomiske Tidender 1816, pp. 145–197.
12. Brevet er at finde i Kollegialtidende og Landhusholdningsselskabets skrifter, hvoraf det sidstnævnte er anvendt. Se Landhusholdningsselskabets Skrifter, bd. IV. 1817, p. 353.
13. E. R. Grove var etatsråd. Jonas Collin begyndte sin karriere indenfor centraladministrationen i 1801 og avancerede hurtigt fra kopist til deputeret for finanserne (1816). Han blev Møstings højre hånd, og meget få love fra perioden så dagens lys før de havde været en tur på Collins skrivebord først. Fra 1809 til 1855 fungerede Collin som præsident for Landhusholdningsselskabet. Collin var en mand med mange kontakter både i regeringskredse og i det københavnske borgerskab.
14. P. C. Zeuthen: Om fri Forpagtninger af Bondejord. Nye Oeconomiske Annaler 4. bd. I række 1818, pp. 1–30.
15. Zeuthen *op.cit.* p. 17.

16. Gregers Begtrup (1769–1841) var mellem 1801 og 1844 professor i landøkonomi på universitetet. Det grundlæggende træk ved Begtrups teoretiske landøkonomi var påvirkningen fra den tyske landøkonomi, der igen var under indflydelse af den engelske teoretiske landøkonomi.
17. Grundlaget for denne afdeling er Begtrups to-delte indlæg i Den Oeconomiske Correspondent 1821 nr. 5 samt efterfølgende redaktionelle kommentarer til modstanderindlæg.
18. Udgår.
19. I de senere redaktionelle kommentarer sporer man en vis forundring hos Begtrup over den hårde modstand.
20. DOC 1822 nr. 23 »Fæstebonden« pp. 179–84.
21. Om forskellige ønsker, heriblandt ønsket om love, der gav ret til skovbeplantning på fæstejorde se DOC 1821 nr. 9, p. 84, DOC 1817 nr. 16, pp. 123–26, og DOC 1820 nr. 49. »Om Skovenes Vigtighed«. I den sidstnævnte artikel betones skovenes uhyrlige betydning for afskaffelse af lediggang og den tiltagende armod, idet varme stuer er betingelsen for mere arbejde. Brændet er også vigtigt til det nærende øl og skibes fremstilling. Det sidstnævnte er noget de dovne mænd netop interesserer sig for. Ergo: Når enhver næringsvej kræver øl og kvindernes aftenarbejde kræver varme, må vi erkende skovenes vigtighed!
22. Se t.eks. DOC 1817 nr. 49.
23. DOC 1821 nr. 24.
24. DOC 1817, nr. 16.
25. DOC 1818 nr. 15. »Fæste bør ej forandres til Forpagtning«. pp. 117–20 DOC 1821 nr. 11 og DOC 1822 nr. 11.
26. Således vurderes der i DOC 1817 nr. 49. I DOC 1821 nr. 20 »Fæsteindretningen betonedes det, at godsejerne ikke er egoister men fremsætter forslaget om fri forpagtning også af hensyn til »Statens og det Almindeliges FLOR«.
27. DOC 1818 nr. 15. »Hvor Kundskab og Sædelighed ikke kan lede Mennesket der maa Tvangen være hans Fører«.
28. DOC 1817 nr. 16 og DOC 1818 nr. 15, hvor der står: »Tag fra København og til Roskilde Kro og man vil finde, at Selvejere ikke er bedre, ja slettere«.
29. Udgår.
30. Om fattiglovens fordærvende konsekvenser bebrejdes regeringen: Det Misbrug at den generale Bestyrelse blander sig i Samfundets Anliggender, som den ikke kender. DOC 1822 nr. 7/8.
31. Dette er baseret på Tschernings artikler i DOC 1821 nr. 9 og 14.
31. »Ejendom, fri Raadighed og Sikkerhed for Arbejde ere Fjedre for fysisk og intellektuel Kraft«. DOC nr. 9, p. 69.
33. Rasmus Hansen er omtalt i Landhusholdningsselskabets beretning fra 1820 ifølge Hans Jensen op. cit. bd. 2, p. 43.
34. I England, hvor landbrugskrisen også rasede, herskede der en betydelig uro i almueklassen i beg. af tyverne.
35. Med udtrykket »lavere stand« er der taget det forbehold, at skolelæreren måske har været mere aktiv ved brevs udfærdigelse end en formodet hjælp ved den endelige udfærdigelse. At han skulle have haft lignende opfattelser af samfundet er ikke utænkeligt.
36. Se artiklerne af Tommesen: »Nok et par Ord om Fæsteindretningen« i DOC 1821 nr. 24 og »Endnu et par Ord« i Nyeste Skilderie af København. p. 1039f. Det var en afklaring, der skulle gøre det lettere at få fæsterne smidt ud, hvis de havde brudt kontrakten.
37. DOC 1818 nr. 10. »Fæste bør ej forandres til Forpagtning. pp. 76–77.
38. DOC 1822 nr. 7. »Fæsteindretningen«. p. 49ff.

Afsnit 5

1. Se således Frederik Cordtsen. I bogen der støttedes økonomisk af kongen, gives der i en klar fædrelandskærlig tone udtryk for hvorledes der fra nu af må centreres på landbruget – »en Landvæsen saand maa gennemtrænge Folket«. Cordtsen mener, at omløbstiden er for lang ved handel på oversøiske områder. I stedet må der satses på de nærliggende lande. Det betones også, at Norge næppe bliver et tab i statsøkonomisk henseende.
2. Secher, op.cit. p. 77.
3. Holstein: Nogle Betragtninger over Landmandens og især Godsejerens Stilling og Ønsker forandriget ved samme. 1824. p. 13.
4. Når Dalgas skrev en artikel om afsætnings betydning for landbruget og strikte afholdt sig fra at behandle forpagtningsspørgsmålet eller ejendomsforholdene overhovedet, kunne der her implicit ligge en anden opfattelse af problemerne end hos de liberalister, der koncentrerede sig om forpagtningsdebatten. Udover at en handelsmæssig liberalisering alligevel var af interesse for et forpagtningslandbrug, synes der ikke at have været tale om en markeret modsætning. Dalgas gik selv ind for en friere jordpolitik hvad angår udstykning og sammenlægningsfrihed men ikke forpagtninger, som han ikke anså for gavnlige eftersom den nødvendige egeninteresse ikke ville være tilstede hos forpagtere m.h.t. at forbedre. Denne holdning hos Dalgas i de jordpolitiske anliggender delte han med andre, der havde konkret berøring med praktisk agerdyrkning. Om Dalgas' jordpolitiske holdning se Ribe amtsbeskrivelse 1830, pp. 63–81.

Afsnit 6

1. Det var især navneværdiforpligtelsen Secher var utilfreds med.
2. Citatet har Secher tyvstjålet fra Albert Thaer, den store tyske landøkonom, som Secher kalder »en af vort Aarhundredes store Mænd«. Secher: »Noget om Aarsagerne til Landmandens nuværende Forfatning«, Århus 1821, p. 49.
3. A. G. Wiïhm havde tidligere skrevet en håndbog i agerbruget i to bind. I al beskedenhed mente Wiïhm, at selvsamme håndbog passende kunne anvendes til aftenskoleundervisning for bønder. Her: A. G. Wiïhm: »Afhandling om hvordan Danmarks ruinerede Rigdomskilde Agerdyrkning og Landvæsen mueligen igjen kunde bringes i ønskelig Tilstand og den tabte gyldne Tid derved vindes tilbage. Kbh. 1827.
4. Wiïhm, op.cit. p. 7.
5. Svir, druk og spil skal forbydes bønderne og straffes ved overtrædelse.
6. Faber, P. D.: »Forsøg til at besvare det Spørgsmaal: Gives der midler til at afhjælpe den nærværende Nød blandt Jordbrugere. Og hvilke ere de Midler, der kunne bevirke Lettelse i Landmandens Byrder? Kbh. 1823.
7. Hans Jørgensen: »Mening om den Wiinstrupske og Drewsenske Fejde betræffende den danske og udenlandske Plov, samt Hans' uforgribelige Meningsforskjellighed om Landvel og Landvæsen contra Drewsen. Kbh. 1822. Fejden der refereres til i denne titel er Drewsens afvisning af den af Wiinstrup nys opfundne plov!
8. Hans Jørgensen, op. cit. p. 24.
9. Hans Jørgensen, op. cit. p. 34.
10. Holstein, op. cit. p. 25.
11. Holstein, op. cit. p. 31.
12. *ibid.*
13. Handels- og Industritidende 1823, nr. 2.
14. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1820, pp. 276–79.
15. Jacob Bruuns: »De eneste sande og afslørende Grundaarsager til Bondestandens forarmede Tilstand. Med documenteret Beviis. Kbh. 1823. Jacob Bruuns var pseudonym for forfatteren og juristen Jacob Baden.
16. Bruuns, op. cit. p. 8.

Bondevennerne, bonden og fæstesagen

AF ANNETTE KNUDSTORP

Affeudalisering, jordpolitiske stridigheder og hvordan »bonden vågnede til dåd«

Fæstevæsenet er en feudal besiddelsesform, der var ret udbredt i Danmark i århundrederne op til kapitalismens fremvækst i det 19. århundrede. Det byggede på tvang, dvs. at bondejorden, der for en stor del ejedes af godsejerne, skulle bortfæstes til bondestanden. Fæstetvangen, der påhvilede langt den største del af den danske landbrugsjord, omfattede et fæstepar for livstid, og fæstebonden var dermed sikret et udkomme ved hjælp af jorden mod at han betalte visse former for afgifter til godsejeren. Fæstetvangen gav således bonden ret til et produktionssted og godsejeren ret til afgifter – to former for rettigheder over samme jord.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet var enevældsstyrets forsøg på at kapitalisere det danske landbrug for derefter at kunne opkræve flere skatter. Men en kapitalisering af landbruget krævede at fæsterens og godsejerens delte ejendomsret over bondejorden afløstes til fordel for den private ejendomsret, og i overensstemmelse hermed købte mange fæstebønder deres fæstejorde og blev selvejere. Denne fæsteafløsning var en indirekte følge af Landboreformerne, men det er karakteristisk, at enevældsstyret aldrig påbød den, men ønskede at fæsteren og godsejeren på frivillig basis enedes om et eventuelt salg og køb og om kriterierne for bondens overtagelse af fæstestedet.

Samtidig med at den frivillige afløsning skred frem, udviklede der sig en jordpolitisk debat om, hvem der havde ret til den fæstejord, der var underlagt godsejernes ejendom, men som p.g.a. fæstetvangen skulle dyrkes af bondestanden. Den fremadskridende kapitalisering af landbruget havde gjort jorden værdifuld – jorden blev erkendt som et middel til berigelse –, og allerede omkring Landboreformerne havde godsejerne udtrykt ønske om at få fæstejorden overdraget til deres ejendom alene. De ønskede fæstevæsenet afløst, og bondejorden udleveret til et forpagtersystem, hvad i økonomisk henseende ville være den mest rentable udnyttelse af jorden. Denne liberalistiske løsning blev dog afvist af enevældsstyret, der hellere så en landbrugsstruktur bestående af fortrinsvis selvejende bønder, således som Landboreformerne lagde op til, og som den frivillige afløsning fra slutningen af 1700-tallet og ind i det følgende århundrede ville resultere i.

Landboreformerne og den frivillige afløsning betød store økonomiske og sociale forandringer for bonden, men først i 1840'erne resulterede dette i en egentlig

»Bondevenerne« Balthazar Christensen og I. A. Hansen, forstudie af Constantin Hansen 1862 (Folketinget) A. Brandt fot.

bevidsthed hos ham om hans egen situation. Bondebevidstheden opstod især på Øerne, hvor den gennem den antistatskirkelige bevægelse var mundet ud i en politisk bevægelse, hvis mål var en forbedring af bondestandens vilkår. Man ønskede de feudale »mærker« og standsforskelle jævnet – fjernelse af standsprivilegier i jordbeskatningen, fjernelse af hoveri og korntienden, lige værnepligt for alle, forbedring af husmændenes kår, bedre skoleundervisning og afløsning af fæstevæsenet og overgang til selvejendom. Bondesagen var nok udtryk for social nød, især hos husmændene, men den var først og fremmest et udtryk for bondestandens ønske om selv at få del i de økonomiske muligheder og fordele som kapitaliseringen af landbruget åbnede op for.

Bondestandens politiske bevidsthed blev fremmet under de udvidede politiske rettigheder under den sene Enevælde, og af bondestandens fortalere – bondevenerne –, der under deres rejser rundt på øerne og i bondeavisen *Almuevennen* kritiserede de herskende forhold. I 1846 organiseredes bondebevægelsen i Bondevenernes Selskab, og i overensstemmelse med fæstevæsenets store udbredelse på Øerne blev fæstevæsenets afløsning og overgang til selvejendom selskabets vigtig-

ste krav.¹ Selskabet varetog ikke alene fæstebøndernes krav om afløsning, men arbejdede for en forbedring af hele almuens forskelligartede situation.

Først i 1849 præciserede bondevennerne klart, hvorledes de ønskede fæstevæsenet afløst, og i modsætning til enevældsstyret gik de ind for en afløsning ved tvang, dvs. en ekspropriation af fæstegodset. Godsejerne skulle ved lov tvinges til at sælge deres fæstegods til fæstebønderne, samtidig med at deres rettigheder over fæstegodset alene skulle svare til dets udgifter.² Bondevennerne udtalte her den tanke, at læsterne havde en medejendomsret over fæstegodset. Der var altså tale om en delt ejendomsret, dvs. et feudalt begreb, som bondevennerne netop kunne inddrage i argumentationen, fordi fæstevæsenet var et feudalt levn, hvor godsejeren havde ret til afgifterne, og fæstebonden ret til at dyrke jorden. Samtidig var det et argument de måtte inddrage, idet det ikke kun var et spørgsmål om at kræve fæstevæsenet afløst til fordel for selvejendom, men også at sikre, at læsteren kunne klare de økonomiske forpligtelser, der var forbundet med en sådan overgang.

Bondevennernes krav om en tvangslov havde man i mange år forsøgt at presse igennem i Stænderforsamlingerne, dog uden held. Men med Rigsdagens indførelse i 1849 og den almindelige positive holdning til affeudalisering, syntes en jordreform med en selvejende bondeklasse som bærende element at have lyse udsigter. Folkestyret gav bondevennerne politisk mulighed for at gennemføre forbedringer for bondestanden, herunder fæstevæsenets afløsning ved tvang, og hvorledes denne politiske kamp forløb i 1850'erne er netop emnet for denne artikel.

Materiale til belysning af emnet

Artiklen bygger på et speciale, der blev udarbejdet i perioden 1980/81. Under denne omarbejdning har jeg ikke fundet det nødvendigt at inddrage yderligere materiale, da artiklen ligger tæt op af specialet, og de undersøgelser, der ligger til grund herfor, er af forholdsvis ny dato.

Skal jeg kort omtale det materiale, der belyser det jordpolitiske problem i det 19. århundrede, vil jeg af historiske fremstillinger først og fremmest nævne Hans Jensens: *Dansk Jordpolitik 1757–1919*, i to bind fra 1936–45. Mange andre fremstillinger kunne nævnes, men jeg ønsker her at koncentrere mig om det anvendte kildemateriale.

Det mest omfattende materiale finder man i Rigsdagstidende, hvor fæstesagens udvikling på Rigsdagen belyses gennem debatterne, lovforslagene og betænkningerne. Ligeledes findes meget materiale i de to bondeaviser *Almuevennen* og *Nørrejylland*, hvor artiklerne giver oplysning om bondevennernes situation, og den voksende kløft mellem bondevennerne og bondestanden. Bondevennernes problemer på Rigsdagen kommer bedst til udtryk i trykte dagbøger, herunder *Geheimerådinde Andræ's politiske Dagbøger* og *A. F. Kriegers Dagbøger*, og de to bondevennelederes – B. Christensens og A. F. Tschernings – arkiver.

Som helhed har materialet til belysning af bondevennernes Rigsdagsarbejde

været ganske tilfredsstillende, til trods for at bondevennernes indbyrdes diskussioner og aftaler omkring fæstesagen ikke har sat sig spor i kilderne, da den mundtlige samtale/aftale har været den gængse kommunikationsmåde. Derimod har materialet, der skulle belyse bondevennernes forhold til bondestanden været noget sparsomt og problematisk. Bondeaviserne har nemlig ønsket at fremstille bondevennerne som de store og stærke mænd på Rigsdagen, og bondestanden som den enige og støttende bagtrop, hvilket i 1850'erne var noget af en illusion.

Bondevennernes overgang til de bonede Rigsdagsgulve og den »almene politik«

Som en følge af Grundlovens vedtagelse 5. juni 1849 samledes Rigsdagens folkevalgte repræsentanter året efter til den første Rigsdagssamling. Blandt de valgte medlemmer udgjorde bondevennerne en stor og blandet skare, men det lykkedes hurtigt bondevennerne fra den organiserede del af bondebevægelsen at få alle indordnet under deres ledelse, og således overtog lederne fra øernes organisation – Bondevennernes Selskab – ledelsen i Rigsdagsgruppen, der omfattede bondevenner fra både øerne og Jylland.

De ledende bondevenner var B. Christensen, J. A. Hansen og A. F. Tscherning, og skal man kort beskrive deres forhold til bondestanden, er det karakteristisk, at de socialt rangerede højere end denne, idet de henholdsvis var jurist, skomager og kaptajn. Alle havde dog i længere tid interesseret sig for bondestandens problemer, og for B. Christensen og J. A. Hansen gjaldt endvidere, at de var blevet økonomisk afhængige af bondestanden. J. A. Hansen i sin egenskab af redaktør for *Almuevennen* og fra 1856 dens efterfølger *Morgenposten*. B. Christensen ved i perioder at have modtaget økonomisk støtte for sit politiske arbejde.³ Denne afhængighed sikrede, at de efter deres medlemsskab af Rigsdagen fortsat ville arbejde for bondestandens interesser.

Bondevennerne etablerede et ret fast politisk samarbejde på Rigsdagen, der blev koordineret på Venstres Klub under ledelse af B. Christensen, og som i salen gik under betegnelsen Venstre-gruppen. Noget parti i vore dages forstand kan man ikke tale om, og det gør det vanskeligt at opregne gruppens størrelse. *Almuevennens* optegnelser giver dog et fingerpeg om, at det var en ret stor og ret konstant gruppe. Ifølge disse havde Venstre-gruppen i Landstinget ca. 15 medlemmer ud af tingets 51 medlemmer i 50'erne; i visse perioder mere, i andre perioder mindre. I Folketinget havde gruppen ca. 35–40 medlemmer ud af tingets ca. 100 medlemmer.⁴ Venstre-gruppen var således en stor gruppe, forholdsvis større i Folketinget end i Landstinget, men nogen majoritet udgjorde den ikke. Venstre-gruppens større betydning i Folketinget hang sammen med valgkriterierne for de to ting, idet Landstingets formue- og indtægtskrav hæmmede bondevennernes valg til dette ting.

Udover Venstre-gruppen var der to andre politiske partier repræsenteret på

Rigsdagen. Dels Centrum-gruppen, hvor de nationalliberale holdt til, og Højre-gruppen, der bestod af en blanding af personer fra enevældens embedskorps og enkelte godsejere.

Højre-gruppens politik var rettet mod folkestyret og bondestandens krav om en bedre økonomisk og politisk stilling, og det var derfor sammen med de nationalliberale bondevennerne skulle forsøge at samarbejde. Forholdet led dog under, at de nationalliberale frygtede et bondestyre, og samtidig var der en grundlæggende uenighed i deres opfattelse af begrebet »politik« og hvad den almindelige valgret skulle bruges til. De nationalliberale mente, at valgretten skulle bruges til at vælge landets »bedste mænd«, mens bondevennerne ville bruge den som et middel til at forbedre bondestandens sociale og politiske forhold.

Bondevennernes medlemskab af Rigsdagen betød, at de udover landbopolitikken var tvunget til at tage stilling til sager af en helt anden karakter. 1850'ernes store sag på Rigsdagen var problemet omkring Slesvig-Holsten, og da de øvrige partigrupper havde hver deres politiske bud på en løsning heraf, blev Venstregruppen en vigtig brik i dette spil. Bondevennerne tog aldrig konkret stilling i sagen, men besluttede meget tidligt i 1850'erne at støtte de siddende regeringer uanset disses sammensætning for derved at sikre en rolig udvikling og folkestyrets videre eksistens.⁵

Bondevennernes angst for at miste de nyvundne politiske rettigheder synes lidt overdrevet, når man tager i betragtning, at disse i højere grad skyldtes de nationalliberale end bondevennerne selv. De nationalliberale må have haft en vis interesse i at bevare disse rettigheder. Det offensive element fra bondebevægelsens dage var dermed blevet afløst til fordel for en defensiv holdning, hvor man i stedet for at udvide sine rettigheder stillede sig tilfreds med at bevare de opnåede.

Denne Rigsdagspolitik medførte, at bondevennerne indtil 1854 støttede de Højreorienterede regeringer og disses forsøg på at gennemføre en helstat som en løsning på det Slesvig-Holstenske problem. En støtte der trods forhåbninger ikke blev fulgt op af en modydelse i form af en tvangslov. I 1854 brød så mange af bondevennerne med støttepolitikken p.g.a. Ørsted-regeringens tydelige misbrug heraf, og under ledelse af B. Christensen og J. A. Hansen indledtes et samarbejde med Centrum-gruppen med det formål at styrte regeringen.⁶

I den anledning havde B. Christensen udarbejdet nogle betingelser for et sådant samarbejde, og heraf fremgår, at bondevennerne ønskede at indgå i en koalitionsregering med Centrum-gruppen, og at en tvangslov skulle gennemføres.⁶ Ingen af betingelserne blev opfyldt, idet den nye regering udelukkende var Centrum-orienteret, og ikke ønskede at gennemføre en tvangslov. Støttepolitikken udviklede sig således til de andre partigrupperes ensidige misbrug af bondevennerne, og den viser hvor usikre og famlende sidstnævnte stod på Rigsdagen.

Bruddet i bondevennernes kreds i 1854 svækkede enerepræsentationen af bondestandens interesser på Rigsdagen, og man undgik ikke personlige rivninger, hvorefter den over for Ørsted-regeringen loyale kreds bestående af bl.a. Tscherning blev udelukket fra Venstres Klub.⁷ Splittelsen skyldtes ikke uenighed om-

kring en eventuel afløsningsmåde for fæstevæsenet, idet bondevennernes mål forblev en så omfattende tvangslov som muligt. Det faktum, at Tscherning i 1850 havde udarbejdet et forslag til en forbedring af fæstelovgivningen,⁸ viser, at hans udtræden snarere skyldtes manglende tro på en tvangslovs gennemførelse, end hans manglende interesse for en sådan. Men splittelsen må trods den fortsatte enighed om en afløsningsmåde have præget fæstesagen.

Bondevennernes mærkesag – fæstevæsenets afløsning ved tvang – falder

I overensstemmelse med bondebevægelsens og Bondevennernes Selskabs krav måtte fæstesagen blive en af de vigtigste sager for bondevennerne, efter at de var kommet i Rigsdagen. Sjældent har man da også oplevet en sag, der så ofte som fæstesagen blev indbragt for Rigsdagen, således som det skete i løbet af 1850'erne.

Det første forslag til en afløsning af fæstevæsenet udarbejdede Centrum-repræsentanten Monrad, og det blev indbragt i Folketingets 2. session (1851). Gældende for de mange følgende forslag var derimod, at de opstod i de forskellige udvalg, der blev nedsat i begge ting.

En gennemgang af de mange forslag er formålsløst, og jeg vil i stedet koncentrere mig om de faser, som fæstesagen gennemløb i 1850'erne.

1. fase omfatter de forslag, der kom frem i Folketinget fra 1851–53. Det drejer sig om det førnævnte Monrads forslag, der i den følgende session i et udvalg bestående af repræsentanter fra Centrum- og Venstre-gruppen omarbejdedes til den såkaldte J. E. Larsens betænkning, og som igen i 4. session i et lignende samarbejde omarbejdedes og udkom under betegnelsen B. Christensens forslag.⁹ Fælles for disse forslag var, at fæstevæsenet skulle afløses ved tvang, og at fæsteren i de fleste forslag skulle tildeles en kvotadel af den sum, hans fæstested var vurderet til. I de mange omarbejdelser bevaredes således principperne tvang og fæsterens ret til en vis erstatning.

Men dette blev ændret under 2. fase, hvor B. Christensen i 5. session (1853/54) forsøgte at få det i Folketingets 4. session vedtagne forslag gennemført i Landstinget. Tinget udarbejdede her i et udvalg bestående af lige mange personer fra hvert parti et forslag, hvori man kun accepterede tvang ved fæsteledighed, dvs. ved en fæsters død, og at tvangen kun kunne gøres gældende over for dele af fæstegodset. Forslaget var deprimerende for bondevennerne, og det viser hvor forskellige holdningerne var i de to ting. Et vedtaget forslag i Folketinget havde ikke virket som en pression mod Landstinget, dertil havde den godsejervenlige kreds for stor magt.

7. session, der udgør 3. fase (1855/56), var den periode, hvor en tvangslov var nærmest vedtagelse. Her opnåedes, hvad ikke var opnået før, nemlig en overenskomst mellem Rigsdagens tre partigrupper. Overenskomstforslaget indeholdt et moderat tvangsindgreb, samt en mindre erstatning til fæsterne. Udkastet var mindre omfattende end 1. fases udkast, men bondevennerne accepterede det, fordi

Landstinget i det hele taget var gået med til en tvangslov. Protester fra godsejerstanden fik dog godsejerrepræsentanten Tutein på andre tanker, hvorefter han trak sin støtte til forslaget tilbage. Dette fik dog ingen større betydning, idet regeringen havde sikret dets fald ved på et tidligere tidspunkt at have afvist det.¹⁰

4. fase omfatter 8., 9. og 10. session (1856/59) i Folketinget og Landstinget, og kan kort beskrives som den periode, hvor alle efter 7. session havde opgivet at nå frem til en løsning, Bondevennerne indbragte i hver session det såkaldte B. Christensenske forslag fra 4. session, og hver gang forkastede Landstinget det, og vedtog i stedet en motiveret dagsorden, ifølge hvilken man overlod det til regeringen at udarbejde et lovforslag, hvilket var det samme som at afvise sagen, når man tager regeringens holdning i betragtning. Regeringens egenmægtige afvisning af Rigsdagens overenskomst i 1856 medførte for en kort tid en reaktion i Landstinget, der i den anledning følte sin autoritet svækket. Således var tinget i 8. session lige ved at afvise sin motiverede dagsorden, der skulle standse tvangsforslaget.¹¹ Men allerede i 9. session havde tinget overvundet regeringens anslag mod dets beslutningsdygtighed, og den motiverede dagsorden blev næsten enstemmigt vedtaget.¹² Folketinget vedtog endnu engang Christensens forslag i 8. session, men herefter voksede modstanden i dette ting, fordi man efterhånden erkendte, at sagen var uigennemførlig p.g.a. regeringens og Landstingets holdning.

Bondevennerne opgav så deres bestræbelser på at gennemføre en tvangslov, og indbragte selv i 11. session (1859/60) et forslag, der skulle forbedre den eksisterende fæstelovgivning. 5. fase udtrykker dermed bondevennernes opgivelse af sagen.

1850'ernes mange bestræbelser på at opnå en tvangslov endte således med fæsteforbedringsloven af 1861, hvis bestemmelser i sig selv var et tilbageskridt i forhold til bondevennernes udkast fra 11. session.

Nederlaget var totalt.

Hvad foretog bondevennerne sig på Rigsdagen for at fremme en lov om fæstevæsenets afløsning ved tvang?

Bondevennerne som forslagsstillere og medlemmer af udvalgsarbejde

Fæstesagen var vigtig for bondestandens økonomiske og politiske udvikling og hang i den grad sammen med bondevennernes politiske berettigelse, at selv om disse tidligt mistede håbet om gennemførelse af en tvangslov,¹³ så kunne de af politiske grunde føle sig tvunget til at fortsætte deres bestræbelser. Spørgsmålet er, på hvilken måde forsøgte bondevennerne at opfylde det for dem og bondestanden så betydningsfulde krav, og som altså ikke lykkedes.

Når man tager bondevennernes tidligere aggressive fremtoning i betragtning, lovede deres entré på Rigsdagen en aktiv og udfarende politik. Det var derfor mod al forventning, at B. Christensen, daværende formand for Bondevennernes Selskab, i 1849 udtalte, at bondevennerne ikke ønskede at udarbejde og fremlægge et

forslag til en tvungen afløsning af fæstevæsenet.¹⁴ Dette blev af modstanderne fortolket således, at bondevennerne ikke kunne udarbejde et sådant lovforslag.¹⁵ Sandheden er nok snarere, at bondevennerne ikke ønskede at lægge sig for fast på et specificeret forslag, som det efter en afvisning fra dele af Rigsdagen ville være svært at arbejde videre på.

Bondevennernes afventende holdning viser, at de må have troet på et samarbejde med Centrum-gruppen i denne sag, men det holdt hårdt. Først i 2. session kom der fra denne gruppe et forslag, som bondevennerne udtrykte stor utilfredshed med,¹⁶ og som har fået dem til at tvivle på samarbejdet.

Efter dette forslags fremkomst fulgte så rækken af sessioner, hvor bondevennerne indbragte den foregående sessions udvalgsarbejde/betænkning som et lovforslag, en debat fulgte, et udvalg blev nedsat og et nyt forslag udarbejdet. Denne traditionelle fremgangsmåde fandt sted i begge ting, dog fremlagde bondevennerne først forslagene i Folketinget, hvor man p.g.a. dets sammensætning kunne forvente den største støtte. De forslag, der her blev vedtaget, blev så indbragt for Landstinget, hvor bondevennerne håbede, at vedtagelsen ville virke som en presion. Hvad den dog ikke gjorde.

Lige så traditionel som fremgangsmåden var bondevennernes valg af forslagsstiller. Således var B. Christensen forslagsstiller i landstinget, og J. A. Hansen var det i Folketinget. I begyndelsen af 1850'erne havde Tscherning haft dette hverv, men efter 4. session blev det overtaget af de to andre bondevenner, og først i 11. session stod Tscherning igen som forslagsstiller, og denne gang af et fæsteforbedringsforslag. Årsager til pausen skal dels søges i splittelsen, der efter 1854 delvis isolerede Tscherning, dels i det utroværdige det var med en forslagsstiller af en tvangslov, der så åbenlyst som Tscherning havde talt for en forbedring af fæstelovgivning. Tscherning var ikke imod en tvangslov, og han deltog lige så aktivt i debatterne som de øvrige bondevenner. Hans engagement har været af stor betydning, idet han var den mest respekterede og veltalende i bondevennernes kreds.

Fæstesagen var på dagsordenen i stort set hver session, og det blev en lang og efterhånden triviel politisk kamp, hvor bondevennernes aktiviteter kun omfattede de ovenfor beskrevne og i alt for høj grad centreret omkring personerne B. Christensen, J. A. Hansen og Tscherning. Bondevennerne forsøgte på ingen måde at udnytte deres magt på Rigsdagen, og ej heller deres store vælgerbasis, men førte en afventende og defensiv politik, der ikke fremmede fæstesagen.

Fæstesagens nederlag indrømmede bondevennerne klart i 11. session ved at indbringe et fæsteforbedringsforslag, men allerede på et tidligere tidspunkt viste de, at de havde mistet ethvert håb om en generel tvangslov, ved at fremsætte forslag, der havde til hensigt at afløse enkelte områder af fæstevæsenet. Dette var en fremgangsmåde B. Christensen ellers havde afvist under 1. session,¹⁷ men alligevel fremsatte han i 2. session et forslag til afhændelse af statens fæstegods,¹⁸ og senere fulgte flere forslag af samme art.¹⁹

Bondevennerne undergravede således deres eget krav om en generel tvangslov,

og det må sammen med deres øvrige afventende aktiviteter karakteriseres som bestræbelser, der på ingen måde var hensigtsmæssige, når det drejede sig om at overvinde de mange og økonomisk stærke modstandere fæstesagen havde, især inden for Højre-gruppen.

Bondevennerne indordner sig Centrum-gruppens holdning og argumentation i fæstesagen

Fæstesagen var ikke kun et spørgsmål om bondevennernes aktiviteter, men også et spørgsmål om at samarbejde med de andre partier for at opnå et flertal for en tvangslov. Centrum-gruppen var umiddelbart det parti, bondevennerne kunne forvente støtte fra, og det var også det de først og fremmest henvendte sig til. Samarbejdet blev dog ikke uden problemer, hvilket kom til udtryk på forskellig måde.

Fæstesagen var for bondevennerne et spørgsmål om at ændre jordpolitikken, således at fæstebondestandens overgang til selvejendom blev påbudt ved lov, samt at overgangen skulle ske på vilkår, fæsteren kunne overkomme, og helst så let som muligt. Sagen berørte dermed principperne tvang, dvs. hvorvidt en ekspropriation var acceptabel, og erstatning, hvor diskussionen især drejede sig om, hvem der havde ejendomsret over fæstegodset.

Det var netop omkring disse to principper, at tilhængere og modstandere af en tvangslov byggede deres juridiske argumentation op. En af de vigtigste og mest betydningsfulde redegørelser omkring fæstevæsenet og en eventuel afløsning fremkom i 1852 og var udarbejdet af Centrum-gruppens J. E. Larsen.²⁰ Hans tanker omkring en tvangsafløsning blev accepteret af store dele af hans partigruppe og af de fleste bondevenner.²¹

Omkring tvangen:

I redegørelsen forsvarer *tvangsprincippet* ud fra § 87 i Grundloven, ifølge hvilken hensynet til det almene vel berettiger til en ekspropriation, med andre ord fæsteforholdets ophør ved lov.²² Bondevennerne accepterede ekspropriationsparagrafen som det juridiske grundlag for en tvangsafløsning, og de påpegede ofte, hvor nødvendig en sådan lov var for alle. Deres argumentation tog for en stor del udgangspunkt i sociale og økonomiske betragtninger,²³ hvilket var i overensstemmelse med bondevennernes interesser og holdning. Det er derimod påfaldende, at mange af de argumenter, der skulle påpege det retfærdige i en tvangslov, var af en mere overordnet og ideologisk karakter. Udtalelser som: en tvangslov var nødvendig, hvis mellemstanden skulle styrkes,²⁴ hvilket ville forøge statens skatteindtægt,²⁵ at fæstevæsenet ikke harmonerede med den borgerlige udvikling, der var for et folk af frie borgere.²⁶ Argumenter af denne karakter blev især fremsat af B. Christensen og Tscherning, og de viser bondevennernes forsøg på at nærme sig Centrum-gruppen at appellere til den ved at benytte argumenter, der i sin ideologiske form hørte hjemme i Centrum-gruppen og ikke i Venstre-gruppen.

Omkring ejendomsretten:

Denne tendens til at appellere til Centrum-gruppen kom endnu tydeligere frem

omkring *ejendomsretsproblemet*. Ligeledes her udgjorde J. E. Larsens Betænkning grundlaget for bondevennernes argumentation.

I betænkningen beskrives hvorledes staten gennem tiderne har reguleret godsejernes rettigheder i forhold til fæstegodset, og derfor besidder en vis medejendomsret over det. Medejendomsretten bemyndiger staten til dels at kræve fæstevæsenet afløst ved tvang, dels at overdrage sin medejendomsret til fæstebondestanden.²⁷ Betænkningen opererer således med et delt ejendomsretsbegreb; hvor både gods-ejer og stat har del i fæstegodset.

Denne juridiske forklaring overtog bondevennerne i deres argumentation, og de opgav således deres tidligere holdning, ifølge hvilken fæsterne – og ikke som i betænkningen staten – havde en medejendomsret over fæstegodset.²⁸ Hvorvidt fæstebondestanden overtog statens medejendomsret eller selv havde denne ret gav ikke de store indholdsmæssige forskelle. Men principielt udtrykker bondevennernes opgivelse af fæsternes medejendomsret, at de forlod deres tidligere offensive position til fordel for en defensiv ved at acceptere den i Centrum-gruppen udviklede idé.

Bondevennernes tendens til at indordne principperne i deres argumentation under den af J. E. Larsen udarbejdede betænkning skyldtes, at man samtidig med tvangen ønskede at sikre, at overtagelseskriterierne ikke ville tvinge den danske fæstebondestand til at forlade dens fæstesteder. Begge momenter skulle tilgodeses, og da de i princippet blev det i J. E. Larsens betænkning, opgav bondevennerne p.g.a. stor modstand deres egne krav, og indordnede sig Centrum-gruppens argumentation.

Alligevel udtrykker bondevennernes tilpasningspolitik en usikkerhed og uselvstændighed, der i det hele karakteriserer deres bestræbelser omkring fæstesagen på Rigsdagen. Bondevennernes problem på Rigsdagen var, at de her kom i berøring med grupper, de aldrig havde været i kontakt med tidligere. Her tænkes først og fremmest på Centrum-gruppen, der, skønt den ikke udgjorde nogen majoritet, dannede den offentlige mening både i og uden for tingene. De nationalliberale var som regel højt uddannede folk, og de kunne derfor tillade sig en stor interesse i de mere overordnede politiske problemer, og ignorere selve det økonomiske liv. For dem var den humanistiske dannelse og kultur et mål i sig selv, hvorfor de måtte stå i et vist modsætningsforhold til de mere socialt og økonomisk interesserede bondevenner. Som bærere af de nationalliberale tanker, der førte til det konstitutionelle systems indførelse i 1840'erne, stod denne gruppe endnu stærkt i 1850'erne, og gennemsviede i den grad Rigsdagens holdninger og normer, at det, som debatten omkring fæstesagen viser, var svært at udforme en argumentation uafhængigt af denne gruppe.

Følgerne af denne indordningspolitik

Bondevennernes samarbejde med Centrum-gruppen om en løsning af fæstesagen udviklede sig nærmest katastrofalt, og fik store konsekvenser for bondevennerne.

De forslag, der opstod i 1850'ernes udvalg, fjernede sig mere og mere fra de

Den grundlovgivende rigsforsamling, maleri af Constantin Hansen (Frederiksborg slot) Lennart Larsen fot.

ønsker bondevennerne havde til en tvangslov, således som det tidligere er påpeget. (Jvf. afsnittet om fæstesagens nederlag). Dette skete til trods for, at forholdet mellem partigrupperne i udvalgene ikke ændrede sig nævneværdigt.²⁹ Da forslagene samtidigt i stort set alle udvalg var udarbejdet af repræsentanter fra Centrum- og Venstre-gruppen, kan man konkludere, at den negative udvikling i forslagene skyldtes indrømmelser fra Venstre-repræsentanterne. Bondevennerne har for at opnå støtte i en for dem meget vigtig sag, løbende givet indrømmelser til Centrum-gruppen, der med sine mange demagogiske talenter har stået stærkt i de enkelte udvalg. Bondevennerne gav således indrømmelser i 3. session i Folketinget, hvor man udarbejdede det såkaldte B. Christensenske forslag, hvori man motiverede den frivillige afløsning fremfor kun at bruge tvang som middel til en afløsning.³⁰ Det var netop hvad J. A. Hansen tidligere havde udtalt sig stærkt imod, fordi godsejerne herefter ville kunne bestemme fæsterens overtagelsesvilkår, samtidig med at afløsningen ville skride langsommere frem.³¹

En anden vigtig indrømmelse blev givet omkring tvangslovens eventuelle betydning for fæstehusmændene. Bondevennerne havde tidligt påpeget, at en tvangslov skulle omfatte alle former for fæstegods, gårde som huse.³² J. E. Larsens betænkning omfattede kun en afløsning for gårde, hvorefter man uofficielt på Venstres Klub bestemte, at man ikke ville kæmpe for at få inddraget fæstehusmændene p.g.a. modstanden.³³ Bondevennerne opgav dermed husmændene, og lod sig indfange af modstandernes forsøg på at spille bondestandens parter ud mod hinanden. Når man tager i betragtning at sagen ikke mundede ud i nogen tvangslov, var det en alt for stor indrømmelse at give, idet den ødelagde bondevenneres forhold

til husmændene. Episoden viser tydeligt bondevennernes mangel på politisk taktik og kløgtighed.

Samarbejdet med Centrum-gruppen resulterede i indrømmelser i begge ting, men hvor en indrømmelse i Folketinget normalt blev fulgt op af en midlertidig støtte fra de nationalliberale, medførte samarbejdet i Landstingets udvalg, at Venstre-gruppens repræsentanter blev splittet. Centrum-gruppens stærke position i Landstinget forårsagede således, at B. Christensen i 5. sessions udvalg kom i mindretal, mens hans to kolleger Thalbitzer og Leuning gik sammen med de øvrige repræsentanter.³⁴ Ligeledes i 8. og 9. session lykkedes det ikke bondevennerne at holde sammen på de personer, som man forventede ville støtte en tvangslov. I 8. session fremlagde enkelte repræsentanter fra Venstre-gruppen sammen med andre medlemmer af Landstinget en motiveret dagsorden, hvis vedtagelse i realiteten var det samme som at standse sagens gang.³⁵ I 9. session var det bondevennen J. Christensen, der faldt fra, da han accepterede en dagsorden parallel til den i 8. session.³⁶

Samarbejdet med Centrum-gruppen var ikke udtryk for en gensidig udveksling af de to partigrupperes krav, idet bondevennerne for åbenlyst var rede til at give indrømmelser og indpasse sig Centrum-gruppens krav, for derigennem at opnå en støtte til en tvangslov. Sammen kunne de to partigrupper gennemtrumfe en lov, men dette skete ikke, fordi Centrum-gruppen helst så en overenskomst mellem de to parter – bondevennerne og godsejerne. Dette forklarer, hvorfor fæstesagen blev trukket i langdrag, og det illustrerer med al tydelighed, hvilket ødelæggende samarbejde bondevennerne indgik i, når man tager Højre-gruppens ret konsekvente modstand mod en tvangslov i betragtning.

Hvorvidt en mere aggressiv politik ville have givet et andet resultat er nok tvivlsomt, når man tænker på godsejernes økonomiske interesser i sagen. Men bondevennernes defensive og opgivende holdning, hvor man i alt for høj grad inddrog Centrum-gruppen og forsøgte at gøre den medansvarlig, fremmede ikke nogen løsning af fæstesagen og slet ikke på bondevennernes præmisser.

Sagen var således dømt til at mislykkes på forhånd.

Hvilken betydning fik fæstesagens forløb for bondevennernes forhold til deres vælgerskare – bondestanden?

Bondevennernes udemokratiske greb om formidlingen til bondestanden

For at besvare det ovenstående spørgsmål vil det være relevant først at undersøge hvorledes kontakten mellem de to parter fandt sted.

Her viser det sig, at bondevennernes medlemsskab af Rigsdagen ikke nævneværdigt havde ændret på formidlingens form. Bondevennernes kontakter skete fortsat gennem de kanaler, man havde oprettet i bondebevægelsens tid, dvs. Bondevennernes Selskab og aviserne Almuevennen (fra 1856 under navnet Morgenposten) for øerne og Nørrejydske Tidende for Jylland.

Nogen ændring var heller ikke at spore, når man ser på hvem der besatte de

ledende poster inden for formidlingsinstanserne. Det var stadig personer som B. Christensen, Tscherning, J. A. Hansen og G. Winther.

Formanden for Bondevennernes Selskab i 1850'erne hed således B. Christensen, og i dets bestyrelse sad J. A. Hansen og Tscherning, der dog efter splittelsen meldte sig ud.³⁷ Bondevennerne sikrede deres indflydelse ved at bestyrelsen selv udvalgte selskabets ledelse, og på den måde berøvede medlemmerne den demokratiske ret, som bondevennerne ellers selv havde kæmpet for på Rigsdagen. J. A. Hansen udstrakte i sin egenskab af redaktør for *Almuevennen* sin indflydelse til pressen, hvad ligeledes en anden kendt bondeven G. Winther gjorde v.h.a. *Nørre-jydske Tidende*, som han var redaktør af.

Ledelsen var dermed centreret om nogle enkelte personer, som havde den fulde magt over al formidling til bondestanden gennem presse og selskab. Denne personificerede magt blev klart formuleret af J. A. Hansen i 1852, hvor han under opgøret med en tidligere ven Gleerup udtalte: at

»Partiet er hvor dets Førere er«. ³⁸

Som redaktør var J. A. Hansen ej heller bleg for at drive hetz mod alle anderledes tænkende, også inden for egne rækker. Hans stærke engagement i bondesagen, herunder især fæstesagen, førte i hans avis til ikke få angreb på den godsejer, der i praksis misbrugte fæstelovgivningen til egen fordel.³⁹

Hvad bondestanden fik at vide om fæstesagen

Fæstesagen blev formidlet på mange måder. I *Almuevennen* kunne man bl.a. læse de såkaldte propagandaartikler, hvor man i stærke vendinger overbeviste bondestanden om det retfærdige i en tvangslov. I disse artikler slog J. A. Hansen fast, at bondestanden havde ret til en tvangslov, og at den pris fæsteren skulle betale ved overtagelsen af sit fæstested, skulle reduceres i forhold til den pris, han betalte nu.⁴⁰ For at understrege nødvendigheden af en tvangslov beskrev avisen i et meget detaljeret og følelsesladet sprog de forfærdelige vilkår bondestanden levede under, og godsejernes grove og hensynsløse udnyttelse af den.⁴¹

Det er givet, at kapitaliseringen af det danske landbrug øgede interessen for at udnytte jorden i en helt anden målestok end før, og at dette har virket ind på fæstebondestandens forhold er ligeledes meget sandsynligt, selv om det er uvist i hvilken grad, det er sket. Det øgede pres kunne vise sig ved, at godsejerne forhøjede fæsternes afgifter, og at de, hvad man har eksempler på, overlod fæstestedet til den højstbydende fæster,⁴² og derved ignorerede den traditionelle farsøn overtagelse. Alligevel må man nok sige, at *Almuevennen*'s beskrivelser i for høj grad hæftede sig ved de mest ekstreme tilfælde. Bondevennerne kom derved i den J. A. Hansenske lidenskabelige form til at skrue nogle forventninger i vejret hos bondestanden om, hvorledes de som rigsdagsmedlemmer nok skulle »ordne« den danske godsejerstand.

Denne formidlingsform gjorde det ikke lettere for bondevennerne at indrømme de rent faktiske nederlag på Rigsdagen omkring fæstesagen. Hvorledes denne formidling skete, belyses bedst gennem de to bondeaviser, hvoraf *Almuevennen* i

denne sammenhæng er den vigtigste, fordi den henvendte sig til de mere udprægede fæsteejere på Øerne.⁴³

Begge aviser havde et ret højt informationsniveau omkring fæstesagen, både når det drejede sig om at gengive Rigsdagens debatter og de udarbejdede betænkninger fra den løbende publicerede Rigsdagstidende.

Derimod undlod bondevennerne stort set at kommentere og vurdere fæstesagens udvikling på Rigsdagen, hvilket i en mere forståelig form end Rigsdagstidendes sprog skulle have informeret bondestanden om sagens negative udvikling. Det kan dog ikke forundre, at bondevennerne søgte at dække over, at det ikke lykkedes dem at gennemføre et af deres vigtigste mål. Men at det lykkedes dem i så mange år at undgå enhver større omtale af nederlaget, kan kun forklares ved ledelsens magt over samtlige formidlingsinstanser.

Af og til fremkom enkelte udtalelser i aviserne om fæstesagens kedelige udvikling, men karakteristisk for disse var, at de ikke fremstod i store typer, men blev lempet ind ad bagvejen. Man skrev aldrig, at fæstesagen var umulig at gennemføre, men man påpegede, at tiden ikke var moden. Således udtalte bestyrelsen for Bondevennernes Selskab i 1851, at sagen havde et stykke vej igen, og at der skulle kæmpes, hvis den skulle vindes.⁴⁴ Samme tendens kom til udtryk i Tschernings udtalelse i 1852, hvor han sagde, at fæsteloven ikke var lige om hjørnet.⁴⁵

Bondevennernes tro på en tvangslov var altså dalende allerede omkring 1851/52, og det var i denne periode, de indledte deres overordnede rigsdagsstrategi – at støtte de siddende regeringer. Denne støttopolitik fik stor betydning i formidlingen, idet det storpolitiske problem omkring Slesvig-Holsten blev opprioriteret, og fæstesagen efterhånden gled mere i baggrunden. Dette sås især omkring valgene i 1853, hvor Almuevennen opfordrede bondestanden til at vælge kandidater, der først og fremmest var positivt indstillet over for de siddende regeringer, og først bagefter vurdere deres holdning til fæstesagen.⁴⁶ I 1854, efter at bondevennerne havde indledt deres samarbejde med Centrum-gruppen, blev det storpolitiske problem ligeledes omtalt som det væsentligste punkt.⁴⁷

Denne opprioritering af udenrigspolitikken, især i Almuevennen, var ikke relevant stof i en avis, hvis læserskare havde helt andre problemer. Bondevennernes interesse for udenrigspolitikken viser måske tydeligere end meget andet, i hvilken grad de var blevet fanget af Rigsdagens andre politiske problemer, således som især de nationalliberale så dem. Men en forklaring på, hvorfor bondevennerne i den grad kunne blive politisk afsporede og undlade at fortælle den fulde sandhed om fæstesagens gang på Rigsdagen, må være deres greb om formidlingen. Hermed hindrede man den frugtbare forbindelse til bondestanden, der ellers kunne have været af stor betydning efter Rigsdagens indførelse.

Bondestanden udtrykker en stigende mistillid til bondevennerne

Bondevennernes ledelsesprincip hindrede dem således i at få den fulde forståelse for, hvad der rørte sig i bondestanden, hvorfor utilfredsheden der opstod i 1850'erne i begyndelsen var ubemærket.

Den europæiske Nødvendighed.

Bondevennen: Seer du den Kjæmpe?

Bonden: Nei.

Bondevennen: Hvad. Er du blind? See kun ret. Det er jo den europæiske Nødvendighed.

Bonden: Jøsses Jo. Nu seer jeg ham, det er en allerhelvedes Karl.

Forklaring: Den europæiske nødvendighed var Højre-gruppens løsning på Slesvig-Holsten-problemet.

Bondestandens utilfredshed med bondevennerne kom dog efterhånden til udtryk på flere måder, selv om den menige bonde kun sjældent udtrykte sig politisk. Således finder man i bondeaviserne enkelte kritiske udtalelser, der slap igennem trods bondevennernes magt til at bestemme og udvælge nyhedsstoffet.

Kritikken gik bl.a. på, at fæstehusmændene ønskede at udvide deres jordlodder,⁴⁸ og at de på lige fod med fæstegårdmændene ville indgå i en eventuel tvangslov.⁴⁹ Mange husmænd følte overhovedet ikke, at bondevennerne repræsenterede deres interesser på Rigsdagen.⁵⁰ Andre kritiserede bondevennerne for deres store interesse for det storpolitiske problem, hvorved fæstesagen i alt for høj grad blev sat i baggrunden.⁵¹ Det vigtigste for bondevennerne måtte være at gennemføre landboreformer, herunder især fæstevæsenets afløsning ved tvang.⁵²

Problemet med disse sporadiske udtalelser er, i hvilket omfang de udtrykker en generel utilfredshed i bondestanden. Deres blotte eksistens vidner dog om en utilfredshed, der var så omfattende, at det ville have været farligt for bondevennerne at skjule den.

Samtidig med utilfredsheden viste der sig en voksende passivitet i bondestanden. Bondevennernes direkte kontakter med bondestanden var dalet efter deres medlemsskab af Rigsdagen, og da bondevennerne i 1855 arrangerede store møder rundt på Øerne, viste bondestanden kun lidt interesse, ihvertfald var mødedeltagelsen meget lille.⁵³

Endnu et tegn på den stadig mindre kontakt mellem de to parter var det faldende antal af petitioner. En petition var en skrivelse til Rigsdagen, som udarbejdedes på lokalt plan, og hvori man f.eks. krævede fæstevæsenet afløst ved tvang, og som derefter blev underskrevet af et så stort antal mennesker som muligt. En petition fungerede dermed som bondestandens pres på Rigsdagen, og ydede samtidig bondevennerne moralsk støtte. Som tvangsloven udeblev faldt antallet af petitioner omkring fæstesagen, og af samme grund ophørte landboforeningerne med at udforme personlige adresser, hvori man takkede de ledende bondevenner for deres rigsdagsarbejde. Noget at takke for var der jo ikke.

Utilfredshed og passivitet anedes således over hele linjen, og hvor omfattende disse fænomener var, kan for en stor del udledes af, hvorledes bondevennernes formidlingsinstanser udviklede sig i løbet af 1850'erne.

Bondevennernes Selskab fra 1846 var et forsøg på at organisere bondebevægelsen på Øerne, og mere udbredt blev selskabet heller ikke i 1850'erne. Dets medlemstal blev i 1851 opgivet til at være 16.000,⁵⁵ og i 1855 var det faldet til 9.000.⁵⁶ Så uanset avisens tendens til propagandamæssige overdrivelser var der tale om et reelt og ret stort fald i selskabets medlemstal. Denne nedgang forsøgte man at standse allerede fra 1853, ved at opfordre bondestanden til at støtte selskabet og dermed sikre dets videre eksistens.⁵⁷ Selskabet nåede dog aldrig samme omfang, som det havde i 1851.

Den svigtende interesse bondestanden viste for dens egen organisation, viste den ligeledes for bondeaviserne. Både Almuevennen og Nørrejydske Tidende indskrænkede i løbet af 1850'erne deres udgivelse, og selv om nedgangen her skete senere end i Bondevennernes Selskab, begyndte f.eks. Almuevennen i 1859 at udkomme tre gange om ugen mod før dagligt. Nørrejydske Tidendes nedgang satte endnu tidligere ind, idet den fra at udkomme to gange ugentligt i 1853 begyndte at udkomme en gang ugentligt. Hvorvidt Almuevennens nedgang reelt fandt sted før 1859, er vanskeligt at afgøre, idet oplagstallet er ukendt. Muligvis har avisens omlægning i 1852 fra udpræget landboavis til en blandet landbo/borgeravis betydet, at man ved at henvende sig til andre grupper i samfundet har kunnet opretholde den daglige udgivelse indtil 1859.

Den manglende interesse eller utilfredshed med bondeaviserne må alligevel forundre. Tager man bondestandens politiske udvikling i betragtning må der have eksisteret et fortsat behov for nyheder og informationer i bondestanden, men behovet har altså ikke kunnet dækkes ved bondeaviserne.

Mistillid som en følge af fæstesagens forløb

Hvad skyldtes den kløft, der således opstod i 1850'erne mellem bondeven og

bondestand? Ovennævnte udtalelser kunne tyde på, at der herskede utilfredshed med den måde, hvorpå bondevennerne behandlede fæstesagen. Dette understreges af nedgangen i Bondevennernes Selskab, hvis grundlæggelse og hele eksistens nøje kan kædes sammen med fæstesagen. Det var for mange bønder ubegribeligt, at en så vigtig sag forblev resultatløs, og at bondevennerne i den grad lod sig rive med af det storpolitiske problem. Dele af bondestanden havde haft store forventninger til bondevennerne og deres arbejde omkring fæstesagen; forventninger som bondevennerne selv havde været med til at skrue op for, og som nu da de ikke blev indfriet gjorde bondestandens skuffelse des større.

Mistillid som en følge af bondestandens forskellige interesser

I udtalelserne kommer ligeledes et andet problem til udtryk, nemlig at fæstegårdmændene og fæstehusmændene havde forskellige vilkår, og dermed også forskellige interesser. Fra gammel tid havde man opereret med en stor bondeklasse, benævnt almuen, men Landboreformerne ændrede denne enhed ved at indføre en klar skillelinje mellem gårdmænd og husmænd ved 1 tdr. hrtk. Denne juridiske deling af almuen blev fulgt op af et bevidst ønske om at styrke gårdmandsklassen, hvorfor man nøje bestemte dens fæsterettigheder og fæsteforpligtelser, mens husmandsklassen i denne sammenhæng blev forbigået, og tildelt rollen som løs arbejdskraftreserve for godsejere og større selvejere. Husmændenes største interesse måtte derfor være at få tildelt større jordlodder, hvorpå de kunne ernære sig og deres familie. De ønskede jord, som dels skulle komme fra godsejerne, men også fra dele af gårdmandsstanden.

De to klassers jordpolitiske interesser kunne derfor ikke være ens, selv om benævnelsen almuen umiddelbart slørede dette. Bondevennerne ønskede ligeledes at ignorere denne klasseforskel for dermed at kunne stå som almuens repræsentant – derfor Almuevennen.

I fæstesagen kom denne klasseforskel dog tydeligt frem, idet modstanderne af en tvangslov vidste at spille på den. Således opgav bondevennerne deres krav om, at en tvangslov skulle omfatte alle former for fæstegods, fordi der var en ret stor modstand mod dette punkt. Bondevennerne varetog herefter kun gårdmandsstandens interesser, hvorfor det ikke kan undre, at fæstehusmændene mistede tilliden til dem.

Svagheder i 1850'ernes bondeorganisation

Den generelle utilfredshed med fæstesagens forløb og bondevennernes manglende varetægelse af husmændenes interesser forklarer for en stor del den voksende kløft. Men den mindre kontakt mellem bondeven og bondestand var også en følge af en omsiggribende passivitet i bondestanden. En passivitet der skyldtes, at bondebevægelsens periferiområder hurtigt faldt fra, efterhånden som bondesagen blev mindre omtalt og dermed mindre markant. Samt at bondestandens behov for organisering faldt, efter at dens vilkår blev forbedrede i løbet af 1850'erne.

Perioden var karakteriseret ved en stigende arbejdsdeling med England omkring danske landbrugsvarer og engelske færdigfabrikerede varer. Der var gode

afsætningsmuligheder som følge af befolkningstilvækst og byernes ekspansion under industrialiseringen. Korn og animalske produkter kunne let afsættes til både ind- og udland. Der skete teknologiske forbedringer, hvad især kom godsejerne og de større selvejere til gode. Det var en god periode også for bondestanden, der forbedrede sin produktion i den grad det økonomisk var muligt.

De økonomiske forbedringer tilfredsstillede store dele af bondestanden, og da det samtidig lykkedes bondevennerne at få gennemført nogle vigtige landboreformer, følte mange ikke samme behov for en organisering som i 1840'erne. Blandt de vigtige forordninger kan nævnes indførelsen af den almindelige værnepligt, hartkornets egalisering og den frivillige afløsning af hoveri og korntienden. Man kan om udviklingen i 1850'erne groft konkludere, at bondevennernes iværksættelse af reformer førte til en passivisering af de dele af bondestanden, som reformerne vedrørte.

Denne nærmest selvmorderiske udvikling viser, at bondestandens behov for organisering i alt for høj grad hang sammen med dens uindfriede mål. Det var Bondevennernes Selskabs svaghed, at det var en paraplyorganisation – en blanding af alles mere eller mindre modstridende interesser –, samtidig med at selskabet havde meget konkrete krav, der kunne løses inden for en afgrænset periode, hvad de også blev ifølge selskabets egne udtalelser.⁵⁸

Den stigende fæsteafløsning og de efterhånden mange selvejere har ligeledes fået interessen for fæstesagen til at dale. Fæstevæsenet var stadig et udbredt fænomen i 1850, og omfattede ca. 30% af det samlede landbrugsareal.⁵⁹ En samlet tvangslov lykkedes det som bekendt ikke bondevennerne at få gennemført, men på Rigsdagen var der så megen stemning for en afløsning, at man kunne enes om at afløse den del af fæstegodset, hvorover staten havde visse rettigheder.⁶⁰ Det private fæstegods under godsejerne blev ifølge princippet om den frie ejendomsret ikke rørt, men ligeledes her skred afløsningen frem. I 1861 var fæstevæsenets udbredelse således faldet med 1/3 og udgjorde nu således ca. 20% af det samlede landbrugsareal.⁶¹

Den løbende overgang til selvejendom i 1850'erne har, til trods for at den skete i et langsomt tempo, stillet mange bønder tilfreds.

Man kan således konkludere, at bondestandens uhomogene sammensætning gjorde det vanskeligt for bondevennerne at tilfredsstille alle parter. De dele af bondestanden, der virkelig ønskede en tvangslov, skuffedes over, at det ikke lykkedes bondevennerne at gennemføre en sådan. Andre dele af bondestanden stillede sig p.g.a. den økonomiske og reformmæssige udvikling tilfreds, og havde derfor ikke videre behov for en organisering. De har muligvis følt, at bondevennerne gjorde fæstesagen til et større problem, end de selv følte, at den var.

Følgen af denne kløft mellem bondevennerne og dele af bondestanden var, at den slog tilbage på bondevennerne og deres arbejde på Rigsdagen. Den manglende opbakning gjorde bondevennerne svage og usikre i deres stilling, og konkret viste den sig ved, at de ikke blev valgt til Rigsdagen.⁶²

Bondevennernes usikre position og den løbende afløsning af fæstevæsenet med-

virkede således til at svække bondevennernes bestræbelser på at gennemføre en tvangs afløsning.

Sammenfattende bemærkninger

Kravet om fæstevæsenets afløsning ved tvang var opstået i 1830'ernes og 1840'ernes bondebevægelse, og blev efter organiseringen i Bondevennernes Selskab betragtet som bondevennernes vigtigste sag. Indførelsen af den folkevalgte Rigsdag ændrede bondevennernes politiske situation. De var nu medlemmer af Rigsdagen, overvejende valgt af bondestanden, der til gengæld forventede, at dens krav blev indfriet. Medlemskabet af Rigsdagen betød også, at den snævre interesse for landbopolitik måtte udvides til at omfatte almene politiske emner, og at bondevennerne måtte indgå i et vist samarbejde med de øvrige partigrupper om en fælles politik.

Fæstesagen blev gang på gang taget op i Rigsdagen, men trods bondevennernes mange bestræbelser fjernede sagen sig mere og mere bort fra de mål, de havde i en tvangslov. Et nederlag havde muligvis været uundgåeligt under alle omstændigheder p.g.a. godsejernes stærke modstand, men bondevennernes bestræbelser var samtidig ikke hensigtsmæssige.

Bondevennernes overordnede rigsdagsstrategi udtrykte snarere en angst for at miste de opnåede rettigheder, end et ønske om at opnå flere. Bondevennerne fremstod således på Rigsdagen i rollen som »de eneste ansvarsbevidste forsvarere af Grundloven«, og støttede konsekvent de forskellige regeringer, hvorfra de ikke kunne forvente nogen modydelse i form af en tvangslov.

Samme defensive politik viste sig omkring fæstesagen. De mange ensformige bestræbelser udtrykker bondevennernes manglende tro på egen styrke og sagens gennemførlighed. Alligevel fortsatte de deres bestræbelser, og appellerede til den rigsdagsgruppe – Centrum-gruppen –, der umiddelbart kunne tænkes at støtte fæstesagen. Dette samarbejde blev katastrofalt for bondevennerne, idet de udviklede en indrømmelsespolitik, der fuldstændig undergravede deres position på Rigsdagen.

Afhængigheden af Centrum-gruppen viste sig ved, at bondevennerne i deres argumentation for en tvangslov indordnede sig og accepterede det i Centrum-gruppen udarbejdede retsgrundlag for en tvangslov. Farligere for bondevennernes position var dog, at de i samarbejde med Centrum-gruppen frafaldt egne vigtige krav for derigennem at opnå enighed og støtte. Bl.a. opgav bondevennerne at kæmpe for fæstehusmandsstandens interesser for derved at sikre Centrum-gruppens støtte til fæstegårdmandsstanden. Støtten blev opnået, men modstanden i Landstinget og i regeringen var så stor, at tvangslovsforslaget altid på et eller andet tidspunkt faldt. Centrum-gruppen accepterede i princippet en tvangslov, men den stræbte efter en overenskomst mellem godsejer-gruppen og bondevennerne, og ønskede ikke at gennemtrumse en afløsning alene sammen med bondevennerne. Dette forklarer bondevennernes mange bestræbelser og indrømmelser.

Samarbejdet med den stærke Centrum-gruppe medførte også, at det var vanske-

ligt for bondevennerne at holde sammen på gruppens medlemmer. Især i Lands-tinget er der flere eksempler på, at bondevennerne lod sig splitte i de omkring fæstesagen nedsatte udvalg. Samarbejdet viser, hvor svagt bondevennerne stod, og hvor usikkert og uselvstændigt de forsøgte at gennemføre deres krav.

Trods politiske og personlige nederlag fortsatte bondevennerne deres bestræbelser omkring fæstesagen. Dette kan muligvis forklares ved, at de anså fæstesagen for at være en principiel vigtig sag, idet fæstevæsenet tydeligere end meget andet udtrykte bondestandens feudale afhængighed og derfor var en skamplet for hele bondestanden og ligeledes bondevennerne. En anden grund var de forventninger, mange i bondestanden nærrede til bondevennerne, og som var en følge af den betydning, fæstesagen altid havde haft i forholdet mellem bondeven og bondestand. Dette forhold belyses klart i bondevennernes formidling til bondestanden, hvor de påviser fæstesagens nødvendighed og retfærdighed, og indirekte lægger op til, at de nok skulle føre en løsning til ende. Denne formidlingsform gjorde det vanskeligt for bondevennerne at opgive fæstesagen uden at tabe ansigt, miste deres image og muligvis deres berettigelse.

Fæstesagens nederlag blev derfor heller aldrig fuldstændig erkendt, men nåede kun ud gennem aviserne som en halv sandhed. Denne fordrejning var mulig, fordi bondevenneledelsen var centreret om en snæver kreds, der både styrede gruppen i Rigsdagen og havde magten over al formidling via presse og selskab til bondestanden.

Ledelsesprincippet indebar ligeledes, at bondevennerne til en vis grad afskar sig fra at opfatte bevægelser og utilfredsheder i bondestanden før det var for sent. Bondestandens reaktion mod bondevennernes politik viste sig ved en dalende interesse for deres formidlingsinstanser, og en voksende kritik af deres politik. Der var forskellige årsager til denne kløft mellem bondeven og bondestand, bl.a. var bondestanden ikke nogen homogen klasse, men to klasser – husmænd og gårdmænd – med hver sine modstridende interesser og krav. Dette førte til, at fæstehusmændene følte deres interesser tilsidesat, hvad de reelt også blev omkring fæstesagen. Andre dele af bondestanden faldt fra, fordi bondevennerne nedprioriterede fæstesagen i forhold til det storpolitiske problem, eller fordi de havde opnået, hvad de ønskede, og dermed ingen interesse havde i en fortsat organisering.

Hvad årsagerne end var, så havde bondevennerne deres del af skylden i den voksende kløft, der yderligere forværrede deres i forvejen svage stilling på Rigsdagen, hvis normer og interesser de for hurtigt havde ladet sig opluge af.

Fæstevæsenet som besiddelsesform blev altså ikke fjernet ved lov i løbet af 1850'erne, og selv om bondevennerne senere forsøgte at få en tvangs afløsning gennemført, så lykkedes det dem ikke. Fæstevæsenet afløstes frivilligt op gennem 1800-tallet, og da Jordreformen af 1919 forbød fæsteinstitutionen, var den reelt uddød.

Noter

1. Almuevnen, 15.7.1846: Bondevennernes Selskab.
2. Jvf. Almuevnen's Følgeblad d. 17.12.1849.
3. H. Holm: B. Christensen, s. 45.
4. Venstre-gruppens medlemstal bygger på Almuevnen's og Nørrejdyske Tidendes opgivelser, som fremkom i løbet af 1850'erne.
5. Tscherning i hans udmeldelse af Bondevennernes Selskab 16.3.1854. B. Christensens arkiv.
6. B. Christensens koalitionsudkast, 26.2.1854. B. Christensens arkiv.
7. Nørrejdyske Tidende, 16.10.1854: I Morgenposten for . . . (side 1).
8. Nørrejdyske Tidende, 13.4.1850: Tschernings Forslag til Fæsteforholdets . . .
9. Disse og de følgende forslag findes i Rigsdagstidendes Anhang A eller B.
10. Rigsdagstidende, Anhang B, 7. session, sp. 372.
11. Jvf. afstemningen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 8. session, sp. 846.
12. Jvf. afstemningen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 9. session, sp. 1557.
13. Flere udtalelser i Almuevnen viser dette, bl.a.: 20.6.1851: Til Bondestanden. 30.6.1852: Til Danmarks Fæstebønder.
14. Almuevnen, 29.10.1848: Om Fæstevæsenets Afløsning.
15. Sincerus: Bidrag til det bondevenlige . . . , side 23.
16. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, sp. 6450, 6448.
17. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 1. session, sp. 6189.
18. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, jvf. oversigten over lovforslag.
19. Jvf. oversigten over lovforslag i 8., 10. og 11. session i Folketinget, Rigsdagstidende.
20. J. E. Larsens Betænkning. Rigsdagstidende, Anhang B, 3. session, sp. 995.
21. Breve fra Tscherning til J. Gregersen, d. 7.3.1852. Det kgl. Bibliotek. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 3. samling, sp. 1210.
22. Jvf. J. E. Larsens Betænkning, sp. 995.
23. F.eks. Milling i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 1. samling, sp. 436. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 3. session, sp. 421. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 7. session, sp. 395.
24. B. Christensen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, sp. 6454.
25. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 1. samling, sp. 448.
26. Barfod i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 8. session, sp. 1682.
27. J. E. Larsens Betænkning. Rigsdagstidende, Anhang B, sp. 995.
28. Almuevnen, følgeblad til udgaven af 17.12.1849.
29. En undersøgelse af udvalgenes sammensætning i begge ting bekræfter dette. jvf. Rigsdagstidende, og de deri omtalte udvalg omkring fæstesagen.
30. B. Christensens forslag, par. 9 Rigsdagstidende, Anhang A, 4. session, sp. 597.
31. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 3. session, sp. 421.
32. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 1. session, sp. 6189.
33. Fischers politiske Dagbøger, d. 11.10.1852, s. 13/14.
34. Rigsdagstidende, Anhang B, 5. session, sp. 28.
35. Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 8. session, sp. 828.
36. Rigsdagstidende, Anhang B, 9. session, sp. 531.
37. Tschernings brev af 16.3.1854. B. Christensens arkiv.
38. Almuevnen, 11.2.1852: Om Glerups Stilling paa Rigsdagen.
39. F.eks. i Almuevnen, 18.1.1850: Fæstebrev af Carl Neergaard.
40. F.eks. i Almuevnen, 15.8.1851: Om Fæstevæsenets Overgang til Selveiendom.
41. F.eks. i Almuevnen, 18.3.1850: Til Danmarks Fæstebønder.
42. H. Jensen: Dansk Jordpolitik, II, s. 132.
43. Jvf. tabel over fæstevæsenets geografiske udbredelse. Statistisk Tabelværk, ny række, 5, 1852, s. XVIII.

44. Almuevnen, 20.6.1851: Til Bondestanden fra Bestyrelsen af Bondevennernes Selskab.
45. Almuevnen, 30.6.1852: Tschernings Tale ved Brendstrup-Festen.
46. Almuevnen, 1.2.1853: De nye Folkethings-Valg. Almuevnen, 26.4.1853: Til de Herrer Distriktsformænd, Sogneformænd.
47. Almuevnen, 6.10.1854: Bondevennernes Selskab.
48. J. J. Nielsen: Fæstesagen, s. 134/35.
49. Brev fra Tscherning, august 1852. B. Christensens arkiv.
50. J. J. Nielsen: Fæstesagen, s. 176.
51. Almuevnen, 16.11.1853: Den hidtilværende Distriktsformand
52. Almuevnen, 13.5.1853: Vor nuværende Tilstand fra den fynske
53. Almuevnen, 11.8.1855: »Bondevennernes Selskab«.
54. Jvf. Rigsdagstidendes optegnelser over petitioner fra hver session.
55. Almuevnen, følgeblad til 19.12.1851: Til Bondestanden.
56. Almuevnen, 12.5.1855: Fra nogle Medlemmer
57. Bl.a. i Almuevnen, 14.11.1853: Til Bondestanden om Vigtigheden af
58. Almuevnen, 20.6.1851: Til Bondestanden fra Bestyrelsen af Bondevennernes Selskab.
59. Tabel fra Statistisk Tabelværk, ny række, 5, 1852, s. XVIII.
60. Således afløstes bl.a. fæstegods på det offentlige Bøndergods (1851), fæstegods under Kbh's Universitet, Sorø Academi (1852), og kirkers og offentlige stiftelsers fæstegods (1860).
61. Jvf. Danmarks Statistik, af Falbe-Hansen og Scharling, bd. II, s. 157/58.
62. Almuevnen, 6.4.1853: Adresse til Oberst Tscherning. Morgenposten, 22.6.1858: Folkethings-Valgene.

Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616–1660

AF BO FRITZBØGER

I den moderne produktionsproces er den enkelte arbejder ikke i stand til at bedømme forholdet mellem den udbetalte løn og den værdi, som hendes arbejde har frembragt. Dette skyldes, at den skabte værdi som følge af produktionens organisering deles op i en del, der udbetales som løn og en del, som arbejdsgiveren tilegner sig. Dette »overskud« udoover lønnen kaldes merværdien. Karakteristisk ved vort økonomiske system er altså, at arbejdsgiverens merværditilegnelse foregår »i det skjulte«.

I modsætning hertil var produktionens økonomiske organisering i det førkapitalistiske Europa ikke i stand til alene at sikre en overklassens arbejdsfri tilegnelse af merværdien. Fordi produktionen for eget forbrug og produktionen for herremanden var to klart adskilte processer – således at bonden tydeligt kunne se merværdiens størrelse –, var det for herremanden nødvendigt at gøre brug af en juridisk, politisk eller ideologisk magt for at sikre merværditilegnelsen. Dette kunne i sin yderste konsekvens føre til bondens personlige ufrihed (livegenskab). Et økonomisk system, der på denne måde må benytte ikke-økonomiske elementer for at sikre merværdien, kan kaldes feudalt.

Ideelt kunne den feudale merværditilegnelse indtage tre former. Bonden kunne udaf den avl, han fik fra sin fæstegård, betale en del som afgift til herremanden (produktrente). I stedet for at betale i naturalier kunne han først sælge varerne på markedet for så at betale afgiften i penge (pengerente). Endelig kunne bonden en eller flere dage om ugen forlade sin fæstegård for at arbejde på hovedgårdens egne marker (arbejdsrente).

Som vi ser fordeler arbejdet sig i disse tre former mellem bondens egen (fæste-)jord og hovedgårdsmarken. Derfor kan vi ud fra blandingen af de feudale renteformer definere to godsøkonomiske grundtyper. Hvor arbejdsrenten dominerede, var bondebrugene små og kun indstillet på bondefamiliens eget forbrug, mens hovedgårdens marker var store. Denne grundtype, der var fremherskende i Europas tidligt middelalderlige landbrugssamfund og blev det igen i Østeuropa i det 16.–18. århundrede (»det andet livegenskab«), kaldes med et tysk udtryk for Gutherrschaft. I modsætning hertil udvikledes i senmiddelalderen en godsøkonomi baseret på produkt- og pengerente med deraf følgende større bondebrug og minimal hovedgårdsdrift. Denne type, som fastholdtes i Europa vest for Elben, kaldes Grundherrschaft.

Netop fordi den feudale merværditilegnelse indeholder både økonomiske, politi-

ske, juridiske og ideologiske elementer, er det klart, at de renteformer denne udtrykkes i fortæller noget centralt om det undersøgte samfund. De kan afspejle såvel samfundets indre sociale magtforhold som dets handelsmæssige og politiske placering i en international sammenhæng. Således kan »det andet livegenskab« i Østeuropa f.eks. både ses som udtryk for bøndernes politisk betingede større undertrykkelse her og som tegn på områdets status af råstofleverandør – og dermed tildels u-land i moderne forstand – til den samtidige industrialisering i Vesteuropa.¹

For den foreliggende undersøgelse er det et klart udgangspunkt, at Danmark lå i det penge/produktrente-dominerende Grundherrschaftområde. Imidlertid synes 1600-tallet præget af forskydninger i denne dominans. Formålet med det følgende er derfor for hovedgården Skinnerups vedkommende at belyse samspillet mellem de forskellige renteformer og deres betydning for godssets økonomi, og derigennem at forsøge at vurdere de konkrete årsager til og resultater af dennes udvikling.

Undersøgelsen gør således naturligtvis ikke krav på at være andet og mere end en analyse af en konkret godsøkonomi. Men på baggrund af renteformernes centrale placering i den feudale økonomi synes det oplagt, at netop undersøgelser af denne art vil kunne bidrage til en større forståelse af dels Danmarks selvstændige økonomiske udvikling og dels dennes sammenhæng med internationale forhold.

Skinnerup – eller som det siden 1643² kaldes: Ulriksholm – ligger ved den sydlige ende af Kertinge Nor på Nordøstfyn i Bjerger herred, Kølstrup sogn. Første gang denne hovedgård nævnes i kilderne er i 1400, da »Curia Skymethorp« omtales.³ I Odensegårds skattemandtalen fra 1511 synes den imidlertid at være forsvundet for dog at nævnes i forbindelse med den første kendte ejer: Mikkell Petersen Akeleje.⁴ Ved dennes død i 1539 gik gården videre til sønnen Knud Mikkelsen, der sad som ejer i næsten halvtreds år indtil sin død i 1588. Dennes søn Christen overtog gården, og var dens ejer indtil 1615/16, da Christian IV kunne skrive til Christian Friis at »Heer er en herremand aff Fyn ved naffn Christen Knudtsøn, hand haffuer tilbødit Corone sitt godtz till eydom, saaframdt hand et aff kronenss len syn lyffs tyd motthe nyde. . .«⁵. Resultatet blev, at Christen Knudsen Akeleje den 26. februar 1616 skødede Skinnerup med sine tre marker og tilliggende gods til kongen mod at få Odensegårds len, som han dog snart efter afstod til Holger Rosenkrantz.⁶ Godset blev straks gjort til regnskabslen og lagt under Odensegård.⁷ Hans Oldeland, nabohovedgården Trellerups ejer, viste i 1620 stor interesse for at forpagte Skinnerup, og da hans første tilbud på 500 RDL p.a. blev afvist, indvilgede han i at betale det væsentligt højere beløb 752 RDL. Forpagtningen gik i orden den 14/9 1620 med tilbagevirkende kraft fra 1. maj samme år, og han indskærpedes af kronen kun at hugge mindst muligt brændsel i den tilliggende skov og i øvrigt at holde gods og bønder ved god hævd og magt.⁸ Forpagtningen løb til marts 1622 da godset igen lagdes under Odensegårds len – dog kun til 4. juli samme år –, idet borger i Odense Augustinus Ebbel da forpagtede det på samme betingelser som Hans Oldeland.⁹

1628, da Claus Brockenhuus fik landsdommerembedet på Fyn, lagdes Skinne-

rup under dette og forblev her indtil januar 1632, da den formelle overdragelse fra Christen Knudsen til Christian IV's da to-årige søn med Vibeke Kruuse – Ulrik Christian Gyldenløve – fandt sted. Samtidig udnævntes Anders Bille til værge for den umyndige ejer, og han førte godset til lås, indtil en herredagsdom i 1633 erklærede Ulrik Christians skøde ved magt.¹⁰

1634 anmodedes Sten Bille til Kærsgård om at overtage værgemålet og administrationen af Skinnerup, hvilket han gjorde, hvorved han kom til at stå ved styret i den mest hektiske godssamlingsperiode. Arent von der Kuhla overtog hvervet i 1643 for to år efter at overdrage det til Iver Vind, der ligeledes beholdt det i to år.¹¹ Endelig var det planen, at Christian Rantzau i 1647 skulle efterfølge Iver Vind, men om dette skete kan ikke siges.¹²

I 1645 fik den da femtenårige Ulrik Christian overdraget gården, og selvom hans ophold i de følgende år var få og korte, kan den indflydelse han fik på dens økonomi næppe betegnes som særlig positiv. Hans umådeholdne forbrug og gældsætning førte nemlig til, at hele godskomplekset ved hans død i 1658 totalt opløstes af kreditorer.¹³

Svenskernes hærgen på Fyn gjorde endvidere, at det gods, om hvilket der i 1660 førtes lange processer ved herredstinget, var uhyre forarmet, og den endelige konklusion på de økonomiske undersøgelser af Gyldenløves bo lyder da også, at »... hans formue bleff hannem aff fienderne ruinerit och fratagen. . . «¹⁴ At de eneste årsager til Skinnerups økonomiske endeligt i 1660 var svenskernes voldsomme fremfærd og kongesønnens ofte omtalte »wüstes Leben«, håber jeg dog at kunne tilbagevise i det følgende.

Grundene til at jeg netop har valgt Skinnerup som emne for denne undersøgelse er flere. Først og fremmest er det klart, at det overleverede kildemateriale synes særdeles velegnet hertil, idet det giver mulighed for et blik ind i godsdriftens mange sider. Naturligvis er dele af disse kun dårligt belyst – det gælder f.eks. direkte oplysninger om ægt og arbejde – men til disse begrænsninger skal jeg vende tilbage. De bevarede regnskaber og jordebøger gør det muligt at følge en periode fra 1616/17 til 1660/61 – altså den årrække, da godset var i kronens eller Gyldenløves eje. Korrespondancer – væsentligst mellem administrator og kancelli – og Bjerge Herreds tingbøger for perioden 1649–63 giver derudover i en vis udstrækning mulighed for at uddybe sider af godsdriften, som det kammerale materiale ikke dækker.

På grundlag af dette – for det 17. århundrede ret enestående – regnskabsmateriale findes endvidere allerede en række grundige undersøgelser af sider af Skinnerups økonomi. Det drejer sig først og fremmest om Jytte Jensens specialeafhandling fra 1975 (udgivet 1977) om den byggeaktivitet, der netop i denne periode fandt sted på godset. Udover dette egentlige emne for bogen er foretaget en bred beskrivelse af Skinnerups generelle udvikling, som har været en værdifuld støtte ved den herværende undersøgelse.

Erland Porsmose har i en artikel fra 1978 ligeledes beskæftiget sig med det nævnte materiale – konkret i en bredt anlagt undersøgelse af godsstrukturens

udvikling i området ved Kertinge Nor. Også denne er benyttet. Endelig har E. Ladewig Petersen gennemgået det store materiale og i forskellige sammenhæng trukket på resultaterne heraf.¹⁵

1. Godsstrukturen

Da Skinnerup den 26. februar 1616 købtes af Christian IV, udgjorde det tilliggende fæstegods 22 gårde, 1 bol og 19 huse. Den samlede godsmasse befandt sig indenfor en radius af 6 kilometer fra hovedgården, og i selve Kølstrup sogn, hvor denne lå, var 27% af gårdene og 88% af husene placeret. På hovedgårdens marker udsåedes i 1617 65,1 tønder hartkorn (td. Htk.).¹⁶ Udover at en af gårdene i Hundslev beboedes af en gammel bonde, der var landgilde- og hoverifri, oplyses lidet om godsets beskaffenhed, men i 1616/17 dyrkedes øde gods under hovedgården med en høst på 17,6 td. Htk. Generelt kan det øde gods vanskeligt følges i jordebøgerne, som er hovedkilden til oplysninger herom, idet de blot omtaler huse – og ikke gårde – som øde. Endvidere er selve indholdet af betegnelsen øde jo stærkt omdiskuteret, og de i det følgende præsenterede tal for øde gods må derfor tages med et stort forbehold.

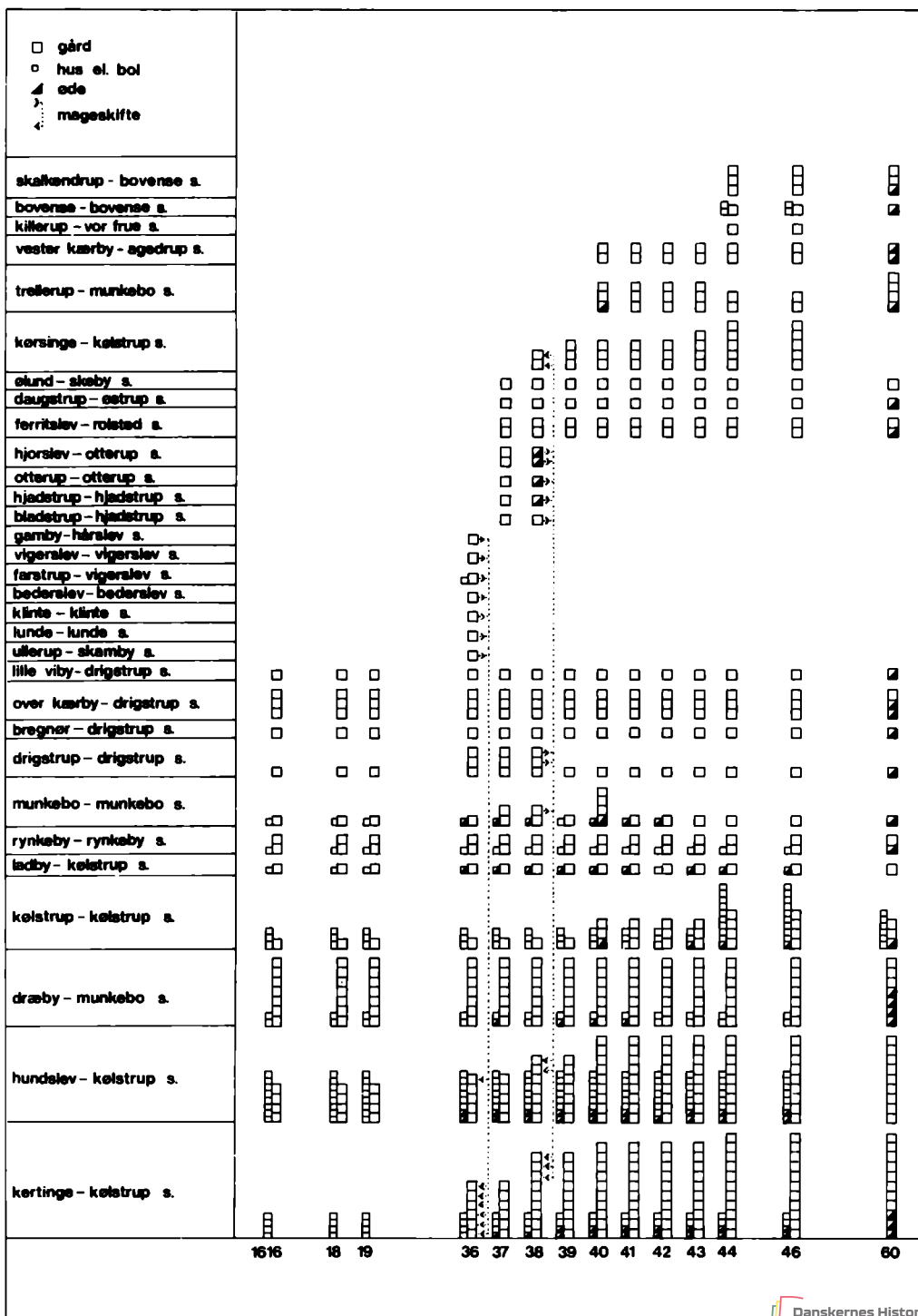
I de 15 år, der fulgte erhvervelsen, synes ikke fra kronens side at have været ofret stor interesse for Skinnerups drift, men i 1635 satte med den nye værge for Ulrik Christian – Sten Bille – en heftig godssamling ind, som her skal gøres rede for.

Ofte var det erhvervede gods foræringer fra godsejerens far, men ikke sjældent indgik udgifterne til godskøb i hovedgårdens driftsregnskab og finansieredes således af Skinnerup selv.

Den første udvidelse af fæstegodsmassen skete i 1635, da Lucas Willumsen i Odense – som modregning for nogle øksne, han havde fået leveret fra Skinnerup – den 30/12 på Skovby herredsting bortskødede sin mors – Barbaras – gård i Ullerup.¹⁷

I januar 1636 indledte Sten Bille forhandlinger med dels Cornelius Hamsfort og dels Iver Vind, fra hvem han den 25. februar for 2838 rigsdaler (RDL) tilskødedes 5 gårde og 1 bol (1 i Lunde, 1 i Klinte, 1 i Bederslev, 1 i Farstrup og 1 i Vigerslev) til Skinnerup.¹⁸ Forhandlingerne med Cornelius Hamsfort må være trukket i langdrag, eller kancelliordren til at optage disse sent efterkommet af Sten Bille, for først et år efter forelå resultatet i form af købet af en halvgård i Munkebo 23. januar 1637 mod Hamsforts køb af et stenhus ved apoteket i Odense.¹⁹ Imellem disse to handler er dog sket væsentlige omplaceringer af godsmassen. Efter halvanden måneds sonderinger købtes den 24. april 1636 for 775½ RDL en gård i Gamby af Birgitte Bille, og knapt en måned senere indledtes forhandlinger med Dorthe Skinkel og Henrik Podebusk om gods, de hver især havde til salg.²⁰ Af førstnævnte erhvervedes 14. juli to gårde i Drigstrup for 1082½ RDL, og af sidstnævnte købtes 28/1 1637 for 812½ RDL noget jord, der tydeligt var beregnet til magelæg (i Bladstrup, Otterup, Hjadstrup og Hjorslev), mod at han købte en gård i Odense fra Skinnerup for 1400 RDL.²¹

Fig. 1. Skinnerups fæstegods 1616-1660.

Det således opkøbte magelægsgods skulle for at indgå fornuftigt i godsøkonomien mageskiftes som led i en arrondering af godsmassen, og dette skete også i oktober, da det 30/12, 25/2 og 24/4 erhvervede fæstegods mageskiftedes med kronen mod 6 gårde i Kertinge og 1 gård i Hundslev.²²

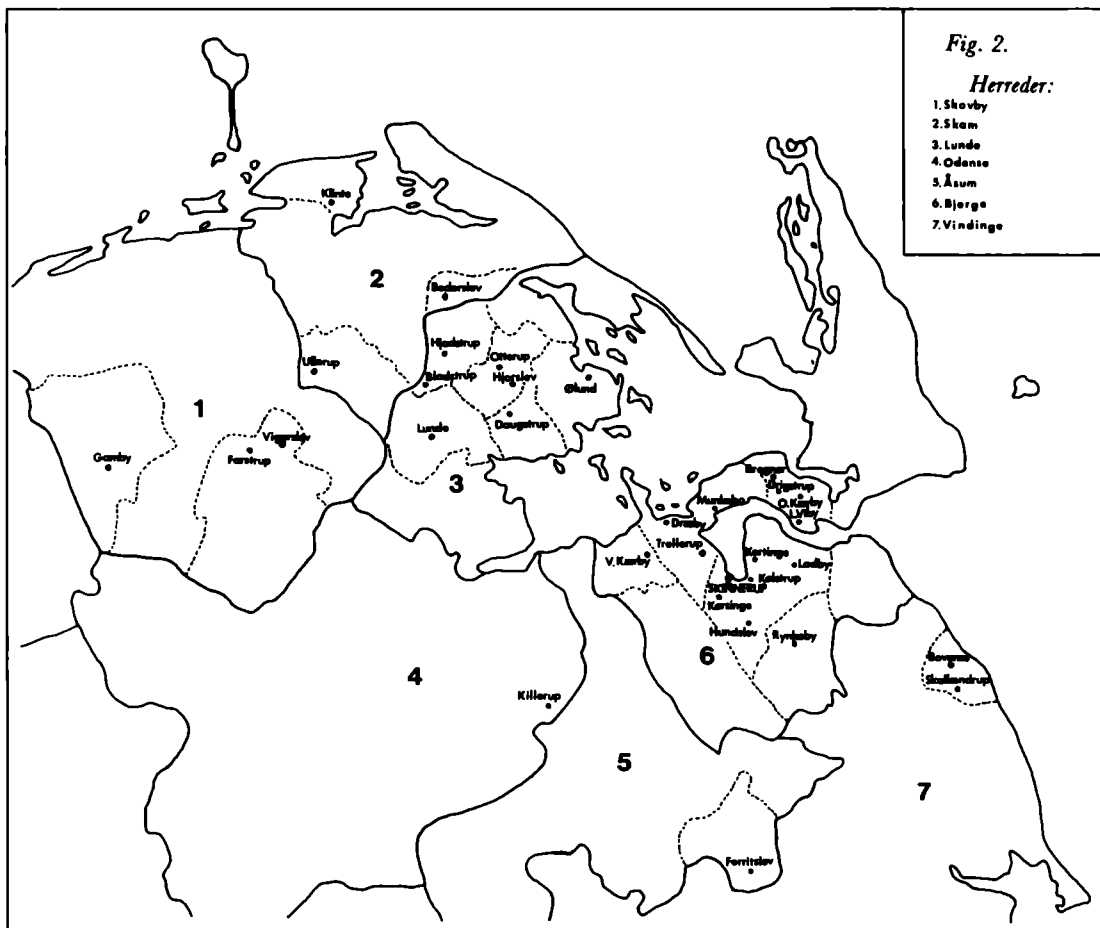
I 1637 fortsattes forøgelsen af fæstegodsmassen da 4 gårde, kronen havde udlagt i Erik Urnes bo, lagdes til Skinnerup den 9. marts (det drejede sig om 2 gårde i Ferritslev, 1 i Daugstrup og 1 i Ølund).²³ Samme vinter lagdes endvidere Cornelius Hamsforts halvgård til Skinnerup. Ifølge Gunnar Olsens undersøgelse skulle også i 1637 en gård i Hundslev være lagt under hovedgårdstaksten. En sådan nedlæggelse har ikke kunnet verificeres, og det må formodes at dreje sig om en ødegård, som midlertidigt er drevet sammen med hovedgårdsmarken.²⁴

Den 9. september 1638 foretoges det andet store mageskifte med kronen, der var med til at give Skinnerup sin endelige arronderede form. I alt afgav Skinnerup 3½ gård samt et øde byggested og noget jord uden bygninger mod at få 3 gårde i Kertinge, 2 i Hundslev og 2 i Kørsinge.²⁵ Det bortmageskiftede gods var det af Dorthe Skinkel, Cornelius Hamsfort og Henrik Podebusk i de foregående år erhvervede strøgods.

Den næste ændring i godsmassen indtraf i april 1639, da en gård i Kørsinge efter tilsyneladende besværlige forhandlinger med Knud Ulfeldt kunne erhverves for 337½ RDL.²⁶ Resten af 1639 synes at være forløbet uden handler, men allerede i januar 1640 toges aktiviteten igen op. Den 13. blev fra Hans Oldeland i Odense overtaget en gård i Kertinge og to i Kølstrup, og den 16. gik en handel med Claus Muhle i orden, således at 2 gårde i Hundslev for 2730 RDL kunne lægges til godset, mod at Ingeborg og Claus Muhle resten af deres dage fik anvist brændsel fra Sct. Knuds Klosters grund.²⁷

I et brev til kancelliet anmodede Sten Bille 3. april 1640 om at få den ordre til at optage forhandlinger om køb af Trellerup hovedgård, han af kongen mundtligt havde modtaget, skriftligt. Samtidig forelagde han for første gang sin egen plan for et større mageskifte mellem kronen og Skinnerup – et projekt, der i de følgende år adskillige gange dukkede op i hans korrespondance med centraladministrationen, men som aldrig realiseredes. Planen var at mageskifte 6 af kronens gårde i Ladby mod Ulrik Christians gårde i Ferritslev, Ølund, Daugstrup og om nødvendigt en i Kølstrup.²⁸ Da Sten Bille i 1643 gentog sit forslag lød det på 7 gårde i Ladby, 2 i Kølstrup og 1 i Vester Kærby mod alt Skinnerups gods i Ølund, Daugstrup, Ferritslev, Over Kærby, Lille Viby, Bregnør og Drigstrup (i alt 10 gårde). Dette forslag overvejedes af kancelliet, og blandt andre Mogens Kaas blev hørt i sagen og anførte, at det af Sten Bille tilbudte gods af Skinnerups egen foged – Niels Ibsen – var erklæret »forskyldt« og »gandske forarmit saa de icke kunde formaa at udgiffue deres fulde schuld. . .«²⁹

At planen er blevet forhindret, fordi de to godsgrupper var for umage, kan dog ikke have været tilfældet, idet de efter undersøgelser foretaget af Henning Valkendorf og Henrik Podebusk blev vurderet til henholdsvis 100,1 og 100,8 td. Htk. Hvad end grunden til at Sten Billes gentagne forslag ikke er blevet realiseret har

Kortgrundlag: Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968.

været, ses også i dette de samme tendenser som i den faktisk praktiserede godspolitik. Det gods, han ønskede lagt under Skinnerup, var klart mere belejligt end det tilbudte, idet afstanden for de hoveripligtige bønder til hovedgården var væsentligt mindre.³⁰

Hvad købet af Trellerup angik kom det i stand 7. april 1640, da Christian von Offenbergh for 7500 RDL med 1500 i udbetaling bortskødede hovedgården (bestående af to bøndergårde) med 4 fæstegårde i Trellerup (heraf 1 øde) og 2 i Vester Kærby.³¹ Af dette gods blev efter få år foruden hovedgårdsmarkerne den øde gård i Trellerup drevet under Skinnerup, ligesom de to bøndergårde, der lå på Trellerups grund, i 1642 lagdes øde, og i 1644/45 blev nedrevet med det formål at drive disse under Skinnerup. Samme år inddrog en enghave til græsning for hovedgårdens heste fra en bonde i Hundslev, der til erstatning fik en afkortning af landgilden.³²

Fra 1640 kom – udover at en uidentificeret gård i Kertinge skulle være lagt fra Henrik Gyldenstjerne til Skinnerup – en periode med relativ ro i godsstrukturen, og først i 1643 da endnu en gård (måske den samme?) – denne gang i Kørsinge – lagdes til godset fra Gyldenstjerne, startede godssamlingsaktiviteten igen.³³ 1644 skødedes Østergård hovedgård med sine marker og en godsmasse på 8 gårde, 1 bol og 8 huse fra Jørgen Kaas til Ulriksholm, som Skinnerup nu kaldtes, og derved fik hovedgårdsmarken sit andet store arealtilskud.³⁴

Dette var den sidste store manifestation af den godssamlingspolitik, der på den unge Gyldenløves vegne førtes på Skinnerup. Resultatet var, at han den 6. januar 1645 kunne få overdraget et velarronderet godskompleks med hovedgårdsjorder på 240 td. Htk.-udsæd og med 58 underliggende bøndergårde, 2 bol og 23 huse. Herefter gik godset ind i en stabil periode med få strukturelle ændringer.³⁵

I 1650 bebudedes det på Bjerger herredsting, at Kørsinge mark skulle lægges under hovedgårdens drift, og året efter nedlagdes landsbyen med sine fire gårde.³⁶ Denne nedlæggelse gav hovedgården direkte forbindelse med Hundslev Skovgårds eng og skovfang, som derefter også lagdes under denne.³⁷ Nedlæggelsen af Kørsinge viste sig imidlertid på længere sigt at være en landsbyflytning – som påvist af Erland Porsmose fra god til dårlig jord –, idet der i 1654 opbyggedes 4 nye gårde i Trellerup (af hvilke dog kun to optræder i JB 1660) som erstatning.³⁸ Endvidere erhvervedes i perioden frem til 1660 en gård i Hundslev, mens en gård i Kølstrup forsvandt fra jordebøgerne. Endelig solgtes den 21. juli 1652 den jord i Killerup, der 1644 var erhvervet med Østergård, til Henning Pogwish.³⁹

Fra 1616 til 1660 skete således en udvikling ved køb, salg, mageskifter og nedlæggelser, som førte Skinnerup fra at være et lille gods med en hovedgårdsudsæd på 65,1 td. Htk. og fæstegods bestående af 22 gårde, 1 bol og 19 huse til et gods med hovedgårdsudsæd på 272,1 td. Htk. og 54 fæstegårde, 2 bol og 23 huse.

En klar tendens i samlingen af fæstegods var dettes koncentration i relativ nærhed af hovedgården. Fordelen herved var den lettere tilvejebringelse af arbejdskraft til hovedgårdsdriften. I jordebogsmaterialet angives kun husmænd som ugedagsbønder, men vi ved fra andet materiale, at også gårdmænd var hoveripligtige. Om Henrik Andersen i Munkebo, hvis halve gård i 1636 erhvervedes til Skinnerup, hedder det således i en indberetning fra Sten Bille, at han betalte landgilde til Cornelius Hamsfort og Sct. Hans Kloster i Odense og »... gör halff hoffningh till huer part.«⁴⁰ Da der endvidere ved siden af en stigning mellem 1616 og 1646 i hovedgårdens udsæd på 289% er sket en stigning på 175% i antallet af indensogns mulige hoveriydere (både husmænd og gårdmænd), synes der at være godt belæg for antagelsen om, at godskoncentrationen væsentligst må ses som udtryk for nødvendigheden af tilvejebringelse af arbejdskraft (se fig. 3).

Mens der altså skete en markant absolut vækst i antallet af indensogns fæstere, er disses andel af det samlede antal fæstere gennem hele perioden ret stabil på ca. 45%. Den tilskyndelse som kunne have ligget i, at indensognsbønder iflg. missiv til lensmanden Henning Valkendorf 9. juni 1632 var frie for skat, kan altså tilsyneladende

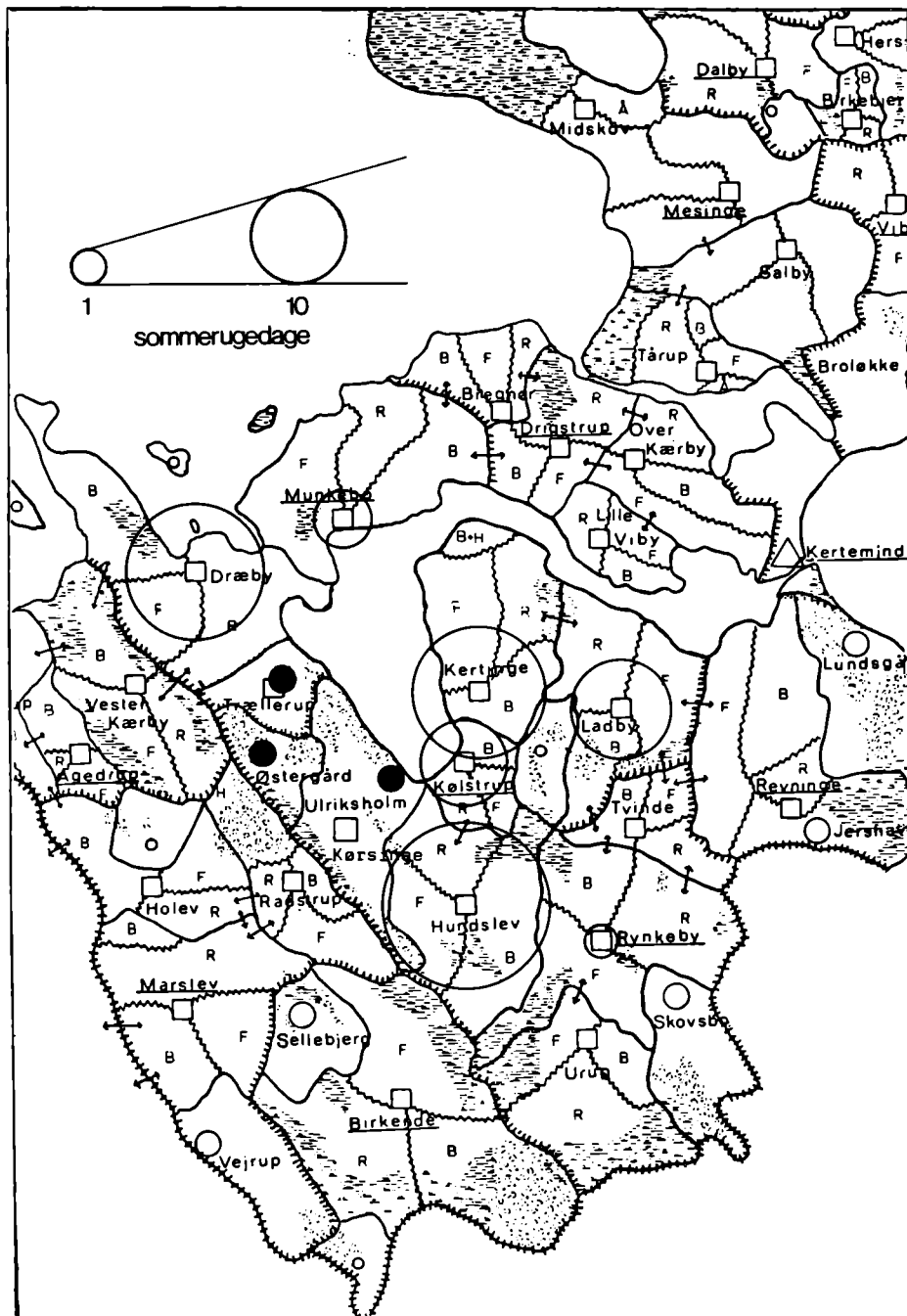

Fig. 3. Hoveribyrdens geografiske fordeling 1637/38.

Kortgrundlag: Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1982.

dende lades ude af betragtning ved denne vurdering af de for godssamlingspolitikken afgørende faktorer.⁴¹

Andre forhold synes at have spillet en rolle. Således er det påpeget af Jytte Jensen, at det gods beliggende i Bovense sogn, der i 1644 fulgte med Østergård, er trafikalt såre belejligt placeret på halvvejen fra Skinnerup til trafikknudepunktet Nyborg.⁴²

Ud fra en antagelse om en tendens til proportionalitet mellem bøndernes areal (udsæd) og landgilde (en antagelse der bl.a. kan baseres på Arent Berntsen) kan opstilles følgende index over henholdsvis landgilde som angivet i jordebøgerne og hovedgårdsmarkernes areal udtrykt ved udsædsudviklingen. Det ses her, at den absolutte vækst i den samlede godsmasse fordelte sig med den største relative arealstigning på hovedgårdsjorden.

Tabel 1.

År	Landgilde	Hovedgårdsudsæd
1616/17	100 (228,4)	100 (65,1)
1636/37	132	111
1646/47	240	389
1654/55	264	417

Mens bøndergodset øgedes til næsten det tredobbelte, udvidedes hovedgårdsmarken endnu mere, hvilket må betragtes som et klart tegn på, at der i godssamlingsstrategien lå et ønske om relativ forøgelse af hovedgårdsdriften.

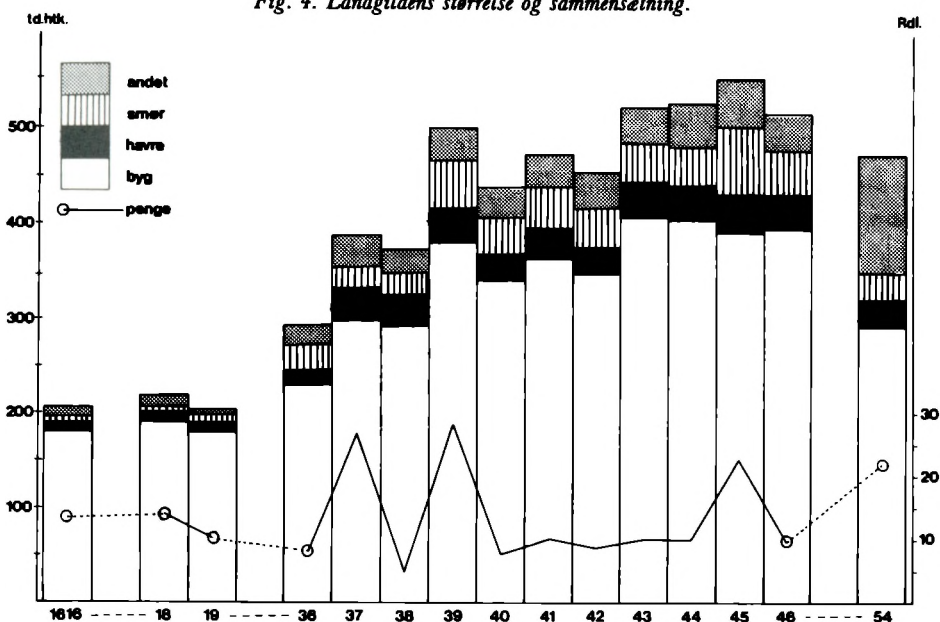
Mængden af det øde gods var ifølge jordebøgerne ret stabil indtil krigen 1657–58, som førte til en katastrofal situation for landbefolkningen. Desværre angives som nævnt kun øde huse, men fra regnskaberne ved vi, at øde gods til stadighed har været dyrket direkte under hovedgården, men det hører til sjældenhederne, at gods ligefrem er lagt øde som led i en skjult hovedgårdsudvidelse (som Anders Hansens gård 1646).⁴³ Dyrkningen af øde gods må generelt opfattes som en nødforanstaltning, og et missiv til Sten Bille fra 1636, hvor han beordres til at forsyne øde gods med bygninger og besætte dem med nye fæstere, udtrykker klare den driftsøkonomiske holdning, man havde til det øde gods.⁴⁴

Sammenfattende må de to væsentligste tendenser i den udvikling af Skinnerups fysiske fremtræden, der her er fremlagt, være dels den absolutte forøgelse af godsets størrelse med en relativ stigning af hovedgårdsjordens omfang og dels en koncentration af fæstegodset med henblik på tilvejebringelsen af den til det forøgede areal fornødne arbejdskraft.

2. Produkt- og pengerenten

Produkt- og pengerenten mest betydelige form var landgilden (skylden), der

Fig. 4. Landgildens størrelse og sammensætning.

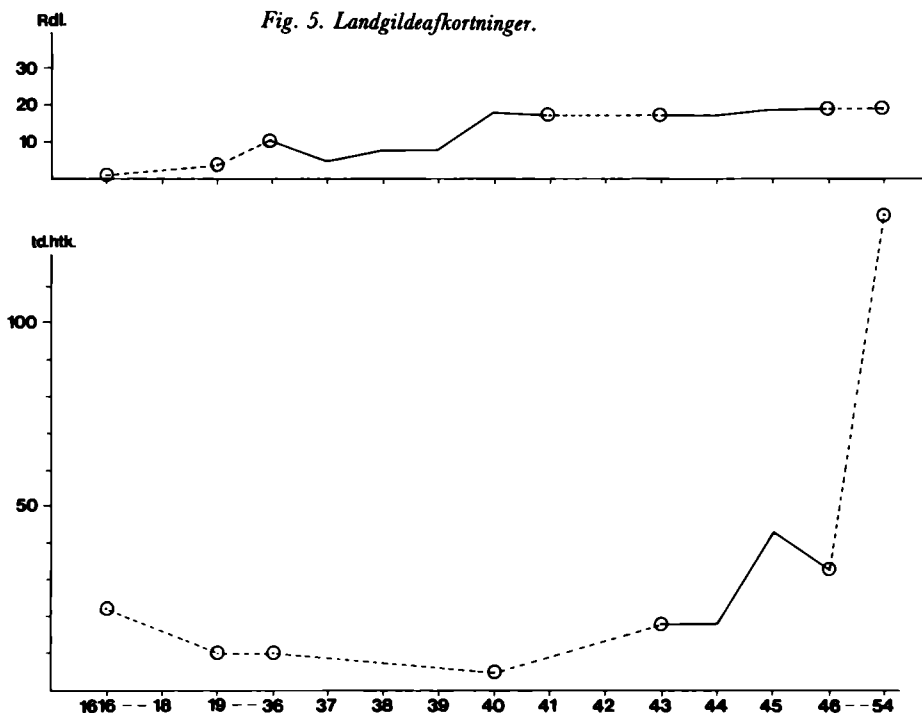
årligt ydedes af godsets fæstere. Den enkelte bondes landgilde var, som det generelt var tilfældet, fastsat ved fæstets indgåelse og en stabil størrelse.⁴⁵ Denne stabilitet overførtes stort set til den generelle udvikling i landgildeindkomstens omfang, som det fremgår af fig. 4.⁴⁶

Den vækst i landgilden, der frem til midten af 1640'erne gjorde sig gældende, må først og fremmest tilskrives godsmassens gradvise forøgelse. Således skete f.eks. en markant stigning i indtægten i 1636/37, da meget nyt fæstegods kom til, ligesom erhvervelserne i 1639/40 havde mærkbare resultater. To andre forhold må inddrages ved forklaringer på forløbet i landgildeindkomstens størrelse, nemlig de årligt fastsatte askortninger (eller reduktioner) og konverteringer mellem produkt- og pengelandgilde. Den første af disse spillede især en rolle i forbindelse med øde gods og specielt dårlige høstår eller generelt i de tilfælde, hvor fæsteren ikke havde fysisk mulighed for at svare sin ydelse. Som det fremgår, var den del af landgilden, der betaltes i penge, væsentligt mere svingende end den øvrige, og dette kan netop henføres til, at pengeafkortninger synes anvendt som en sådan regulerende størrelse. For eksempel kan peges på, at der med øgede hoverikrav til husmændene i 1640'erne optræder betydelige nedsættelser i disses pengeyndelser.⁴⁷

Variationer i pengelandgilden var altså bestemt af dennes vekslende afkortninger, men også en forskellig sammensætning af produkt- og pengeyndelser gennem varierende konverteringer af diverse persiller (landgilde-»varer«) fra år til år synes at have spillet ind.

Udover askortning af landgilden med penge fandt også en naturalieafkortning sted, og som det fremgår af fig. 5, fulgte denne generelt den af godssamlingen

Fig. 5. Landgildeafkortninger.

afledte vækst i landgilden. I periodens slutning var dog en afgørende stigning i denne størrelse – en stigning, der kun kan tilskrives driftsøkonomiske problemer for bønderne.

Naturalielandgildens sammensætning var i hele den undersøgte periode yderst stabil. Dette må forklares med landgildens principielt – og i det store og hele reelt – fastsatte form samt afkortninger og konverteringers beskedne betydning i forhold til den totale størrelse.

På fig. 4 ses de tre dominerende produkters relative vægt i landgilden. Udover disse produkter optrådte i forskelligt omfang rug, æg, bolgalte samt småredlerne lam, gæs, høns og får. I landgilden fandtes desuden en beskeden opstaldning af hovedgårdens øksne hos bønderne under betegnelserne fodernød, staldøksne eller foderøksne.

En del af produktrenten, der ikke umiddelbart kunne tilskrives herremandens funktion som godsejer, men som kom til hans disposition som følge af godsejerklassens ihændehaveelse af statsmagten og dermed efter reformationen af kirken, var tienden. Af den tredelte tiende kunne en herremand således erhverve en eller flere dele – oftest kirketienden.⁴⁸ På Skinnerup erhvervedes endvidere fra kronen nogle kongetiender, men desværre er tilvejebringelsen af de forskellige tienderrettigheder uhyre vanskelig at følge i materialet.

Så tidligt som 1618 synes Kølstrup kirketiende at være lagt til gården, og afgift betalt deraf. Disse tiendeafgifter var af en anseelig størrelse og ydedes til forskellige

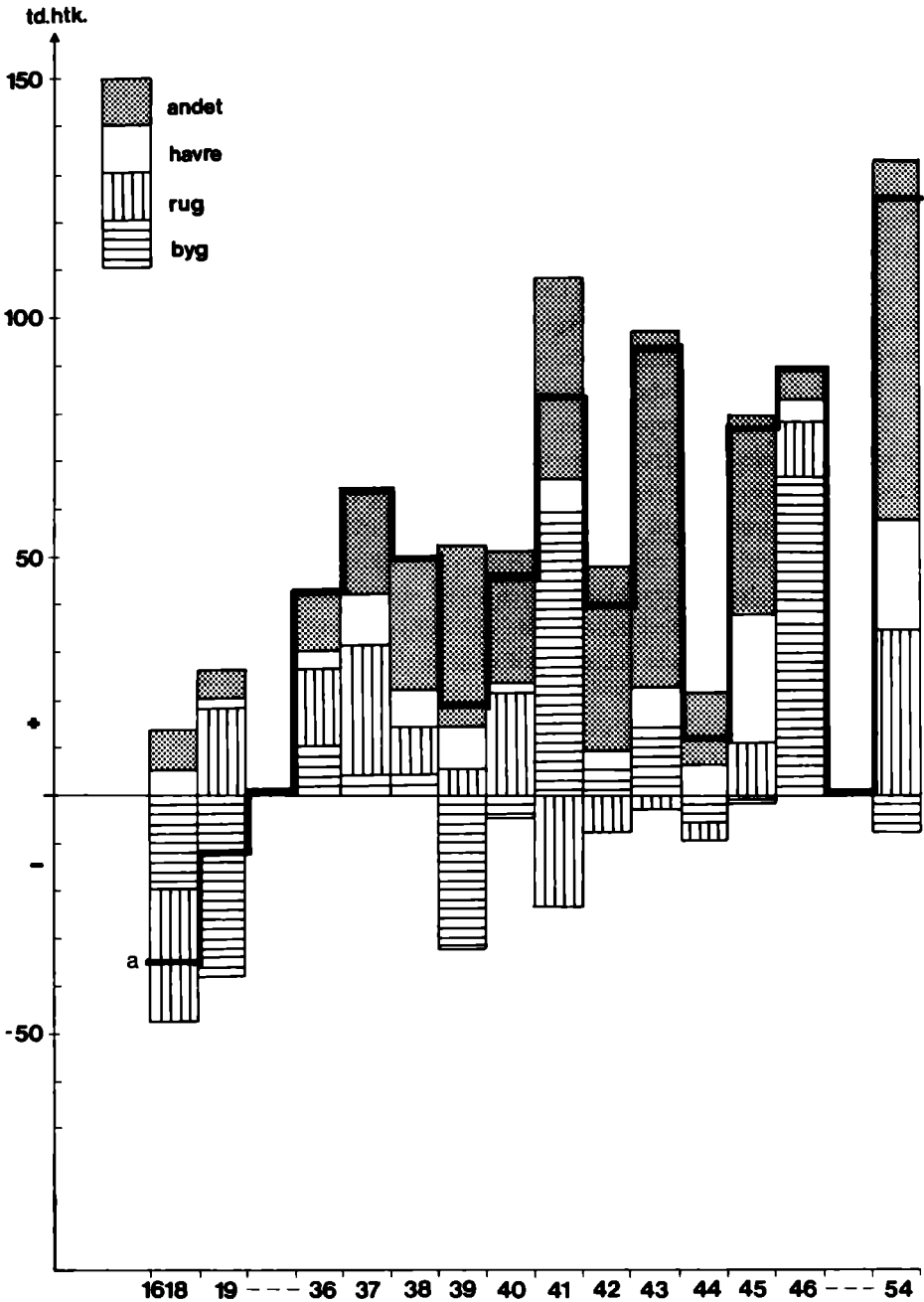
institutioner m.m. med det resultat, at tiendemodtageren ofte fik en beskeden nettogevinst eller ligefrem tab. I dette tilfælde gik den »sædvanlige afgift« til Odense Hospital.⁴⁹ I 1622 fulgte Kølstrup kirketiende Skinnerup ind under Odensegårds len, og der er kildemæssig stilhed omkring den, indtil kancelliet i 1631 beordrede undersøgt om Odense Hospital led økonomisk ved dette arrangement.⁵⁰ Sagen synes at være endt med, at tienden i 1633 midlertidigt – skulle det vise sig – lagdes tilbage til hospitalet, og som erstatning herfor fik Skinnerup kongetienden i stedet.⁵¹ I 1635 ser det ud til at have været planen at supplere med Birkende, Revninge, Drigstrup, Munkebo og Agedrup tiender, men ifølge jordebogen 1636/37 var godset da blot i besiddelse af Kølstrup konge- og kirketiende (der 1637 vendte tilbage) mod afgifter til Odense Hospital og Kølstrup kirke. I 1637/38 kom dog en enkelt af dem, nemlig Munkebos kongetiende, til med afgift til Odensegård, mens den tidligere tiendefæster, sognepræsten ved Sct. Knuds kirke i Odense, fik en anden tiende til erstatning.⁵²

Trods kancelliovervejelser om afgørende forøgelse af Skinnerups tiendetilliggende med f.eks. Agedrup sognetiende (realiseret i 1654/55), kan i de følgende år kun to nyerehvervelser registreres i jordebøger og regnskaber. I 1640/41 Birkende kongetiende mod afgift til Odensegård og i 1642/43 halvdelen af Munkebos kirketiende mod afgift til kirken.⁵³ Dermed var Skinnerups tiendeerhvervelser stort set afsluttede, og disses plads i den samlede godsøkonomi lagt fast. Af fig. 6 fremgår det, at nettotiendeindtægten var særdeles svingende og derfor næppe kan have været en afgørende faktor i skiftende godsadministratorers driftsøkonomiske strategi.

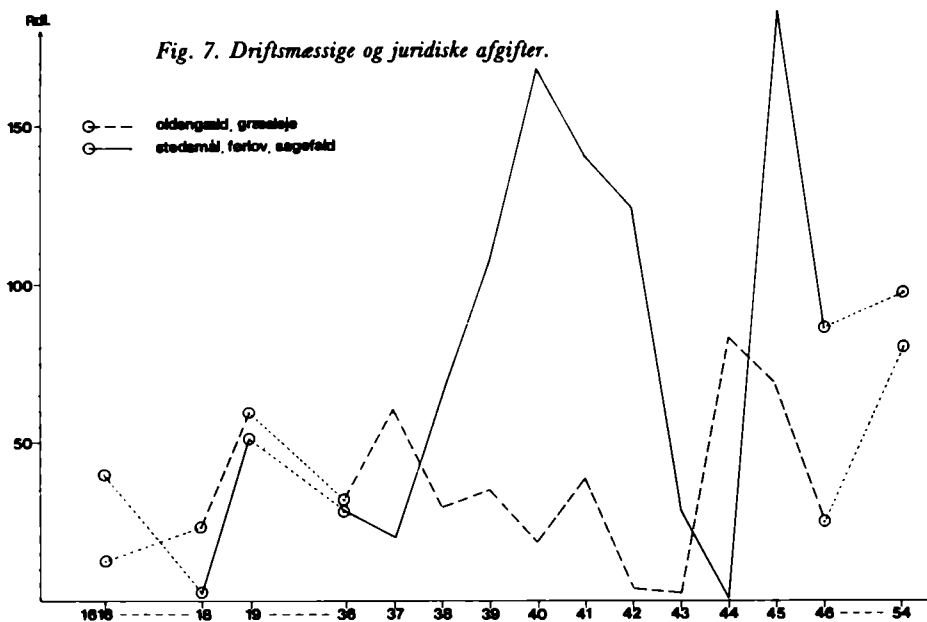
Årsagen til den vældige ustabilitet må søges i to forhold. For det første fulgte tiendens omfang definatorisk høstens størrelse, hvilket givetvis har afstedkommet voldsomme svinginger. For det andet er disse blevet forværret af, at de afgifter, der udgjorde en udgift i tienderegnskabet, var faste størrelser, hvilket kunne føre til negative nettoindkomster. Når der trods alt kan spores en stigende tendens i tienden, skyldes dette naturligvis, at indtægtskildernes antal forøgedes, som det ovenfor er vist.

Hvad tiendens sammensætning angår, var denne præget af, at især byg og rug videregibetalses som afgifter, mens havre og de mindre betydningsfulde afgrøder som agerhejre, blandkorn og boghvede i højere grad udgjorde nettoindkomsten. På grund af den ustabilitet, der således også afspejlede sig i tiendens sammensætning, må det altså umiddelbart konkluderes, at tiendeindtægten har spillet en ubetydelig rolle i godsøkonomien. Vi har imidlertid set, at der fra administrations side lagdes stor vægt på erhvervelse af nye tiender. Hvordan forklare dette tilsyneladende paradoks? Uden i det konkrete tilfælde at kunne eftervise det i de anvendte kilder må man her henvise til det alment gældende forhold, at tiender svarede i kærven (dvs. inden tærskningen), således at modtageren fik såvel korn som strå.⁵⁴ Når det betænkes, at modtageren i dette tilfælde var en hovedgård med en ikke ubetydelig øksneopstaldning, fremgår at det snarere end kornet var

Fig. 6. Nettotiensten; total og fordelt på produkter.

Den optrukne sorte streg (a) viser for hvert regnskabsår det samlede nettoresultat, mens søjlerne anskueliggør nettoresultatet for hver kategori for sig.

halmen, der var af interesse for driften, og at denne blev tilbage ved betalingen af afgifter, som må tænkes at være betalt i skæppen (dvs. efter tærskningen).⁵⁵

Ved siden af de to naturaliedominerede produkt/pengerenteformer – landgilde og tiende – fandtes to grupper afgifter som oftest svarede i penge. Den ene var af driftsmæssig art (herlighedsafgifter) og var afgifter af skov, eng etc., og den anden var af juridisk/personel art og bestod af afgifter fra retstvister (bøder), fæsteforholdets indgåelse og ophør og lignende. I det konkrete tilfælde kan de driftsmæssige afgifter stort set samles i formerne oldengæld og græsleje.⁵⁶

Oldengæld var en afgift, som ydedes for retten til at sende svin på olden i skovene. Græsleje var en tilsvarende afgift af adgangen til græsning af kreaturer på engene. Disse to indtægtsposter tilsammen viser en meget varieret udvikling, der i første række stammer fra svingninger i oldengælden. Dette må utvivlsomt forklares med de enkelte års meget forskellige oldenmængde og vel også bøndernes vekslende husdyrproduktion.

Ved siden af disse herlighedsafgifter skal nævnes et eksempel på en ydelse, der ligeledes er udtryk for en driftsmæssig sammenknytning af hovedgården og fæstegården. I regnskabet 1640/41 nævnes det, at plovøksne var udlejet fra hovedgården til bønderne, og at lejeindtægten herfra var 15¾ td. byg. Indtægten fra samme virksomhed udgjorde året efter 4 td. byg.

De juridisk/personelle afgifter kan deles op i tre former: stedsmål, førlov og sagesfald. Stedsmål (eller indfæstning) var en afgift, som af bonden betaltes ved fæstets indgåelse. Førlov var derimod et beløb, der skulle betales når bonden – efter lovlig opsigelse – ønskede at fraflytte den fæstede gård. Endelig var sagesfald indtægterne fra retsbøder, som tilfaldt godset – ofte et anseeligt beløb.⁵⁷

*Tabel 2.
Jordebøgenes ugedagsangivelser.*

JB/år	Ugedage	Ugedagstjenere
16/17	60	15
18/19	66	16
19/20	60	15
36/37	90	17
37/38	85	17
38/39	89	17
39/40	92	15
40/41	92	16
41/42	95	15
42/43	74	14
43/44	56	11
44/45	57	12
46/47	56	11

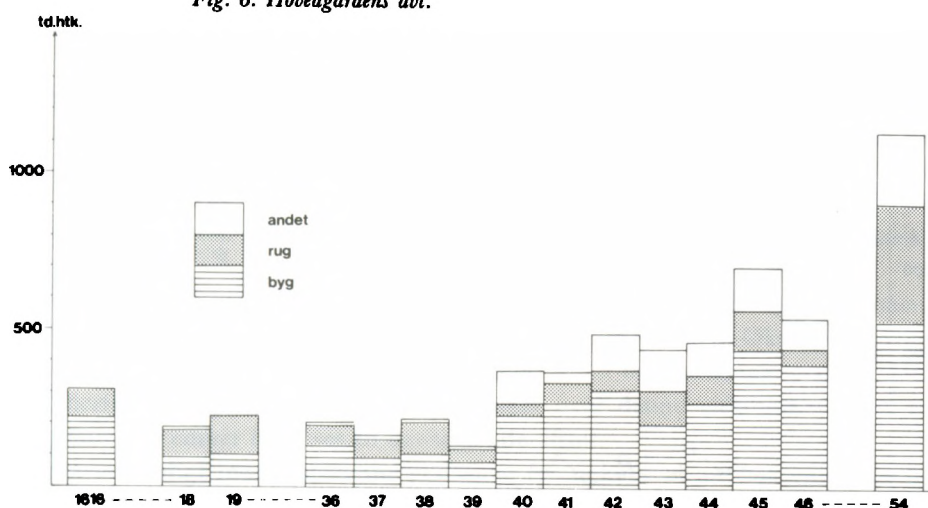
Som det ses af fig. 7 var også indtægterne af denne art uhyre svingende, hvilket var naturligt, da ingen af de størrelser som indgik i regnskabsposten var faste. Den stigende tendens der kan spores stammer næsten udelukkende fra stedsmålet og kan vel derfor ses som udtryk for en øget udskiftning af godsets fæstebønder – et forhold, der i et mere intensivt kildestudie end dette f.eks. vil kunne klarlægges gennem undersøgelse af personnavnestoffet og derigennem fæsteperiodernes længder.

Hvad angår arbejdsrenten (ægt og hoveri) er de eneste direkte oplysninger kilderne giver jordebøgenes ugedagsangivelser. Disse er dog som nævnt begrænset til oplysninger om husmænd, mens de indensogns gårdmænd, som også har deltaget i hoveriet, er udeladt. Ud over at det må tages for givet, at alle indensogns fæstere ydede hoveri (formelt nok i et givet forhold til deres landgilde), har vi set et eksempel på, at også udtjenere var hovpligtige. Det må formodes, at denne pligt især var aktuel i spidsbelastningsperioder.⁵⁸

Tallene i tabel 2 for såvel ugedage (om sommeren) som antallet af ydere er endvidere varierende, og når de trods deres evidente unøjagtigheder alligevel er medtaget, er det ud fra et ønske om trods alt at give et indtryk af den enkelte fæsters arbejdsrentebyrde.

Denne giver indtryk af en uhyre intensiv udnyttelse, og på trods af den faldende tendens i de anførte tal må denne udnyttelse formodes at have været ved og måske endda at være blevet forøget. I hvert fald ved vi fra Jytte Jensens undersøgelse af byggeriet på Ulriksholm, at ægt og hoveri i denne forbindelse ikke kunne udføres af hovedgårdens egne bønder »for anden hoffning eller dieris thrange høst schyld. . .«⁵⁹ Hvad disse ulønnede arbejdsfunktioner konkret bestod i, har vi ikke

Fig. 8. Hovedgårdens avl.

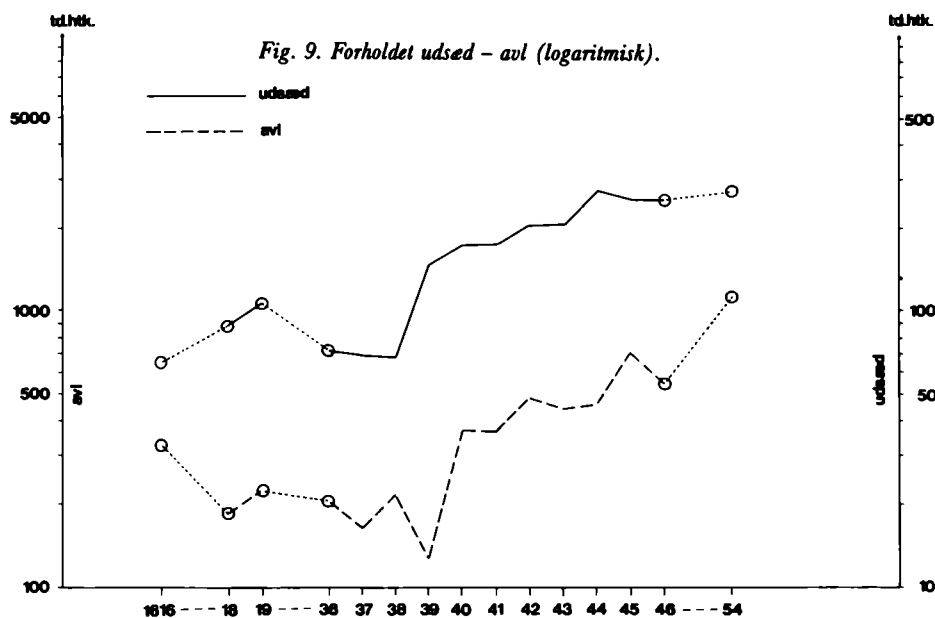
stort direkte kendskab til. Først og fremmest må der dog have været tale om egentligt avlingshoveri og forskellige former for ægter, som f.eks. omtales i en sag fra 1649, hvor nogle bønder »icke haffuer agitt hosbundens korn«. ⁶⁰ Endvidere oplyser jordebøgerne, at Jep Smed i Kølstrup fra 1616 til 1620 og Henrik Smed fra 1636 til 1647 arbejdede frit for gården, ligesom Else Lauridsdatter i Munkebo fra 1616 til 1643 boede frit i sit hus (bortset fra tre dages årlig tærskning) mod at passe hovedgårdens urtehave. ⁶¹

Som det ses, er den viden, som på denne måde kan tilvejebringes om arbejdsren- tens plads i godsøkonomien, yderst beskeden. I stedet for at belyse dette forhold direkte skal det derfor i det følgende gøres indirekte – ved at betragte resultaterne heraf, nemlig hovedgårdens egen produktion.

3. Hovedgårdsdriften

Resultaterne af hovedgårdens drift kommer først og fremmest til udtryk i avlsre- sultatet, som årligt er indført i regnskabet. I disse tal er indregnet det øde gods, som gennem tiden dyrkedes under hovedgården, idet den pågældende jord og udbyttet herfra ikke driftsmæssigt adskiller sig fra den øvrige hovedgårdsmark.

Af fig. 8 ses der at være tale om en jævnt stigende tendens med særlige vækstår 1640/41, 1645/46 og i perioden uden overleverede regnskaber 1647–54. De to første falder tydeligt sammen med hovedgårdsudvidelserne ved henholdsvis Trel- lerups og Østergårds køb, mens den tredje stigning kun kan forklares som resulta- tet af det nedlagte bøndergods (Kørsinge) og et eventuelt enkeltstående, fremra- gende høstår. Generelt synes udviklingen dog at kunne tilskrives forløbet af ændringerne i godsmassen, der som ovenfor omtalt bl.a. indebar en øget hoved-

gårdsmark. Denne jævne udvikling udsattes dog for nogle svingninger fremkaldt af høstudbyttet forskellige år. F.eks. nævnes det i 1639/40 at »... kornitt gaff ringe till schippen dette aar«. ⁶²

Om en produktivitetsudvikling i hovedgårdens kornavl er der derimod ikke tale, hvilket fremgår af ovenstående sammenholdelse af den relative udvikling i udsæd og avl (fig. 9).

At de to forløb er parallelle betyder, at den relative stigning i avlen svarer til den relative stigning i udsæden, og forholdet mellem de to størrelser (foldudbyttet/produktiviteten) er således konstant.

Tabel 3 over foldudbytter i den tiårige periode med en ubrudt regnskabsserie viser med ønskelig klarhed, at hovedgårdsdrift ikke kan have været præget af højere produktivitet end bondegårdsdrift, da et så katastrofalt lavt foldudbyttensniveau ville have været fatalt for en bondefamilie, hvis overlevelse afhang heraf. ⁶³

Avlens sammensætning var aldeles domineret af korn – først og fremmest byg og rug. I fugtige år fyldtes rugmarkerne ofte af ukrudtsplanten agerhejre, der dog kunne benyttes som foder, og som kunne komme op på 151% af et års rugavl. ⁶⁴

*Tabel 3.
Foldudbytter.*

Høstår	1637	'38	'39	'40	'41	'42	'43	'44	'45	'46
Byg	2,3	2,9	2,2	2,5	2,9	3,9	1,9	2,4	5,7	2,8
Rug	2,1	3,2	1,3	1,1	0,9	0,9	1,7	2,0	1,6	0,8

Som det kan ses forekom også en betydelig havreproduktion, hvorudover en del byg og havre dyrkedes som blandkorn, og fra 1639 avledes også en del boghvede.

Udover kornarterne fornyedes hovedgårdens produkter ved dyrkning af bælgplanter – fra 1640/41 ærter og i 1654/55 vikker.⁶⁵ Som produkter uden væsentlig betydning for den samlede avl nævnes i regnskaberne most, frugt og humle fra frugthaven og i ny og næ et slagtesvin eller huder fra selvdøde øksne. Mens især byg og rug – som det skal vises – var typiske salgsafgrøder, indgik en del agerhejre og bælgplanter som foder i hovedgårdsdriftens anden del, nemlig den animalske produktion.

I dette tilfælde er den animalske produktion identisk med øksneproduktionen, som i hele perioden var et væsentligt indslag i godsøkonomien. Øksneproduktionen var i sit væsen uløseligt knyttet til handel og det internationale marked. Her skal derfor kun gøres nogle få betragtninger over denne virksomhed, idet en uddybning af emnet henvises til det følgende afsnit.

Som et adeligt monopol kunne godsejere frit opkøbe øksne hos bønderne og opstalde dem til opfedning på hovedgårdene. Som halvfabrikata med betegnelsen staldøksne blev kvæget efter en tid på stald gerne solgt til en købmand, der så stod for transporten til de internationale markeder i Tyskland og Nederlandene.⁶⁶ I stedet for at opstalde kreaturerne på hovedgården kunne som indirekte landgildedydelse opstaldning på bøndergodset finde sted.

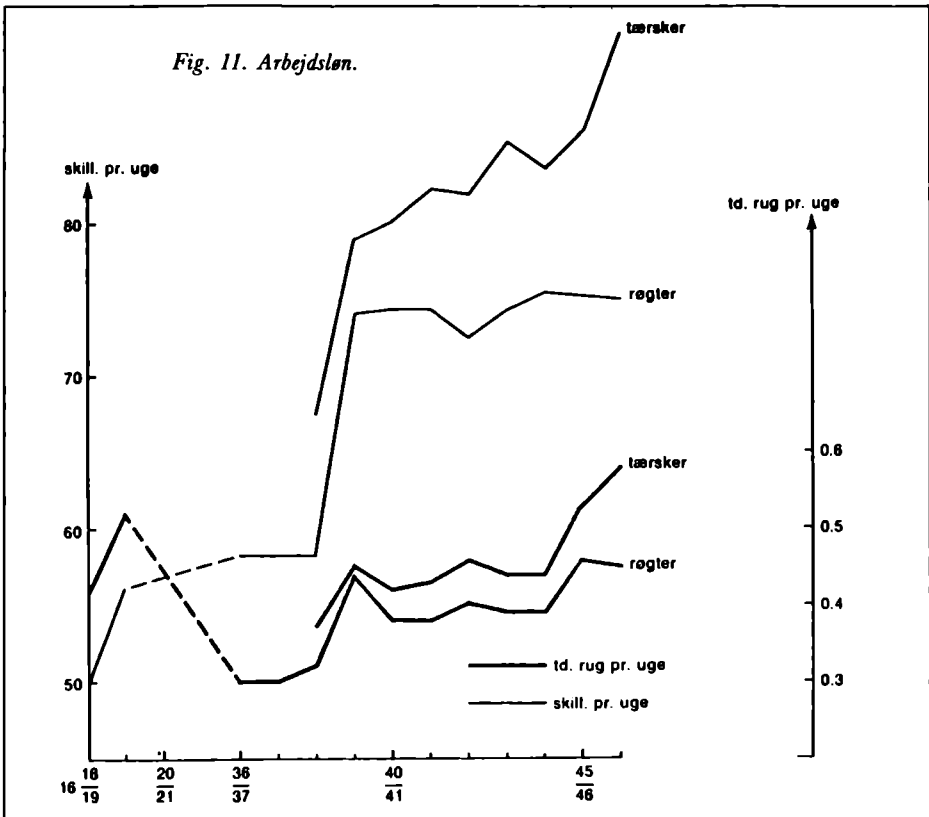
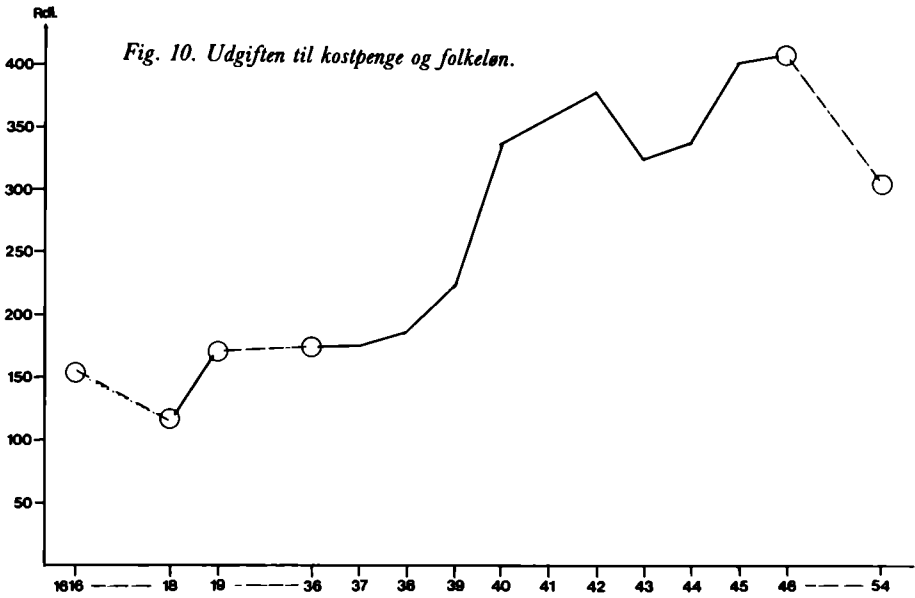
Vi ved, at øksne har været opstaldet på både Skinnerup og Trellerup, og at hovedgården samlet har haft ret god kapacitet til denne form for produktion. På Skinnerup stod 1634 et øksnehus med 49 bindinger, hvoraf dog halvdelen var styrtet sammen, og efter dette var nedrevet i 1644, opførtes en 60 bindinger lang ny heste- og øksnestald.⁶⁷ Med en bindingsbredde på 160–190 cm giver dette plads til op imod 150 dyr, som netop var det tal, periodens højeste årlige omsætning (1640/41!) lå på.⁶⁸ I øvrigt nåede øksneproduktionen sit højeste niveau i perioden 1639–44, hvorefter en nedadgående tendens satte ind.

Opstaldning af kvæget på bøndergodset synes ikke at have været praktiseret i stor stil, men dette var altså heller ikke praktisk nødvendigt, da hovedgården selv havde tilstrækkelig plads. Endvidere må den form for opfodring absolut have været den mindst produktive, da den dels gav bonden mulighed for ensidigt at regulere sin landgilde (nedad!) og dels afgav værdifuld gødning fra hovedgården. Hvad angår produktiviteten på hovedgården synes indtjeningen – som det skal vendes tilbage til – at have været pæn, ligesom dødeligheden blandt dyrene var begrænset til et minimum.

Tabel 4.

Antal selvdøde øksne i % af årets totalbeholdning.

1,0	5,7	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,3	4,0	0,7	0,0	6,5	0,0
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55	

Fra Ladewig: 1980, s. 353.

4. Markedsrelationer

I det følgende vil jeg belyse godsøkonomiens kontakt med markedet – først det endnu kun ringe udviklede arbejdsmarked.

Hovedgårdens udgifter til regnskabsposterne kostpenge og folkeløn viste i den undersøgte periode en klart stigende tendens. Denne må i det væsentlige forklares med to forhold. For det første ses på fig. 10 de to mest markante udgiftsstigninger at falde sammen med hovedgårdsforøgelserne i 1640 og '44, der klart forøgede de lønnede arbejders antal. Selve udviklingen af godsets sammensætning er således af central betydning. For det andet viser udviklingen i de enkelte lønninger en pålydende stigning, hvis forløb også påvirker godsets samlede lønudgifter (se fig. 11).

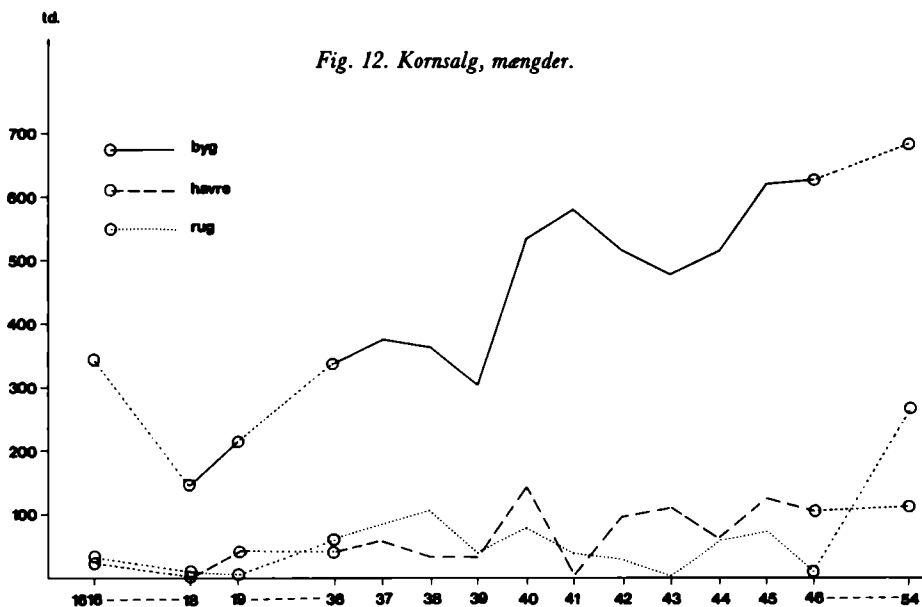
Når de håndværkere, der i perioden medvirkede ved byggeprojekterne, lades ude af betragtning, var de lønnede arbejdsfunktioner ret uforanderlige. Af egentligt fastansatte var fra starten kun fogeden på Skinnerup, der var gårdens forstander og stod for den daglige drift, samt fra 1636 også en ladefoged. Med Trellerups erhvervelse i 1640 kom endnu en ladefoged til, og da Østergård blev købt i 1644 forøgedes gruppen med dennes foged.⁶⁹ De for kortere perioder ansatte lønarbejdere deltog først og fremmest i tærskningen (på akkord) og pasningen af kreaturer, når disse befandt sig på gården. Det drejede sig fra starten om to tærskere og en røgter, men efter hovedgårdens ekspansion var det i 1654/55 nødvendigt med ikke færre end fire af hver kategori. Hertil kom en dreng – i 1619/20 kaldet en bud-dreng –, som synes at have udfyldt en række forskellige funktioner, idet det året før bemærkedes at han »... om vinteren haffuer hiulpet att røgte och om sommeren wogter mark . . . och skoveng«.⁷⁰ Endelig var på gården en gammel kvinde, som sørgede for folkenes bispising under arbejdet på gården.

De fleste af de arbejdere der forekom var formodentlig lokale husmænd, men der er også eksempler på, at lønarbejdere er kommet langvejs fra. To tærskere, som i 1637/38 fik udbetalt 4½ RDL for deres arbejde, skulle således være »aff Stiernborrig i Jylland«.⁷¹

Det ses, at antallet af arbejdere steg fra i 1616/17 5 til i 1654/55 13 lønnede personer, men at denne forøgelse primært må tillægges driftens øgede omfang, idet de lønnede arbejdsfunktioner stort set ikke ændrede karakter. De eneste fornyelser i forhold til de nævnte funktioner var, at man i 1654/55 havde en mand til at pløje, og en anden til ligeledes at pløje, tilså markerne og ikke mindst fungere som budfoged.⁷² At en lønnet budfoged på dette tidspunkt var blevet nødvendig, skal nok snarere end et fremstød for lønarbejdet ses som udtryk for hoveriets voksende omfang og betydning for godsøkonomien.

Godsets markedskontakt via lønarbejdet var altså begrænset og stabil. Den egentlige kontaktflade med markedskræfter var naturligt nok afsætningen af det indkomne produkt fra såvel produktrenten som arbejdsrenten.

Salget af korn – først og fremmest byg – steg klart især i 1640'erne. Der er et tydeligt sammenfald mellem kornavlens – og kornindtægten i øvrigt – og kornsæl-

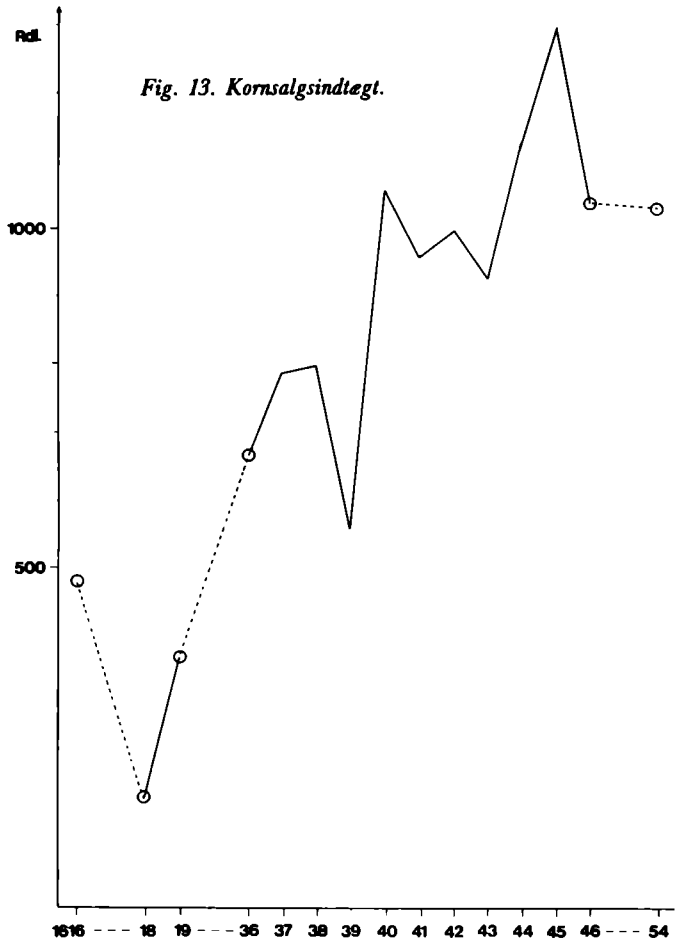
get. Således kan på fig. 12 tydeligt aflæses de to store hovedgårdsforøgelses. Samtidig var der dog en tendens til fald i bygsalgets relative andel af den samlede indtægt, selv om denne i alle årene var stor og ret stabil.

Ved tallene i tabel 5 er dog den usikkerhed, at kun de årligt indkomne bygmængder er regnet som indkomst og ikke det overliggende lager, der tit kunne være ret betydeligt, og som også stod til disposition for salg, forbrug eller udsæd.

Salgsindtægt, avl og priser følges ad som det fremgår af figurerne 8, 13 og 14. I 1640–42, da kornsalget nåede sit maksimum, som iøvrigt var generelt for hele landet,⁷³ skete et tilsvarende fald i de aktuelle salgspriser. Dette gjorde at indtjeningen ved salget blev væsentligt mindre end ved det følgende maksimum 1645/46, da det generelle kornprisfald på de centrale tyske og nederlandske markeder, som satte ind i 1643 med markedets oversvømmning af syd- og østeuropæisk korn, tilsyneladende endnu ikke var slået så kraftigt igennem.

Ved en vurdering af sammenhængen mellem disse forskellige faktorer er det vigtigt at holde årsag og virkning adskilt. Hvor markedet i 1640/41 reagerede på de store kornmængder med prisfald, og Skinnerup, der på grund af sin store indtægt dette år satte meget korn til salg, derfor næppe fik en merindtjening, som svarede til forventningerne, gav det ustabile marked få år senere mulighed for marginale spekulationsgevinster (på kunstigt høje priser), der sammen med den øgede mængde korn solgt betød en væsentlig stigning i salgsindtægten.

En enkel sammenhæng mellem kornavl, kornsalg, salgsindtægt og priser kan nok ikke formuleres, men det er klart, at mængden af korn til rådighed for salg var den væsentligste bestemmende faktor for indtjeningens størrelse, og at der indenfor dennes rammer kunne skabes mulighed for ikke ubetydelige spekulationsind-

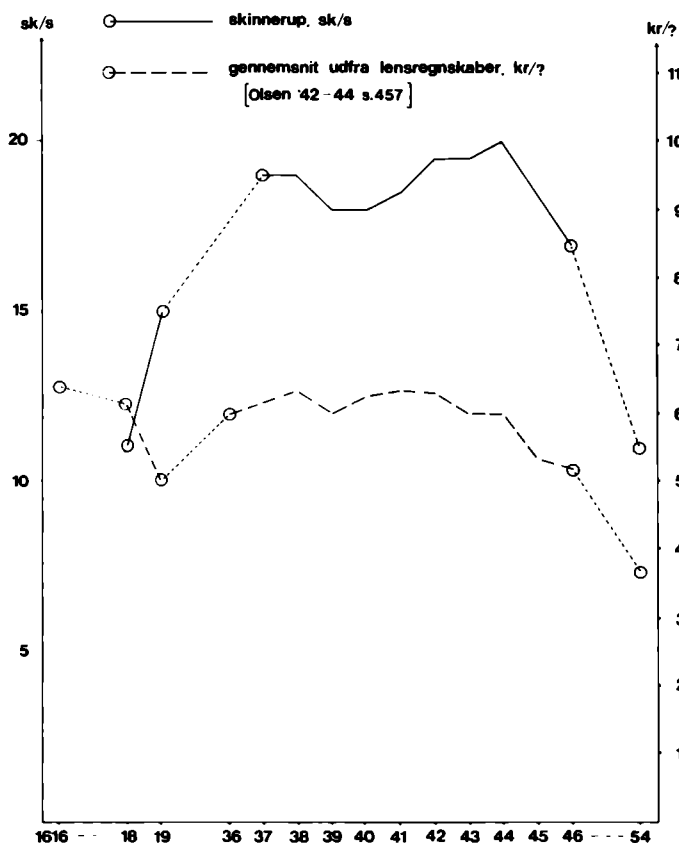
tægter i forhold til markedssituationen. Den store indtjening i 1644–45 kan først forstås, når de kunstige indgreb i markedsmekanismerne inddrages i forklaringen. Dette skal jeg vende tilbage til.⁷⁴

Omfanget af salget af smør var ret stabilt og fulgte den voksende smørindtægt, der næsten udelukkende skyldtes landgilden. Tallene kunne imidlertid tyde på, at

*Tabel 5.
Salgsandelen i % af bygindtægten.*

84	55	89	92	94	90	71	95	84	77	77	77	75	73	86
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55

Fig. 14. Salgspriser for byg.

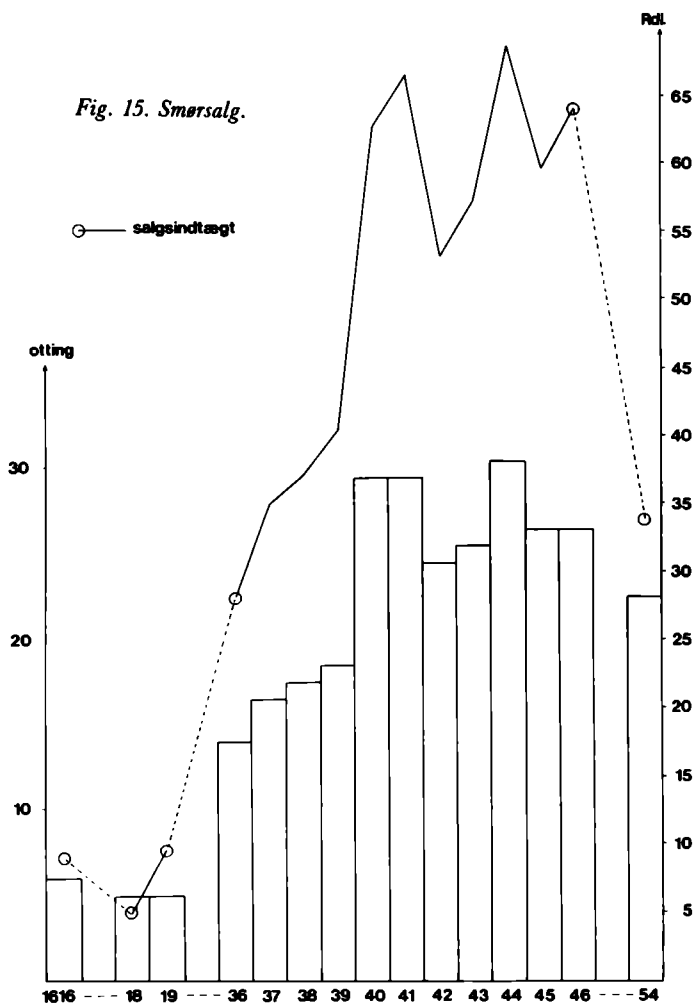
en lille del af smørindkomsten tilvejebragtes fra hovedgården selv, idet mængden af solgt smør i enkelte år overgik den fra fæstebønderne erhvervede.

I modsætning hertil kom det solgte korn fra både landgilde og hovedgårdsavl, mens tienden var så ustabil, at den næppe har spillet en større rolle for salget. Af de to primære kilder var landgilden den mest stabile på trods af vekslende afkortninger, og de opnåede i den undersøgte periode omtrent samme størrelse.

For smørs vedkommende var prisen så stabil, at markedssituationen ikke kan tillægges stor betydning for salgsindtægtens størrelse. Udelukkende de solgte mængder må altså opfattes som bestemmende herfor, og på fig. 15 ses da også en klar sammenhæng mellem disse to størrelser.

Enkelte eksempler på intervention mod markedskræfterne kan nævnes. En nedgang i høstudbyttet landet over førte i 1643 til et udførselsforbud for korn, som kom til at vare til 1645.⁷⁵ På Skinnerup blev indgrebet dybere, idet et kongeligt missiv 29. marts 1644 fastslog, at kornlageret overhovedet ikke måtte sælges.⁷⁶ Imidlertid var en betydelig mængde korn allerede solgt, og resultatet af indgrebet

Fig. 15. Smørsalg.

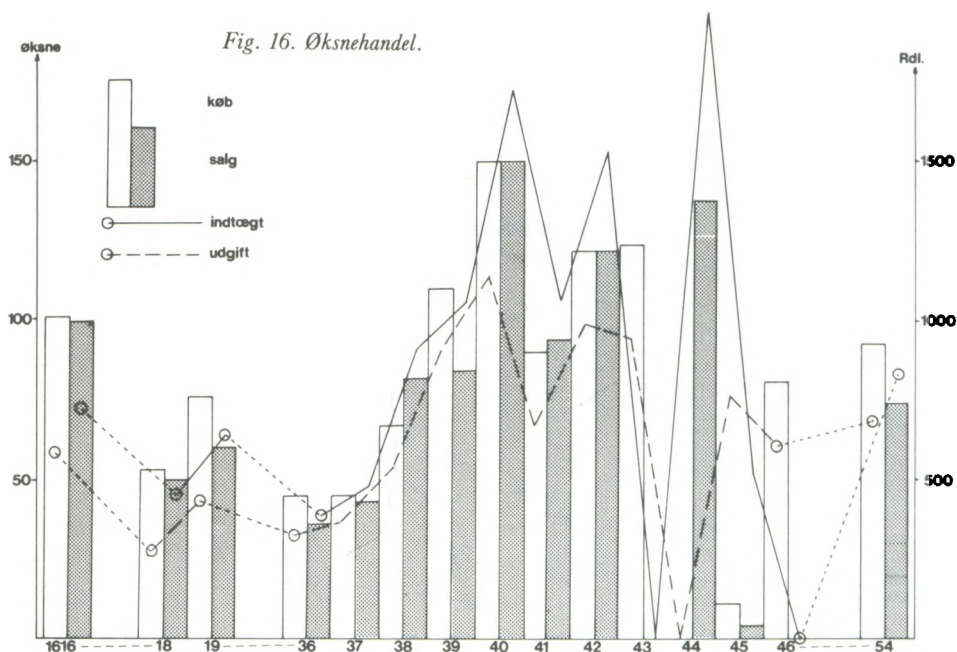

blev blot et let fald i såvel salg som indtægt herfra begrænset til 1643, mens det generelle prisfald dette år – som iflg. Gunnar Olsen også skulle være afstedkommet af udførselsforbudet – ikke slog igennem.

Udover dette dobbelte indgreb i gårdens salg i 1643–45 (der som vi har set endte med en pæn marginal gevinst ved indgrebets ophør) var centraladministrationens og kongens interesse for korn- og smøromsætningen tilsyneladende begrænset. Hvad derimod nød begge instansers allerstørste bevågenhed var øksneproduktionen eller rettere øksnehandlen, om hvilken en lang række kancelliordrer foreligger.⁷⁷

Som tidligere omtalt opkøbtes øksne til opfedning på hovedgården. Disse opkøb blev foretaget af fogeden og fandt sted hos bønderne rundt om i hele Danmark, således at der i optegnelserne over kvægbeholdningen omtales både det gode jyske

Fig. 16. Øksnehandel.

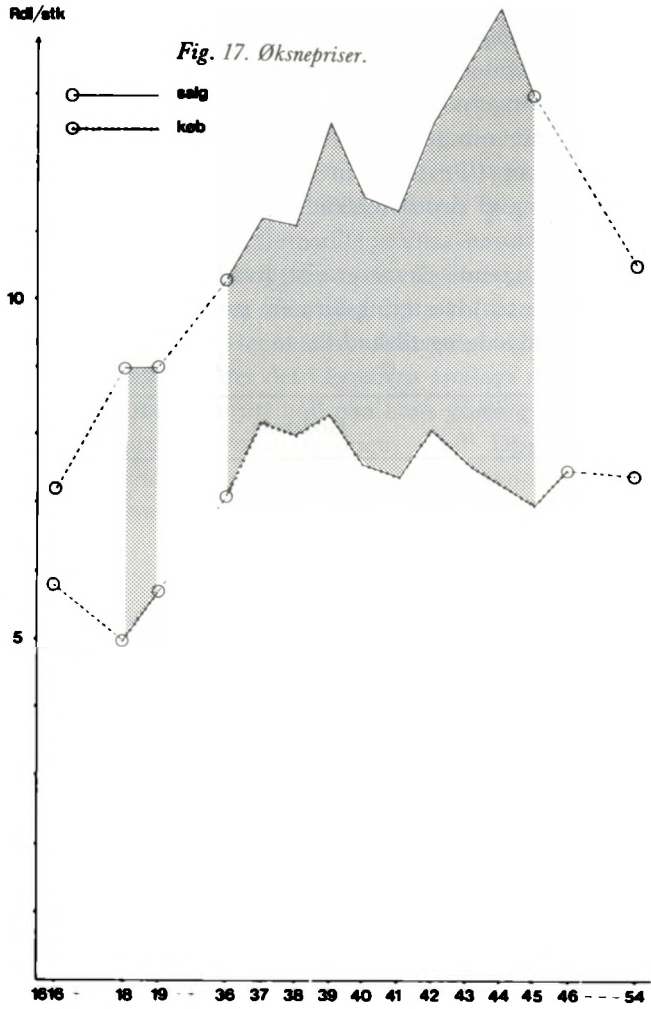

og sjællandske kvæg og det betydeligt ringere fynske, der dog af kongen vurderedes som »heel gaadt fee aff fiinss fehe«. ⁷⁸ Den omfattende rejseaktivitet, som fulgte heraf, var en økonomisk belastning for godset, hvorfor Sten Bille ved årsskiftet 1638–39 ansøgte om – og fik – pas til fogeden, så denne kunne få fri vogn og overfart ved færgstederne på sine forretningsrejser. ⁷⁹ Som vi har set, opstaldedes størstedelen af det indkøbte kvæg på hovedgården, hvorfra det efter som regel et halvt års tid igen solgtes. Denne anden del af øksnehandelen foregik ved specialiserede storkøbmænd, blandt hvilke den lübske Steffen Rode og fra 1638 hans enke aftog en betydelig del af bestanden. Købmændene organiserede selv den videre transport og salget på de internationale eksportmarkeder. ⁸⁰

I hele perioden var Skinnerups øksnehandel af et betydeligt omfang, omend svingninger i såvel mængder som indtjening fandt sted. Øksnehandlen, som var så uløseligt knyttet til de europæiske markeder, var netop i langt højere grad end smør- og kornhandelen afhængig af det internationale prisniveau. De salgspriser, der dannede gårdens indtægt fra denne produktion, fulgte i høj grad det generelle prisniveau, hvilket betød stigninger indtil ca. 1643, hvorefter en faldende prisen gjorde sig gældende. Denne var i det væsentligste en reaktion på en for høj fortjeneste i producentledet i de foregående år. ⁸¹

Prisfaldet fik næsten omgående effekt for handelsaktiviteten, som i det følgende år kølnedes mærkbart ned for først i 1645/46 igen at øges samtidig med gennemslaget af en prismæssig stabilisering.

Fortjenesten pr. dyr må, da foder var en disponibel ressource (gratis), have

*Tabel 6.
 Det %-vise bruttoudbytte ved øksnehandel.**

20	44	37	31	27	28	34	34	35	36	-	-	46	-	30
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55

* Beregnet som S-K/S, hvor S er den gennemsnitlige salgspris og K er den gennemsnitlige købspris.

været anseelig trods omkostningerne ved opkøbet. Forløbet af det relative udbytte pr. handel afspejler endvidere et bevidst forsøg på at forøge dette ved en hensigtsmæssig aktivitet i forhold til prisniveauet.

Investeringerne i produktionsapparatet skal kort belyses. Det drejer sig næsten udelukkende om godskøbene og byggeriet, finansieringen af hvilket Jytte Jensen har undersøgt. Om begge investeringstyper gjaldt, at midlerne dertil skaffedes ved en blanding af driftsoverskud og tilskud udefra – det være sig fra kongen eller administratoren.

I nedenstående skema er vist, hvad regnskaberne viser om udgifterne til godskøb og de to investeringsformer, som hentede midlerne udenfor godsets drift, nemlig godssalg og tilskud.

Tabel 7.

År	Godskøb	Godssalg	Tilskud
36/37	5753,5 RDL	2400,0 RDL	6800,0 RDL
37/38		600,0 RDL	
38/39	337,5 RDL		295,0 RDL
39/40	4230,0 RDL		2730,0 RDL
41/42	5000,0 RDL		5000,0 RDL

Nybyggeriet på Skinnerup, der i hovedsagen faldt i to perioder nemlig 1636/37 og 1644–47, var sammen med godskøbene de mest markante investeringer i hovedgårdens produktionsapparat. Hvorvidt dette gjaldt både hovedbygning og avlsbygninger kan naturligvis diskuteres, men de to bygningsformers funktioner skal ikke her søges adskilt.

Byggeriet indtil 1640 finansieredes udelukkende over driftsregnskabet, selvom der var tale om betydelige beløb. Hvad derimod byggeriet i midten af 1640'erne angik finansieredes dette ved en tilvejebringelse af midler, der var sammensat som det fremgår af nedenstående tabeller.

Tabel 8.
Byggeudgifter.*

År	RDL
36/37	4581,3
38/39	371,4
39/40	310,8
44	1988,7
45/46	4109,3
46/47	3565,7

Tabel 9.
Finansieringsformernes relative vægt.*

	1644	1645/46	1646/47
Kongen	100%	35,5%	–
Administrator	–	14,2%	73,2%
Drift	–	32,4%	26,8%
Materialesalg	–	17,9%	–

* fra Jensen a.a. s. 57.

* fra Jensen a.a. s. 82ff.

Udover disse to store poster forekom naturligvis en række forbedringer og reparationer af hovedgårdens bygninger og øvrige udstyr, der med rimelighed kan betragtes som investeringer i produktionsapparatet, og som betaltes over gårdens drift.

Om den dæmning ved gården, som kongen i 1636 havde planer om, blev til noget, vides ikke, men andre eksempler kan nævnes.⁸² Ligeledes i 1636 skulle det øde gods forsynes med bygninger; efter vinteren 1638/39 måtte Skinnerup bro genopbygges; i 1642 fik Sten Bille lov til at lade fremstille jernharver og købe heste på grund af den store avl og bøndernes usle heste, og samme år færdiggjordes dele af et stengærde (et arbejde, der fortsattes året efter med det mål fuldstændigt at udskille Skinnerups og Trellerups marker).⁸³ Denne udsondring synes imidlertid at have givet en del problemer, for i 1651 hedder det i fogedens anklage mod nogle bønder på herredstinget at »... de haffuer brutt holl paa hans gunstig hosbunds steegierde for hans marck och giortt agavei derigennem ...«. ⁸⁴ Disse mindre investeringer kan vanskeligt sættes ind i en større økonomisk sammenhæng, men er blot nævnt som eksempler på nogle af de arter investeringer, der kunne forekomme i godsøkonomien.

5. *Forholdet til statsmagten*

Et af adelens definatoriske privilegier i tiden inden 1660 var friheden for ordinære skatter og tiende. Dette privilegium havde naturligvis også Skinnerup, og i 1632 udstraktes friheden, som det var almindeligt for ugedagsbønder, til alle indensogns bønder. Samtidig fritoges de for pligten til at huse soldater, hvorved de undgik et pres, der netop i 1630'erne lå tungt på mange af landets bønder.⁸⁵ Et andet forhold af interesse mellem godsets fæstebønder og den skatteindkrævende statsmagt var, at ved nedlæggelser af bøndergods til fordel for hovedgårdsjorden (som det skete i 1640–42) mistede staten en indtægt herfra. Det samme gjorde tiendemodtageren i det pågældende sogn, og hvor staten nok skulle vide at skaffe sig erstatning på længere sigt, var problemet mere akut for sognepræsten.⁸⁶ Claus Hansen i Munkebo, der med Trellerup bys nedlæggelse mistede »sem aff de beste tiender i sognet«, klagede da også sin nød til kancelliet første gang i 1642 og anden gang syv år senere.⁸⁷

Fra omkring 1630'erne begyndte statsmagtens udgifter at gå betydeligt i vejret, og for at få dækning herfor forøgedes trykket af de ekstraordinære skatter – altså skatter som også ramte adelen. Disse tog oftest form af hartkornskontributioner, det vil sige en vis afgift pr. td. Htk. som det pågældende gods bestod af. Ved siden heraf havde adelen siden middelalderen haft forpligtelse til rostjeneste, hvilket vil sige at stille heste og ryttere til rådighed for rytteriet. I forbindelse med taksationen herfor i 1625 hedder det om Skinnerup, at den er sat til en hest, idet det »underdanigst [stilles] til hans prinselige nåde, hvo samme hest skal holde og under hvad fane den skal forordnes«. I 1625 svarede en hest til 312 td. Htk., og Skinnerup havde på dette tidspunkt omkring 217 td. Htk. underliggende jord.⁸⁸

En anmodning om Skinnerups fritagelse for såvel rostjeneste som en hartkorns-kontribution på 1 ort pr. td. Htk. (ortskat) sendte Sten Bille til kancelliet den 27. december 1638.⁸⁹ Af nedenstående tabel fremgår det, at denne tilsyneladende ikke bevilgedes, da gården på dette tidspunkt havde sine største skatteudgifter nogen- sinde, af hvilke 95,8 RDL må have været den omtalte ortskat, idet Skinnerups såkaldte bidragende hartkorn i 1638/39 var 383 td. – 2 s. – 1 fj. – 1 alb.⁹⁰ De iøvrigt få og spredte skatteudgifter tyder imidlertid på en høj grad af fritagelse for adelens skatter. Modstilles de samlede skatteudgifter i den kildedækkende periode således med de statslige tilskud til Skinnerup, fremkommer et nettoresultat på ikke mindre end 14583,4 RDL i godsets favør. At analysere adelens skatteforhold ud fra et gods, hvis ejer var direkte beslægtet med »statsmagten« synes på dette grundlag ikke at være særligt holdbart.

*Tabel 10.
Skatteudgifter.*

År	RDL
37/38	70,0
38/39	108,3
39/40	33,3
40/41	8,0
43/44	22,0

6. Sammenfatning

Formålet med undersøgelsen har været at belyse samspillet mellem de forskellige renteformers betydning i udviklingsforløbet fra 1616 til 1660. Som udgangspunkt for en opsummering og fortolkning af de nåede resultater skal indkomstudviklingen i forbindelse med henholdsvis produkt/pengerenten og arbejdsrenten anskueliggøres grafisk. Eftersom indkomsten er tilvejebragt i såvel naturalier som penge, vil denne opdeling blive fulgt her, og da f.eks. indkomsten ved produktsalg er medregnet i fig. 19, er de to figurer altså ikke komplementære.

Nedenfor ses naturalieindkomsten fra fæstegodset (A) og hovedgården (B) sammenlignet.⁹¹ Som det fremgår, fulgte A₁ fæstegodsmassens vækst i 1630'erne og lå indtil midten af 40'erne højere end B₁. Udviklingen er yderst stabil og kan stort set entydigt henføres til ændringerne i godsstrukturen.

De første tyve år faldt omfanget af naturalieindtægten fra hovedgården, og A₁ blev dominerende. Fra begyndelsen af 1640'erne – da hovedgårdsudvidelsen satte ind – skete imidlertid en langt kraftigere stigning i B₁ end i A₁, og ved årtiets slutning havde hovedgårdsproduktionen den største kvantitative betydning for godset.

Ud fra den antagelse, at det solgte korn år for år fordeler sig mellem A og B som

Fig. 18. Naturalieindtægt fra hovedgård og fæstegods.
(logaritmisk)

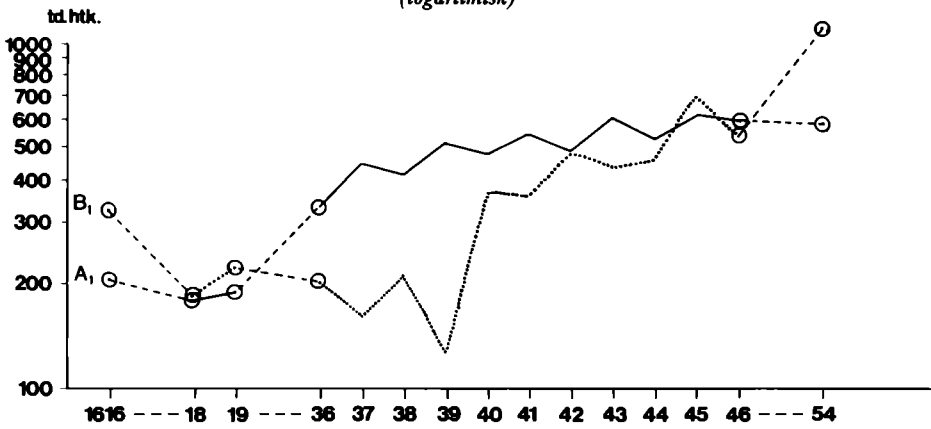
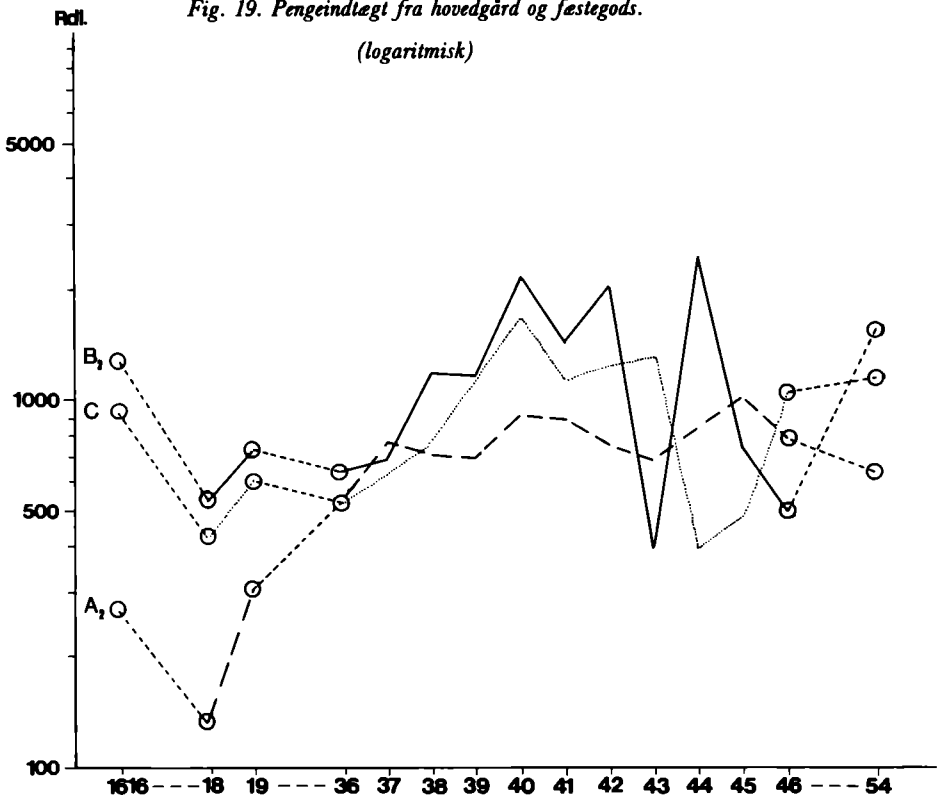

Fig. 19. Pengeindtægt fra hovedgård og fæstegods.
(logaritmisk)

det indkomne, er alle driftsregnskabets indkomstposter på fig. 19 henført til enten at have deres udspring i fæstegodset eller i hovedgården.⁹²

Som det ses, forløber pengeindkomstens fordeling stort set som naturalieindkomstens, idet A_2 efter et fald stiger jævnt og følger fæstegodsets forøgelse, mens B_2 ligeledes starter med at falde for derefter i 30'erne at stige, indtil nogle vældige svingninger sætter ind i 1640'erne. Det må dog tilføjes, at B_2 hele tiden ligger over fæstegodsindtægtens niveau i modsætning til B_1 .

Som det fremgår af figuren er en kurve – C – indført. Den afbilder hovedgårdens driftsmæssige omkostninger defineret som summen af: øksnekøb, kornkøb, tiendealløsning i penge, kostpenge, folkeløn og transportudgifter.⁹³ Hovedgårdens indtjeningsmæssige overlegenhed udhules altså af et højt omkostningsniveau. Variationerne i C følger stort set B_2 , og kan forklares med de samme faktorer – nemlig hovedgårdsmarkens vækst og markedsforholdene.

På denne baggrund kan der ikke være tvivl om, at hovedgårdsdriftens betydning – såvel med hensyn til produkt- som pengeindkomst – øgedes i forhold til udbyttet fra fæstegodset. At der bag denne udvikling lå en bevidst satsen på arbejdsrenten synes klart.

Godssamlingsfasen 1636–44 var præget af følgende træk: en absolut forøgelse af godsets tilliggende, en relativt stærkere vækst i hovedgårdsmarken end i fæstegodset og en koncentration af dette i Skinnerups nærhed. I dette forløb investeredes altså først og fremmest i en udvidelse af produkt/pengerentemassen, men samtidig tilvejebragtes to grundlæggende ressourcer til et øget Gutherrschaft-element nemlig jord og arbejdskraft.

Fra det forøgede fæstegods var landgildeindtægten domineret af salgbare afgrøder – først og fremmest byg –, og pengelandgilden synes i vid udstrækning at være anvendt som regulator ved landgildeafkortninger. I perioden 1644–54 må imidlertid være sket en så alvorlig udvikling for flere af fæstebønderne, at også betydelige naturalieafkortninger blev nødvendige. Opstaldning af øksne fra hovedgården hos bønderne som en del af landgilden fandt sted, men var i forhold til Skinnerups samlede øksneproduktion beskedent.

Den tiendeindtægt, det efter en meget målrettet indsats lykkedes at skaffe, må som halmleverandør formodes at have dannet et væsentligt grundlag for øksneproduktionen. Endvidere var den nettoindtægt, som, efter at de store afgifter var betalt, blev tilbage på godset, oftest bestående af foderafgrøder (havre, agerhejre). Endelig indgik tiende som grundlag for øksneproduktionen i en anden sammenhæng i hovedgårdens drift. Hvis nemlig ikke øksnemængden – og som forudsætning herfor foderressourcerne (staldfoder og eng) – forøgedes i samme takt som hovedgårdsmarken, ville produktiviteten på denne, som følge af en relativt dalende gødningsmængde, falde. Denne økologiske fælde har utvivlsomt båret sin del af skylden for de lave foldudbytter på Skinnerup.⁹⁴

De forøgede indtægter fra stedsmål og førlov i periodens sidste del tyder på en øget ud- og indflytning af fæstebønder. Sagefaldet kan ligeledes føres tilbage hertil,

da en lang række af de sager, som førtes ved Bjerge herredsting om bønder fra Skinnerup, netop drejede sig om ulovlige fraflytninger, ulovlig benyttelse af græsning eller skov, ligesom restancesager og synsforretninger på øde gods var hyppige. Disse oplysninger giver sammenholdt med det drastisk stigende niveau for landgildeafkortninger klart et billede af en øget forarmelse blandt bønderne i 1650'ernes begyndelse, og som en af flere forklaringer herpå kan en øget benyttelse af arbejdsrente inddrages. Imidlertid synes bøndernes reaktioner mod den forværrede situation at have indskrænket sig til usystematiske, individuelle protester, og en fælles indsats for de truede interesser ses de ikke at have ydet. Andre forhold end den øgede merværdiudpresning – f.eks. den dårlige høst 1649, da rugen på Trellerup mark var »gandske swaug och icke ved magt . . .« – må naturligvis ikke lades ude af betragtning.⁹⁵

Også træk ved selve organiseringen af hovedgårdsdriften tyder på større interesse for denne del af godsøkonomien. Dyrkningssystemet var ved godsets erhvervelse i 1616 trevangsbrug, og hovedgårdsmarken var allerede da udskilt af fællesskabet. Denne isolation manifesterede sig blandt andet ved opførelsen af stengærder og led om hovedgårdsjorden i 1641–44, en disposition, der vel fra et driftsmæssigt synspunkt var rationel nok, men som dog ikke kunne forhindre, at forarmede bønder i kriseåret 1649 lod deres kreaturer æde af hovedgårdens korn, eller at bønder opponerede imod at gamle færdselsårer på denne måde blev afbrudt.⁹⁶

Hovedgårdens avl var primært baseret på salgsafgrøder, men dette forhold ledte ikke til en egentlig monokultur. Selv om bygavlen i hele den undersøgte periode var dominerende, gik udviklingen tværtimod snarere i retning af en mere alsidig afgrødesammensætning. Øksnehandelen var først og fremmest afhængig af investeringskapital til købet og de dermed forbundne omkostninger samt af forholdene på det internationale marked og kom derfor til at udgøre et væsentligt element i hovedgårdsproduktionens pengeregnskab.

Hvad angår den relativt voksende hovedgårdsavl under et, må det slås fast, at der i perioden ikke var tegn på produktivitetsforbedringer, men at foldudbyttet ved kornproduktionen var katastrofalt lavt. De kapitalinvesteringer, der foretoges, rettedes da også primært andre steder hen. Det var først og fremmest tale om store investeringer i fæstegods og dermed naturligvis også arbejdskraft. Derudover var der investeringer i hovedgårdsbygninger (stalde), det vil sige investeringer, der kom hovedgårdens animalske produktion til gode, men næppe den vegetabiliske. Af løbende driftsinvesteringer af ret stort omfang må naturligvis øksnekøb atter fremhæves. Disse forhold tilsammen understreger igen en godsøkonomisk politik, der ganske var fikseret på markedsrelationerne og indkomstforøgelse gennem disse, og som derfor lagde den største kapitalinvestering på det produkt, der umiddelbart var nærmest knyttet til markedet.

Af investeringer og teknologiske forbedringer i kornproduktionen ses udover nogle enkeltstående kornkøb – oftest som frøgæld i forbindelse med godskøb – ikke

meget. De i 1642 omtalte jernharver på Trellerup er nævnt, og derudover kan kun beskedne produktmæssige fornyelser, som indførelsen af bælgplanter i avlen, siges at udgøre et teknologisk fremskridt.

I de direkte oplysninger om arbejdet på hovedgården er også en tilkendegivelse af, at dette fik en forøget betydning. Såfremt de hoveriydende bønder har arbejdet på hovedgården i et omfang bare tilnærmelsesvis som de registrerede ugedagshusmænd, har der i arbejdsrenten været tale om en endog meget alvorlig byrde, der må opfattes som en væsentlig forklaring på den forværrede situation i 1650'erne. De voksende udgifter til lønninger skal altså næppe tages til indtægt for en mindsket betydning af det omkostningsfri hoveriarbejde. Eftersom de lønnede arbejdsfunktioner var stort set uændrede, og forholdet mellem lønarbejde og hoveri derfor må anses for nogenlunde konstant, kan de derimod snarere ses som et tegn på arbejdsrentens øgede betydning i godsøkonomien.

Denne voksende betydning havde også sin indflydelse på godsøkonomiens forhold til afsætningsmarkedet for de fremstillede produkter. Den altdominerende pengeindtægt kom fra hovedgårdens produktsalg, og i dette havde øksnehandlen en central placering. Indtjeningen herfra var i udstrakt grad dikteret af markedsfænomenerne og muligheden for spekulationsgevinster – som i 1640'ernes midte da voldsomme prisdyk ved spekulationshandel vendtes til en ganske pæn nettofortjeneste pr. solgt dyr. Denne form for handelsvirksomhed betød naturligvis en ret svingende indtjening, som da også slog kraftigt igennem i det samlede pengeregnskab. I modsætning hertil var salgsandelen af de indkomne kornafgrøder stort set uændret perioden igennem, og der var ikke tegn på, at hovedgårdens egen kornproduktion var mere markedsrettet end det gennem produktrenten erhvervede. Den pengeindkomst, som hidrørte fra denne del af godsets produktsalg, var primært afhængig af kornindtægtens samlede størrelse – det vil sige høsten og mængden af landgildeydende bønder –, og afhængighed af nationale eller internationale prisbevægelser var af mindre betydning. Dette til trods for at produktionen uden nogen tvivl var rettet mod og præget af det vesteuropæiske kornmarked.

Et sidste element i Skinnerups tendens mod øget vægt på arbejdsrenten var statsmagtens rolle, der jo til tider kan være svær at adskille fra godsejerens. Staten var først og fremmest yder af en række privilegier af ganske afgørende betydning for hovedgårdsdriften. Det drejede sig om hovedgårdsjordens skatte- og tiendefrihed og adelens monopol på øksneproduktion og -handel udenfor købstæderne. Alle forhold, der var forudsætninger for Skinnerups økonomiske virksomhed. Dog var modydelsen en række ekstraskatter og rostjeneste, men for Skinnerup fik disse en beskedent betydning, og deres størrelse var endvidere uafhængig af godsets fordeling mellem fæstegods og hovedgårdsjord. I alt må statens rolle således bedømmes som absolut positiv for godsøkonomien og decideret stimulerende for en udvikling i retning af en relativ forøgelse af hovedgårdsjorden, idet den derved erhvervede skattefrihed jo ligefrem betaltes (negativ indtægt) af staten – og altså i sidste ende af skatteyderne (bønderne). Ved siden af handelsrestriktionerne, der på kort sigt berøvede den handelsrettede godsøkonomi en vis bevægelsesfrihed, men som ikke

havde nogen væsentlig betydning i de af dette regnskabsmateriale dækkede perioder, var der altså stort set kun et element i den statslige politik, der for alvor virkede negativt ind på såvel rentegods som hovedgårdsorienteret gods – krigsførelse. Og dette fænomen kendte perioden som bekendt kun altfor godt.

Af det ovenstående skulle det være fremgået, at den del af det økonomiske liv, som havde godsejernes (konge, kancelli, administrator) interesse, var afsætningsleddet og altså markedsforholdene. Ethvert forsøg på at regulere økonomien var således centreret herom, og det er på dette grundlag, at Skinnerups økonomi må vurderes.

Bag det drivende motiv – at skaffe flere penge til forbrug(!) – må have ligget en formodning om, at en godsøkonomisk omlægning i form af en øget arbejdsrente ville betyde forbedrede muligheder for merværditilegnelsen – direkte eller indirekte gennem forbedrede markedsrelationer. Spørgsmålet er altså hvorvidt der var økonomiske realiteter bag denne antagelse.

Det må slås fast at hovedgårdens vegetabiliske produktion var væsentligt mindre produktiv end bøndernes, og at hovedgårdsdriften hvad denne angik altså absolut ikke gav en bedre udnyttelse af ressourcerne end fæstegårdsdriften.

Indtjeningen ved kornsalg var endvidere primært afhængig af produktionen og kun i mindre grad af prisbevægelser. Øksnehandelsindtægten var derimod først og fremmest en følge af markedsforhold. Endelig var øksneproduktionen den eneste del af hovedgårdsdriften, der ikke havde ligeså (eller mere) produktive alternativer på fæstegodset.

Det fremgår da også af materialet, at netop øksneproduktionen, der var så ubrydeligt bundet til markedsbevægelserne og hvis egentlige »produkt« var penge, var det element i godsøkonomien, der påkaldte sig størst interesse. Imidlertid kan godsøkonomien ikke umiddelbart deles op i en vegetabilisk sektor, der led under udviklingen, og en animalsk, der profiterede derved, idet hovedgårdens produktionssystem som vi har set også udgør et økologisk system, hvor faktorerne tiendehalm, foder og gødning knytter animalsk og vegetabilisk produktion sammen i en ustabil balance.

Den relativt forøgede arbejdsrente gav mulighed for en ensidig udvidelse af bøndernes rentebyrde, hvilket førte til en forarmelse, der mærkbart slog igennem i merværdiens størrelse (landgildeindtægtsens fald). På den anden side – hvilket tilsyneladende var vigtigere på kort sigt – gav den også forbedrede muligheder for styring af godsets deltagelse i den internationale handel. Fokuseringen på den animalske del af denne påførte imidlertid godset store omkostninger. Dels drejede det sig om de for denne produktionsform fornødne kapitalinvesteringer og dels om de store løbende udgifter, som opkøb og pasning nødvendiggjorde.

Havde disse store investeringer, der delvis kun tilgodeså dele af produktionen, været undgået, havde driften på kort sigt hvilet i sig selv, og kun på grund af godsets særlige ejendomsforhold – der gav mulighed for tilskud udefra – kunne det høje omkostningsniveau opretholdes uden låntagning.⁹⁷

Frugten af de forbedrede muligheder for indtjening blev altså ædt op af lavere

produktivitet på såvel hovedgårdsjord som fæstejord, og denne proces kunne – hvis den havde fået lov til at fortsætte – næppe have været opvejet af spekulationsindtægter på eksportmarkedet, specielt da fordi prisniveauet for både korn og kvæg var kraftigt faldende.

Meget tyder altså på, at der i forklaringen på den danske hovedgård Skinnerups feudalrente-sammensætning kan inddrages elementer fra Østeuropas andet livsegenskab. For det første tilpassede godsøkonomien sig en leverandørstatus i forhold til Kanal-områdets industrialisering, hvilket som vi har set havde uheldige strukturelle virkninger. For det andet må det forhold, at disse ændringer fik lov til at slå igennem, forklares ud fra bøndernes manglende evne til at yde effektiv modstand mod den godsøkonomiske nyordning, der klart var til skade for dem.

De internationale økonomiske strukturer og bonde- og herrremandsklassens indbyrdes styrkeforhold er således to vigtige faktorer, der naturligt må inddrages i konkrete undersøgelser af renteformernes sammensætning og merværditilegnelses form – og i et større perspektiv i forklaringer på hvorfor det danske samfund udviklede sig, som det gjorde.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Diverse gods (og lens-)regnskaber – 1660:

Ulriksholms regnskaber (<i>R</i>) 1616–20, 1636–40	film 18741
Ulriksholms regnskaber (<i>R</i>) 1640–47, jordebøger 1616–20.....	film 18742
Ulriksholms jordebøger (<i>JB</i>) 1636–47, forleningsbreve og kvittansiarumsbilag 1643–45	film 18743

Danske Kancelli (*DK*):

Besigtigelser og andre indlæg til skøder og mageskifter	B 94
1649, indberetninger med bilag ang. præsternes indkomster, indsendte i hht. kgl. missive af 1648 7. december	B 118
Indkomne breve og indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager	B 160 + B 162

Topografisk Samling (*Top. Saml.*):

Læg: Ulriksholm.

Kongehusarkivet (*Kongehuset*):

Ulrik Christian Gyldenløve (<i>U. C. G.</i>) 1645(44)–46, 1654–55, 1657–59.
Christian IV's søn Ulrik Christian Gyldenløve (<i>U. C. G.</i>): div. skøder.
Christian Ulrik og Ulrik Christian Gyldenløve (<i>C. U. og U. C. G.</i>).

Rentekammeret:

Indsendt jordebog 1660–62: Ulriksholm	311.32
Matriklen 1662: Odensegårds Amt.....	311.84

Bjerger Herreds Tingbog (*Tingbog*) 1649–52, 1655–56, 1656–60, 1660–63

Det kongelige Bibliotek

Gl. kgl. saml.:

Steffen Rodes regnskabsbog	992 fol.
----------------------------------	----------

Noter

1. For en uddybning af det metodisk/teoretiske grundlag for den foreliggende undersøgelse se Witold Kula: *An Economic Theory of the Feudal System*, London, 1976.
2. Laursen, Marquard, Olsen & Jørgensen (red.): *Kancelliets Brevbøger 1616–45*, Kbh. 1919–68 (KB) 1642–43, s. 625.
3. Erland Porsmose Christensen: *Stordrift og Fællesdrift, Fynske Årbøger 1978*, s. 93ff.
4. Jytte Jensen: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*, Odense 1977, s. 16ff.
5. C. F. Bricka & J.A. Friedericia (red.): *Kong Christian IV's egenhændige Breve*, bd. 1–8, Kbh. 1878–1947 (*Chr. IV Br.*) bd. 1, s. 99f.
6. Laursen, West & Nygård (red.): *Kronens Skøder*, Kbh. 1892, (*Kr. Sk.*) I, s. 382f.
7. KB 1616–20, s. 29, 383.
8. KB 1616–20, s. 862, 904f, DK B 160: Hans Oldeland 17.8.1620.
9. KB 1621–23, s. 282, 383.
10. KB 1627–29, s. 383f, KB 1630–32, s. 703, 707, 722.
11. Jensen, s. 17, DK B 160: Sten Bille 16.2.1647, film 18743: forleningsbreve og kvittansiarumsbilag.
12. DK B 160: Iver Vind 29.4.1647.
13. *Danske Slotte og Herregaarde* bd. 7, Vilhelm Lorenzen: Ulriksholm, Kbh. 1965.
14. *Tingbog 1656–60*, p. 555 V.
15. Jensen, Porsmose, E. Ladevig Petersen: *Dansk adelig økonomi 1600–1660, Fortid og Nutid* 22, 1963–65; samme: *Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, Hilsen til Hæstrup* 9. august 1969, Odense 1969; samme: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700, Dansk Socialhistorie* bd. 3, Kbh. 1980.
16. *Kr. Sk. I*, s. 382f, R+JB 1616/17.
17. DK B 160: Sten Bille 30.11.1635, KB 1635–36, s. 619, Kongehuset U. C. G. tingsvidne 30.12.1635.
18. KB 1635–36, s. 619, Kongehuset U. C. G. skøde 25.2.1636, R 1636/37.
19. KB 1635–36, s. 744f, R 1636/37, Holger Fr. Rørdam: *Christian IV's donationer til Vivike Kruse og hendes søn Ulrik Christian Gyldenløve, Danske Magazin (Da.Mag.)* 4: IV, Kbh. 1878, s. 356: Konsistoriums kopibog 27.3.1640.
20. KB 1635–36, s. 454, 593, 784, Kongehuset U. C. G.: skøde 24.4.1636, R 1636/37.
21. *Da.Mag. IV:4* s. 356: Konsistoriums kopibog 27.3.1640, *Kr. Sk. I*, s. 502, JB 1636/37–37/38, R 1636/37.
22. Kongehuset U. C. G.: skøde 12.10.1636.
23. KB 1635–36, s. 773, *Da.Mag. IV:4*, s. 354: Konsistoriums kopibog 3.9.1638.
24. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, Kbh. 1957, s. 322.
25. *Kr. Sk. I*, s. 502.
26. KB 1637–39, s. 577, 703f, DK B 160: Sten Bille 27.12.1638 og 3.3.1639, *Top. Saml.*: Ulriksholm 20.4.1639, R 1638/39.
27. KB 1640–41, s. 11, 25f, 33, *Da. mag. IV:4*, s. 356: Konsistoriums kopibog 27.3.1640, DK B 160: Ingeborg Claus Muhles 16.1.1640; JB 1639/40–40/41, R 1639/40.
28. DK B 160: Sten Bille 3.4.1640.
29. DK B 94: Mogens Kaas 1643 (u.d.) og Sten Bille 9.3.1643, KB 1642–43, s. 443f.
30. DK B 94: Henning Valkendorf og Henning Pogwisch 24.12.1643.
31. Kongehuset U. C. G.: skøde 7.4.1640, DK B 160: Sten Bille 20.5.1640, R 1639/40.
32. DK B 160: Claus Hansen før 3.5.1642, KB 1642–43, s. 84f, JB 1644/45, Jensen, s. 25.
33. KB 1640–41, s. 210, KB 1642–43, s. 443f, DK B 160: Henning Valkendorf 27.4.1640.
34. Kongehuset C. U. og U. C. G.: konsistorium 3.5.1647, JB 1643/44.
35. *Kr. Sk. I*, s. 541f, R+JB 1644/45.
36. *Tingbog 1649–52*, p. 139 R, Olsen '57 s. 326.
37. R 1654/55.
38. Porsmose, s. 102.

39. N. Rasmussen Søkilde: Uddrag af Fyenbo Landstings Skjøde- og Pantebøger, Fynske Samlinger X, (*Fy. Saml.*), s. 43.
40. DK B 160: Sten Bille 17.9.1636.
41. KB 1630–32, s. 779.
42. Jensen, s. 19.
43. Porsmose, s. 101.
44. KB 1635–36, s. 426.
45. Hans H. *Fussing*: Herremand og fæstebonde, Kbh. 1942, s. 96f.
46. Da regnskaberne landgildeanførelser er præget af dobbeltopførelser, er som grundlag for følgende grafiske fremstilling benyttet jordebøgernes tal for naturalier og penge separat – fratrukket de i regnskaberne opgivne afkortninger.
47. R+JB 1616/17 ff.
48. Fridlev *Skrubbeltrang*: Det danske landbosamfund, Kbh. 1978, s. 89.
49. KB 1616–20, s. 443, 904f.
50. KB 1621–23, s. 282, KB 1630–32, s. 593.
51. KB 1633–34, s. 40, JB 1638/39.
52. KB 1635–36, s. 522f, 608, JB 1637/38.
53. KB 1637–39, s. 589, 728, JB 1640/41–42/43, R 1654/55.
54. Vil kunne efterprøves ved undersøgelse af periodens kirkeregnskaber på Landsarkivet i Odense.
55. *Skrubbeltrang*, s. 89, Olsen '57, s. 138.
56. Arent *Berntsen*: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, Kbh 1650–56, 2:1, s. 36 og 2:2, s. 132.
57. *Fussing* '42, s. 69ff, 90ff, 307.
58. samme, s. 204, 210.
59. Jensen, s. 25, 33ff.
60. Tingbog 1649–52, p. 17 V.
61. JB 1616/17.
62. R 1639/40.
63. Ved beregningen af foldudbyttet er taget det udgangspunkt, at korn opgivet som udsæd år X giver avl år X+1.
64. Gunnar *Olsen*: Studier i Danmarks kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610–60, *Hist. Tid.* 10. rk. bd. 6, 1942–44, s. 435f.
65. R 1616/17 ff.
66. E. *Ladewig* Petersen: The danish cattletrade during the 16'th and 17'th centuries, *Scandinavian economic history review* 18, 1970, s. 69f; Olsen '57, s. 56; Hans H. *Fussing*: Gessingholm 1609–1663, *Hist. Tid.* 10 rk. bd. 3, 1934–36, s. 85–92; Richard *Willerslev*: Dansk studehandel fra 1560–1660, *Jyske Samlinger ny rk. bd. 2*, s. 153–181.
67. Film 18743: Inventarium/Henning Valkendorf 9.12.1634, R 1640/41, Jensen, s. 26.
68. Bjarne *Stoklund*: Bondegård og byggeskik, Kbh. 1980, s. 29f, R 1640/41.
69. R 1616/17 ff.
70. R 1618/19.
71. R 1637/38.
72. R 1654/55, *Fussing* '42, s. 205f.
73. *Ladewig* '80, s. 329.
74. Spekulationssalg af korn vil kunne undersøges grundigere ud fra regnskaberne oplysninger om kornlagre og salgstidspunkter sammenholdt med de internationale priskonjunkturer.
75. Olsen '42–44, s. 477.
76. R 1643/44.
77. F.eks. KB 1616–20, s. 416, KB 1633–34, s. 474, KB 1635–36, s. 424, KB 1640–41, s. 373.
78. KB 1635–36, s. 424, Chr. IV Br. IV, s. 15, R 1616/17 ff.
79. KB 1637–39, s. 576, DK B 160: Sten Bille 27.2.1638.
80. *Ladewig* '70, Steffen Rodes regnskabsbog.

81. E. *Ladewig* Petersen: *The crisis of the danish aristocracy 1580–1660*, Odense 1967.
82. Chr. IV Br. IV, s. 3.
83. KB 1635–36, s. 426, KB 1637–39, s. 577, DK B 160: Sten Bille 29.4. og 1.7.1642, KB 1643–44, s. 97f, 612.
84. Tingbog 1649–52, p. 207 V.
85. KB 1630–32, s. 779, Ladewig '70, s. 343.
86. Olsen '57, s. 211ff.
87. DK B 160: Claus Hansen før 3.5.1642, DK B 118: indberetning fra samme.
88. Berntsen 2:1, s. 9, Jensen, s. 18, Kristian *Erslev*: *Den danske adels hartkorn i Kr. IV's tid*, Danske Magasin 5:1, s. 172.
89. DK B 160: Sten Bille 27.12.1638.
90. *Vedel Simonsen*: Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, Kbh. 1845, s. 156: Jørgen Brahes hartkornliste 1638.
91. A_1 består af nettolandgilden og nettotienden mens B_1 dækker hovedgårdsavlén (begge i td. Htk.).
92. A_2 består af græsleje, oldengæld, sagesald, stedsmål, førlov, nettolandgildepenge, indkomst fra salg af småredsler og $A_1/A_1+B_1 \times$ kornsalgsindtægten. B_2 derimod består af øksnesalgsindtægten og $B_1/A_1+B_1 \times$ kornsalgsindtægter. Diverse salg af f.eks. most og huder er altså udeladt.
93. Jensen, s. 82ff.
94. Olsen '57, s. 139. Disse økologiske sammenhænge kan f.eks. belyses uddybende ved beregning af godsets foderforbrug ud fra regnskabets oplysninger. Se endvidere ang. driftens økologi: B. H. *Slicher van Bath*: *The agrarian history of western Europe A. D. 500–1850*, London 1963, s. 10ff.
95. Tingbog 1649–52, p. 49 R.
96. Tingbog 1649–52, p. 50 R og 1656–60, p. 133 V.
97. Jensen, s. 65.

Manuskriptet afsluttet juni 1982.

Omkring oprettelsen af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for landøkonomiske Forsøg

AF JES P. JØRGENSEN

I 100-året for dette laboratoriums virke kan det have stor interesse at se på de forhold, der førte til oprettelsen og at omtale de to mænd, der fik den største indflydelse derpå.

Allerede i 1858 under skolens opførelse blev tanken om fodringsforsøg drøftet og 1859 foresloges at knytte husdyrhold til skolen hvorved undervisningen kunne anskueliggøres og lærerne få lejlighed til at afprøve det nye samt til forskning, der kunne blive til stor gavn for landbruget.

1868 henvendte en forening af landmænd på Falster sig med ønske om gennemførelse af fodringsforsøg med drøvtyggere. Der blev nedsat et udvalg, der virkede i 1869–70, og der fremkom forslag om oprettelse af en staldbygning til 18 kreaturer, men da ministeriet ønskede besparelser, svarede højskolens flertal: hellere intet end for ringe standard.

Højskolens direktør vedligeholdte ønsket om en central hvorfra forsøg og undersøgelser kunne ledes; der blev nedsat en kommission, der i 1878 afgav betænkning om oprettelse af 3 sideordnede afdelinger: en kemisk, en dyrefysiologisk og en plantefysiologisk. Forhandlingerne gik trægt indtil docent Fjord indgav sin ansøgning i 1881. Det videre forløb vil fremgå af omtalen af de to mænd, der – gennem deres virke – fik den største indflydelse på laboratoriets oprettelse.

N. J. Fjord

Niels Johannes Fjord blev født den 27. april 1825 på Holmsland (mellem Ringkøbing og Stadil fjord). Faderen var skolelærer og kirkesanger og drev et gårdmandsbrug så godt, at han tildeltes Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs sølvbæger for vindskibelig jorddyrkning; han avlede bl.a. gulerødder og hvidkål. – Moderen beskrives som en dygtig husmoder, hvis smør var anerkendt viden om og hun indførte bl.a. farvning af smør med saften af gulerødder.

Fjord betegnedes som en lærenem dreng med gode skolekundskaber og fik af kammerater tilnavnet »den rare Johannes«. – Allerede som 14-årig begyndte han sin lærergerning for børn på egnen. Han kom på seminarium, havde lærergerning ved Vejle og i Varde og kom efter få år til friskolen i Århus.

Kort efter udbrød 3-års krigen; som Danmarks trofaste søn meldte han sig straks frivilligt til deltagelse og var bl.a. med i slaget ved Bov den 9. april 1848.

Hjemkommen fra krigen fortsatte han sin lærergerning ved friskolen i Århus, hvor han endvidere fulgte lektor *P. Frenchens* forelæsninger for at uddanne sig yderligere i matematik og fysik. Dette gav anledning til, at han anbefaledes til studium på Den polytekniske Lærestanstalt, hvor prof. *Madvig* hjalp ham til optagelse og overskoledirektør *Monrad* især med fremskaffelse af midler til studiet.

Allerede inden Fjord havde taget den afsluttende eksamen, blev han tilbudt stillingen som lærer i fysik ved den i 1858 nyoprettede Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole, hvor han blev meget afholdt. Selv om hans forelæsninger næppe var så formfuldendte som nogle andre kunne holde dem, var de dog tilrettelagt på en sådan måde, at eleverne forstod faget. Kridtet og den sorte tavle blev flittigt brugt, og hans kærlighed til eleverne hjalp godt til.

Ansættelsen blev indledningen til den frugtbringende gerning, der skulle gøre Fjords navn så kendt og agtet – ikke alene herhjemme men langt ud over landets grænser, selv til så fjerne egne som Brasilien og New Zealand.

Inden den omtales nærmere, skal kort Fjords store interesse for skolevæsenet omtales. Gennem *Monrad* blev han tidlig betroet tilsynet med de af denne oprettede kursus til lærers videre uddannelse, de såkaldte »*Monradske Kursus*«. Det blev Fjord, der videreførte og udbyggede dem til gavn og glæde for mange lærere og til berigelse for sig selv, idet han derigennem fik knyttet mange – ofte livsvarige – forbindelser og venskaber.

1869 indvalgte Fjord i skolekommissionen på Frederiksberg og var fra 1872–85 »Tilsynsførende« med skolevæsenet i denne stærkt voksende by. Flere nye skoler måtte bygges og lærere ansættes. Undervisningen kom ind i ordnede forhold og skoleforsømmelser kunne stort set afskaffes. I den forbindelse må også nævnes, at lærerinder fik tilrettelagt undervisningen således, at den blev overkommelig.

Virket på Frederiksberg var så godt, at Fjord i 1873 blev indbudt til at deltage i den af Københavns kommune nedsatte kommissions arbejde til ordning af denne store bys skolevæsen. – Også ministeriet brugte Fjord som konsulent og han har derigennem fået indflydelse på hele landets skolevæsen.

Som foran anført var det dog især forsøgsvirksomheden, der gjorde Fjords navn så kendt. – Den begyndte med kogningsforsøg. Som lærer i fysik havde han med varmets forplantning at gøre, og da dr. med. *H. Krabbe* havde opdaget, at de for mennesker og dyr så farlige trikiner kunne dræbes ved opvarmning til 56°C (men ikke ved 52°C), undersøgte Fjord hvorvidt det indre af et stykke kød havde været tilstrækkelig opvarmet ved almindelig anvendt tilberedning for at være sikker på, at alle eventuelle tilstedeværende trikiner var dræbt. Det nødvendige apparatur til undersøgelsen konstruerede Fjord selv og han kunne ved slutningen angive den hovedregel, at kogningstiden skulle være omkring 17 minutter for hvert pund et stykke kød vejede (15 en varm sommerdag, 20 en kold vinterdag). – En meget vigtig opdagelse blev samtidig gjort: Kogningstiden kunne afskortes, når kødet blev stående i det kogende vand med låg over. Da Fjord endvidere var god til at drage erfaringer fra det praktiske liv, hvor husmødre ofte »kogte færdig« ved at indpakke det opvarmede i længere tid, kom han ind på de meget omtalte forsøg med »kogning

i hør«. De foretoges ikke alene i almindeligt husholdningsapparat, men også i store beholdere som f.eks. i Københavns kommunes hospitaler og Frederiksberg hospital, og de gav anledning til – dengang som nu – meget nødvendig energibesparelse. – Det var 1866–67.

Allerede ved nogle af de nævnte kogningsforsøg var der brugt vanddamp til opvarmning og det gav stødet til fortsatte undersøgelser med denne som opvarmningsmiddel; forbedringer i apparaterne blev indført undervejs og resultaterne af undersøgelserne er meddelt i et foredrag i Landhusholdningsselskabet den 6. marts 1872. Fjord fik konstrueret støbejerns-gruekedler med tætsluttende, tungt låg, hvorved spild af vanddamp kunne undgås og opvarmningen blive mere rentabel.

Disse forsøg med vanddamp var så vellykkede, at Fjord fik lyst til at indføre den i mælkerier. Heldigvis var flere godsejere interesseret i at få dette afprøvet og den første, der stillede sit mejeri til rådighed, var godsejer *Vallentiner*, Gjeddesdal. Det havde den store fordel, at Fjord derved fik »foden indenfor« i det *praktiske landbrug*. Under bestyrerens, forvalter *Richters*, daglige tilsyn blev forsøgene gennemført så nøjagtige og omhyggelige, at de – efter nogle forbedringer i apparaturet – førte til konstruktionen af den kendte »*Fjords Dampgryde*«.

Meteorologiske undersøgelser blev inddraget. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab havde i begyndelsen af 1860'erne påbegyndt oprettelsen af meteorologiske stationer ud over landet og det blev overdraget Fjord som medlem af selskabets meteorologiske komité at stå for oprettelsen. I begyndelsen brugtes en dengang meget anvendt regnmåler, men man blev hurtigt klar over, at den kunne vise forskelligt alt efter stedet for dens placering samt udformningen, læforhold, højden over jorden og lign. Fjord anstillede da *sammenlignende forsøg* og fandt således frem til regnmålerens rigtige udformning og placering.

Dette princip – de sammenlignende forsøg – blev ledetrådene i Fjords fremtidige arbejde, der gav så store resultater.

Opbevaring af is til brug i mælkerier var dengang et stort problem. Svindet var ofte for stort. Ved at sammenligne forskelligt materiale til bund, sider og tag i ishusene samt isens tykkelse og tidspunktet for bjergningen fandt Fjord frem til »*Loven for Svind i Ishus*« og godtgjorde, at det stod i ligefremt forhold til isrummets indre overflade, antallet af dage og disse dages middeltemperatur udtrykt i C°. – Penge til disse forsøg blev givet af Landhusholdningsselskabet, Det Raben-Lavetzauske Fond, Det Classenske Fideikommiss samt efter ansøgning fra skolens direktør af en efter datidens forhold stor bevilling på finansloven (4000 kr.).

Efter anbefaling fra direktøren og tilsynsrådet for Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole indvilgede Fjord 1876 i at gå videre med forsøg over *isens mest økonomiske anvendelse* i mælkerier (efter at lettelser i undervisningspligten var stillet ham i udsigt). De blev udført i forskellige større mælkerier, hvorved Fjord kom ind i systemet med »*bevægelige Forsøgsstationer*«. Forsøgene måtte udføres under kyndigt tilsyn, hvorfor det blev nødvendigt at antage faste og uddannede assistenter. De første blev den senere inspektør *Leegaard*, Rosvang og overassistent *Lunde*.

Centrifugen var imens konstrueret. Fjord foretog indgående forsøg og indførte forbedringer. Undersøgelser over dens renskumningsevne i sammenligning med tidligere bølge- og andre mælkesystemer krævede naturligvis mange kemiske undersøgelser. De blev udført på Steins kemiske Laboratorium til tariffmæssig betaling og det var polyteknisk kandidat *V. Storch*, der udførte dem. Der kom derved et endnu snævrere samarbejde mellem ham og Fjord end der var i forvejen, og da Forsøgslaboratoriet oprettedes var der absolut ingen tvivl om, at Storch skulle ansættes som leder af den kemiske afdeling.

Analyserne i Steins kemiske Laboratorium var for dyre i længden, og det var svært at få foretaget nødvendige – undervejs opdukkende – undersøgelser udover de bestilte. Hele forsøgsvirksomheden havde jo efterhånden antaget et ret stort omfang. Af disse grunde blev en bygning med central for ledelsen og til de nødvendige kemiske undersøgelser mere og mere påtrængende.

Tidligere tilløb til opførelse af bygninger er omtalt i indledningen; alle forslag blev skrinlagt eller trukket i langdrag. – Den 21. marts 1881 kom så Fjord med sit forslag om oprettelsen af et forsøgslaboratorium på en højskolen tilhørende grund. Det anbefalede stærkt af skolens direktør og af den tilsynsførende og det blev da også dette forslag, der gik igennem. Som så meget andet mødte det naturligvis en vis modstand i begyndelsen; Fjord måtte igennem en del drøje forhandlinger, men hans autoritet – parret med de praktiske erfaringer han havde indhøstet – gjorde tilsidst udslaget. Fjords forslag havde ydermere den fordel, at flere af de i kommissionens betænkning af 1878 foreslåede indretninger kunne indpasses. Vejen var banet og på finansloven 1882–83 bevilgedes 122.000 kr. til opførelse af et *Laboratorium for landøkonomiske Forsøg* samt et ishuse efter Fjords konstruktion.

Bygningernes opførelse begyndte i sommeren 1882 og de var under tag inden årets udgang. Karakteristisk for Fjord benyttede han lejligheden til at anstille forsøg over hvorledes bygningen hurtigst kunne gøres tør; i 14 værelser lod man om natten røgen fra åbenstående kakkellovne trænge igennem rummene medens 8 andre opvarmedes fra kaloriferer. Idet kulilten i røgen indgik forbindelse med mørtelen tørrede førstnævnte hurtigst. – Allerede i slutningen af april 1883 stod bygningerne færdige til at tages i brug.

Vedrørende enkeltheder og nærmere beskrivelser henvises til »Docent Niels Johannes Fjords Liv og Virksomhed« af *V. Storch* i 1891 og til den 200. beretning fra Forsøgslaboratoriet i 1943.

Skønt Fjord nærmede sig de 60 år og havde arbejdet hårdt hele livet igennem, var hans kræfter langt fra opbrugt og forsøgslaboratoriets oprettelse gav ham ganske naturligt nyt mod; han kastede sig med iver over undersøgelser og forsøg. – Der blev arrangeret osteudstillinger i de nye bygninger og bl.a. foretaget sammenligninger af ost fra de forskellige mælkerisystemer.

Da skummetmælkens værdi som føde til dyr og især til mennesker (spec. børn) blev draget stærkt i tvivl – spec. af en del læger – anstillede Fjord forsøg med denne som foder til kalve og grise og de viste, at den var velegnet.

Det førte ham ind på de mange fodringsforsøg og de kendte værdiansættelser af

fodermidler i forhold til hinanden. Her må henvises til beretningerne. Det samme gælder andre undersøgelser.

Fjord var i de seneste år fritaget for undervisning for helt at kunne hellige sig forsøgene. Til faglig vejleder ved fodringsforsøgene blev Landhusholdningsselskabets konsulent, *P. Jessen*, antaget.

Interessen og arbejdskraften forblev tilsyneladende uændret og usvækket, ingen regnede med, at det gik mod enden. Så sent som den 29. december 1890 foreligger der bevis for, at Fjord har arbejdet og sat sin underskrift. Pludselig blev en operation nødvendig, der stødte bughindebetændelse til og søndag den 4. januar 1891 sov Fjord stille ind.

Deltagelsen ved bisættelsen fra Frederiksberg Kirke var meget stor og jordfæstelsen fandt sted på Solbjerg Kirkegård, hvor gravstedet endnu forefindes under betegnelsen 1-A-148 nær indgangen fra Sdr. Fasanvej overfor Zoologisk Have.

M. V. S. Storch

Selv om der af den givne omtale af Fjord må sluttes, at han var den der fik den største indflydelse på Forsøgslaboratoriets oprettelse, er der ingen tvivl om, at Storchs grundige, sikre, velovervejede og fremtidsorienterede arbejde har bidraget væsentlig dertil. Storchs væsen – han hørte til »de stille i landet« (se nekrologen) – bevirkede, at han ikke kom så meget offentligt frem; ifølge en personlig meddelelse, jeg har fået fra nært familiemedlem, skal Fjord have udtalt: Hvad var jeg uden Storch. – Det nære samarbejde og det venskabelige forhold, der bestod mellem de to fra 1860erne til Fjords død lige efter nytår 1891, har givet store resultater og derved været til uhyre gavn for dansk landbrug og dermed for Danmark.

Mathias Vilhelm Samuel Storch blev født den 21. juli 1837 i Køng på Fyn, hvor faderen var en afholdt sognepræst og moderen af slægten Götzsche.

Sin videnskabelige uddannelse fik Storch på Polyteknisk Lærestanstalt, hvor han i 1861 tog eksamen i anvendt naturvidenskab. Straks derefter fik han ansættelse ved kryolitfabrikken Øresund. Da krigen kom i 1864 deltog han i denne og havde som lieutenant kommandoen over skanse 3 ved Dybbøl, hvor han blev taget til fange.

Fra 1865–82 var Storch ansat ved Steins kemiske Laboratorium, hvor han væsentligst arbejdede som landbrugskemiker og udførte de kemiske analyser for de af Fjord ledede forsøg. Fra den tid foreligger talrige artikler, der for en stor dels vedkommende er optaget i Ugeskrift for Landmænd, Tidsskrift for Landøkonomi, Landbrugs-Ordbogen og andre fagskrifter.

Allerede omkring 1865 beskæftigede Storch sig med tanker om »*Fodringsforsøgene i deres nyere Skikkelse*«. Det første større offentliggjorte arbejde synes dog at være det i 1867 publicerede »*Væxtforsøg i Vand eller vandige Opløsninger*«. Heri omtaler han igangværende undersøgelser af Saussure, Liebig og Sachs, der arbejdede med forskellig tilførsel af næringsstof til planter såvel angående mængde som form, og

Storch slår til lyd for undersøgelse af, *hvilke næringsstoffer der er nødvendige for planterne.*

Samme år beskæftiger han sig med »*Opbevaring af Mælk*« og henleder opmærksomheden på betydningen af opvarmning samt anvendelsen af *rene* flasker samt fuldstændig fyldning og hermetisk lukning af dem.

Rørspiratoren – hvor rindende vand frembringer luftstrømme – forbedrede Storch væsentlig og offentliggjorde resultaterne i Tidsskr. f. Fysik og Chemie 1868, VIII, s. 137–150.

Husdyrenes rette fodring diskuteredes meget i disse år. Da hø var et meget almindeligt anvendt foder, blev der ofte draget sammenligninger mellem dette og andet foder og talværdier (vægtmængder) for ombytning angivet. Storch fandt hurtigt frem til, at forholdet ikke kunne fremstilles på denne simple måde. Udenlandsk litteratur blev taget til hjælp og undersøgelser foretaget af *Thaer, Liebig, Bloch, Petri, Schwarz* o.a. blev grundigt studeret og Storch kunne allerede i 1870 fremkomme med sine to artikler i Ugeskrift for Landmænd: »*Høværdditheorien og dens Forhold til Fodringsforsøgene*« samt »*Fodringsforsøgenes vigtigste Opgaver*«. Han påviste, at visse legemsfunktioner og -bestanddele krævede ganske bestemte stoffer, f.eks. var protein nødvendigt for køddannelsen, mineralstoffer for knoglerne og jern for blodet, og de skulle være til stede i passende mængder. Konklusionen blev, at *blandingsforholdet af protein, kulhydrater og fedt har stor betydning for bestemmelse af næringsværdien.* – I den anden artikel belyses muligheden for bestemmelse af de enkelte næringsstoffers omsætning i legemet. For proteinstoffernes vedkommende lader det sig forholdsvis let praktisere gennem analyser af optagne og udskilte produkter og Storch lancerer her vistnok for første gang udtrykket »*Vedligeholdelsestilstand*«. Andre stoffers omsætning – f.eks. kulstof hvor en del afgår med udåndingsluften og gennem tarmkanalen – lader sig ikke konstatere på så simpel måde, hvorfor han slår til lyd for anskaffelse af *Respirationsapparat*.

Da »*Landbrugs-Ordbogen*« udkom i 1881 blev Storch ganske naturligt medarbejder og skrev en stor artikel om forsøg og undersøgelser over »*Ostning af Komælk og Ostens kemiske Sammensætning*«. I denne gives oplysning om mange tidligere udførte forsøg og undersøgelser og anvendelse af syrning eller løbe diskuteres, der gives gode råd vedrørende ostens fremstilling hvor det nævnes, at flere forhold har stor indflydelse på det endelige produkt og den tid, der medgår til produktionen, spec. fremhæves: varmegraden, mængden af løbe og omrøringen: herunder især tidspunktet for dens påbegyndelse. – Endvidere er anført en oversigt over de forskellige sorter af ost.

Foruden de nævnte havde Storch indtil 1882 foretaget mange indgående og værdifulde undersøgelser over jordbundsforhold, gødsugning, plantevækst, agrikulturkemi og lign., og man havde allerede i 1872 henledt opmærksomheden på centrifugalkraftens anvendelse ved flødeafsætningen – hvorved fabrikanter kom i gang med eksperimenter til fremstilling af centrifugen.

Det var således en meget alsidig og i landbrugsforhold meget interesseret mand,

der ved Forsøgslaboratoriets oprettelse blev leder af den kemiske afdeling og Fjords samarbejdspartner.

Storch kom her på »sin rette plads« i »eget« laboratorium. Med fuld iver kastede han sig ud i arbejdet og i forskningen, og med det stille, solide virke gav det store resultater.

Hurtigt kom han ind på *smør- og osteudstillinger* for at højne mejeriprodukternes kvalitet. Der er hentet mangen god belæring fra disse udstillinger. Det var jo i disse år andelsmejerierne dukkede op rundt omkring (det første i Hjedding 1882). – Større afhandlinger blev efter ansættelsen som regel udgivet som beretninger fra Forsøgslaboratoriet og i den 7. beretning derfra (1886) drager Storch sammenligninger med ost af skummetmælk fra *is- og centrifugemejerierne*.

Skulle der fremstilles gode produkter, måtte mælken naturligvis være *sund*. Tuberkulosen hærgede slemt i mange besætninger på daværende tidspunkt. Den kendte professor *B. Bang* havde arbejdet meget med denne alvorlige smitte og foretog bl.a. undersøgelser i samarbejde med Storch. Det resulterede i 2 beretninger fra Forsøgslaboratoriet »*Om tuberkuløs Mælk*«, nemlig den 4. i 1885 og den 16. i 1889, hvor Bang spec. tog sig af smittevejene og muligheder for hindring af smitte (spec. gennem opvarmning) og Storch af kemiske og fysiske forandringer.

Ikke alene herhjemme men også langt udenfor landets grænser var Storch forlængst anerkendt som den solide og grundige forsker. Derfor blev det også ham, der fik overdraget undersøgelsen af et »*Hvidt Stof*«, der blev funden i Island. Det var den kendte guldsmed og senere navnlig som arkæolog arbejdende *Sigurd Vigfusson*, der fandt stoffet, han foretog mange udgravninger, bl.a. på det sted hvor gården der iflg. sagnet havde tilhørt *Njal* – Bergthorsvol efter hustruen Bergthora – var placeret. Dette hvide stof lå for størstedelen vel bevaret under et tykt lag aske, og der blev givet den forklaring, at det var den under branden dannede aske, der havde lagt sig beskyttende hen over og bevaret det. Gennem det Islandske Oldsagsselskab i Reykjavik kom opgaven til Storch. Kemiske analyser, strukturelle og andre undersøgelser viste, at det drejede sig om et mælkeprodukt, og da man ved, at der fra gammel tid er fremstillet meget *Skyr* i Island var det nærliggende at slutte, at det drejede sig om dette surmælksprodukt. – Enkelte steder fandtes i massen større eller mindre pletter eller striber af betydeligt mørkere farve. Det var steder, hvor asken – trods tykkelsen – ikke havde formået at hindre gennemsivning af vand og der var kommet svampe til. En interessant beretning om disse undersøgelser er udgivet.

Men selv om dette specialarbejde en overgang optog det meste af Storchs tid, fortsatte han stadig sine undersøgelser vedrørende højnelsen af mælkeprodukternes kvalitet. Gennem foredrag – bl.a. i Det kgl. danske Landhusholdningsselskab – og skrifter nåede hans tanker og undersøgelser ud til stadig større kredse og i 1890 kom den 18. beretning fra Forsøgslaboratoriet: »*Nogle Undersøgelser over Flødens Syrning*«, hvor der slås til lyd for brugen af »*Ren Syrevækker*«. Mange syrevækkerlaboratorier opstod på grundlag af undersøgelserne. Af opbevarede breve til Storch

fremgår, at der kom mange forespørgsler – ikke mindst fra udlandet – samt bøn om hjælp og vejledning og evt. tilsendelse af prøver; med det store Chr. Hansens Laboratory i Chicago havde Storch indgående brevveksling angående den rette fremgangsmåde samt fremstilling af den bedste syrevækker og gode mælkeprodukter.

Fra flere sider kom der klager over for stort vandindhold og konsistensfejl i smør. Derfor blev der fra den 16. smørudstilling i juli 1890 og fremover foretaget vandundersøgelser af alt udstillet smør. I jagten efter opklaringen af forskellige konsistensfejl lykkedes det Storch at påvise *mælkekuglernes bygning*. Offentliggørelsen af disse undersøgelser skete i den 36. beretning i 1897 og vakte stor opmærksomhed og anerkendelse verden over, hvad tydeligt fremgår af opbevarede breve til Storch.

Klager over smørret kom imidlertid ikke alene fra Danmark, men (hvad der vel var værre) også fra England. Statskonsulent *Harald Faber* i London måtte indberette om disse klager og han satte sig derudover i personlig forbindelse med Storch for at få opklaret omfanget af eventuelle falsknerier eller direkte svindel med det danske smør. Undersøgelserne viste, at der i længere tid var foregået ret omfattende svindel, idet f.eks. russisk smør – ofte fremstillet i Finland eller Sibirien – via København blev solgt som dansk smør. Det nære samarbejde mellem de to blev til stor gavn; Storchs klare beviser var en særdeles god hjælp for Faber, når klager i England skulle gendrives og der skulle sættes en stopper for den nævnte »trafik«. – Lignende samarbejde opstod vedrørende klager over danske æg.

Som foran anført undersøgtes tuberkuløs mælk sammen med B. Bang (4. og 16. beretning 1885 og 89) og resultaterne derfra gav i høj grad anledning til forhindring af smittespredning gennem mælken og mejeriprodukter og fremkomsten af lov af 26. marts 1898 om Foranstaltninger til Bekæmpelse af Tuberkulose hos Hornkvæg.

Det gjaldt da om at finde en metode – et middel – der kunne kontrollere pasteuriseringslovens overholdelse, og det er Storchs fortjeneste, at han fandt frem til parafenyldiamin som det bedst egnede middel og at udvikle den prøve, der efter ham fik navnet *Storchs Prøve*. Tænk hvilket gode den har givet os! – Beretningen derom kom som den 40nde i 1898 under betegnelsen: *En kemisk Prøve til at afgøre om Mælk eller Fløde har været opvarmet til mindst 80°C eller ikke*.

Med den indsigt, Storch havde, og det solide arbejde der udførtes, er det let forståeligt, at mange søgte råd og vejledning samt uddannelse hos ham såvel fra ind- som udland; de fleste var der på kortere besøg, men mange – især unge under uddannelse – var der i længere tid. Beredvilligt efterkom Storch deres ønsker så vidt det var muligt og med mange af dem blev der knyttet livsvarigt venskab og/eller samarbejde.

Også udenfor det egentlige laboratoriearbejde blev Storch meget brugt. Da f.eks. omkring århundredeskiftet den i dyrefysiologi og som leder af det dyrefysiologiske laboratorium ansatte lektor *V. Henriques* angreb de praktisk anlagte forsøg i

ret kraftige vendinger – nærmest for ikke at være nøjagtige nok – og lancerede begrebet næringsenhed i stedet for foderenhed, blev det Storch, der »i første omgang« måtte gendrive de rejste beskyldninger og forsvare de i paksis anlagte forsøg. En redegørelse kom som den 53. beretning i 1902 med titlen: *Kort Meddelelse om Fodringsforsøgene med Malkekøer 1900–01 samt Redegørelse for Laboratoriets Standpunkt til forskellige omdebatterede Spørgsmål Forsøgene vedkommende.* – Beklageligvis blev diskussionerne ret voldsomme og vakte opsigt ud over landets grænser, hvorfor landbrugsministeriet så sig nødsaget til at afæske afdelingen en redegørelse for forsøgene. Den blev offentliggjort i den 59. beretning i 1905 og underskrevet af hofjægermester *Fr. Friis*, Duelund – der blev leder efter Fjords død i 1891 – og Storch, der var konstitueret leder i 1901–02 mens Friis var minister; den fik titlen: *Indberetning til Landbrugsministeriet om Laboratoriets Fodringsforsøg med Malkekøer særlig i Anledning af og med Henblik på den af Professor V. Henriques udgivne Pjece.*

Udgivet efter Landbrugsministeriets Bestemmelse.

Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole kaldte ofte på Storch. Da nærværende artikel imidlertid vedrører Forsøgslaboratoriet skal her kun anføres, at han sad i kommissioner og udvalg vedr. skolens drift og undervisningens tilrettelæggelse. – 1892 udnævntes Storch til professor (uden undervisningspligt) og 1896 tildeltes han Dannebrogsmændenes Hæderstegn.

Med den interesse Storch havde for samfundsspørgsmål var det nærliggende at inddrage ham i offentligt arbejde, hvor han spec. kom til at virke på skolevæsenets område og ofte sammen med Fjord. Kirken havde ganske naturligt hans store interesse og han deltog flittigt i gudstjenesterne samt kirkens arbejde.

I teksten har det været nævnt, at Storch fik anerkendelsesskrivelser for sine undersøgelser og resultater samt bønkrivelser om studieophold og anden hjælp. Det blev til mange – omkring et tusinde stykker fra indland og ca. 6 gange så mange fra udlandet (ofte i fremmede sprog: engelsk, fransk, italiensk, spansk, tysk) – og de ligger opbevaret hos videnskabelig assistent *Peter Christian Hansen* i afdelingen for kontrollen med mejeriprodukter, idet det lykkedes denne at redde dem under ombygningen for ca. 20 år siden. Ganske vist drejer det sig om breve til Storch, hvorimod breve fra ham ikke synes at være tilstede, men de giver alligevel et godt billede af det mangeartede arbejde, der optog ham og hvortil han blev bedt om hjælp og vejledning. – Mellem brevene ligger adskillige visitkort fra videnskabsmænd og andre, og der er ofte et hul eller en udrivning i disse kort, der tyder på at de har været vedhæftet en blomsterbuket eller anden gave. De siger måske mere end mange ord noget om, hvor stor en anseelse Storch nød verden over. – Nogle håndskrevne forarbejder til beretninger foreligger også iflg. P. Chr. Hansen.

Evnerne og arbejdslysten bevarede op i en høj alder, hvorfor Storch forblev i sin stilling – med bopæl på Forsøgslaboratoriet – indtil døden. Det sidste halve årstid var han klar over, at han havde kræft. Trods dette arbejdede han flittigt videre på sine afhandlinger, men kræfterne svandt mere og mere, de sidste 3 uger var han mest sengeliggende, og den 1. august 1918 lukkede han sine øjne for bestandig.

Der var meget stort følge ved begravelsen fra Frederiksberg Kirke og gravstedet på dens kirkegård forefindes endnu under 3¹¹, 179; der er sørget for bevarelsen indtil 1987.

Vanløse, august 1982.